

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: ΠΩΣ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΕΙ ΤΟ
ΚΟΥΚΛΟΘΕΑΤΡΟ ΓΙΑ ΝΑ ΕΚΦΡΑΣΕΙ ΤΙΣ
ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

ΟΝΟΜΑ: ΝΙΚΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

ΕΞΑΜΗΝΟ: 8^ο

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 0296026

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ: α) ΒΙΔΑΛΗ ΆΝΝΑ

β) ΜΑΓΟΥΛΙΩΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

ΒΟΛΟΣ, ΜΑΪΟΣ 2000

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 2005/1

Ημερ. Εισ.: 20-07-2000

Δωρεά:

Ταξιδετικός Κωδικός: ΠΤ – ΠΠΕ

2000

ΝΙΚ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: ΠΩΣ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΕΙ ΤΟ
ΚΟΥΚΛΟΘΕΑΤΡΟ ΓΙΑ ΝΑ ΕΚΦΡΑΣΕΙ ΤΙΣ
ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

ΟΝΟΜΑ: ΝΙΚΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

ΕΞΑΜΗΝΟ: 8^ο

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 0296026

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ: α) ΒΙΔΑΛΗ ΆΝΝΑ

β) ΜΑΓΟΥΛΙΩΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

ΒΟΛΟΣ, ΜΑΪΟΣ 2000

αρ. εισ/ΠΑΠ.....

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3

Α΄ ΜΕΡΟΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

1. ΠΑΙΔΙ	7
1.1. Η θέση του παιδιού στην κοινωνία αναδρομικά μέχρι και σήμερα	7
1.2. Πως διαμορφώνεται η παιδική ταυτότητα	11
2. ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	18
2.1. Η οικογένεια ως εσωτερικευμένο σύστημα	18
2.2. Σχέση του παιδιού με τα μέλη της οικογένειας	23
3. ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ	33
3.1. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συμβολικού παιχνιδιού – παιχνιδιού με αντικείμενα	33
3.2. Το παιχνίδι με αντικείμενο ως μέσο έκφρασης του εσωτερικού κόσμου του παιδιού	36
4. ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΚΟΥΚΛΟΘΕΑΤΡΟ	46
4.1. Σχέση του παιδιού με την κούκλα – αντικείμενο	46
4.2. Το κουκλοθέατρο στην ψυχανάλυση	53

Β΄ ΜΕΡΟΣ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

5. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ	60
5.1. Σκοπός και μορφή της έρευνας	60
5.2. Η φύση των πληροφοριών της έρευνας και ο τρόπος συλλογής τους	63
5.2.1. Η συμμετοχική παρατήρηση	63
5.2.2. Η συνέντευξη	66
5.2.3. Το παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες	71
5.3 Συμπεράσματα της έρευνας	82

Γ' ΜΕΡΟΣ

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	87
------------------------------------	----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	96
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ	98

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	104
--------------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παιδική ηλικία είναι ένα στάδιο της ζωής του ανθρώπου που κινεί σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον των γονιών και των επιστημόνων. Οι γονείς και παράλληλα οι παιδαγωγοί και οι ψυχολόγοι θέλησαν να εμβαθύνουν περισσότερο στην παιδική οντότητα και να γνωρίσουν τον γνωστικό και συναισθηματικό της κόσμο. Έτσι λοιπόν, κάθε επιστήμη, ανάλογα με την σκοπιά με την οποία μελετά τον κόσμο γύρω της, προσεγγίζει αυτήν την οντότητα με ένα διαφορετικό τρόπο. Ωστόσο, είναι πλέον γενικά παραδεκτό απ' όλες πως το παιδί είναι ένα άτομο που βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία εξέλιξης (σωματική, ψυχική, συναισθηματική και κοινωνική), η οποία καθορίζεται από κάποια έμφυτα κληρονομικά χαρακτηριστικά. Και από τα βιώματά της. Και λέγοντας βιώματα, εννοώ τις εμπειρίες που αποκτά το παιδί μέσα από τις συναναστροφές του με το περιβάλλον στο οποίο ζει. Τα εξωτερικά περιβάλλοντα που συναντάει ο άνθρωπος, καθώς αναπτύσσεται, είναι πολλά. Εκείνο όμως που κρίνεται πολύ σημαντικό και πρωταρχικό και συνοδεύει τον άνθρωπο για ένα μεγάλο διάστημα της ζωής του είναι το οικογενειακό. Το θεωρώ πολύ σημαντικό, γιατί είναι το πρώτο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο καλείται να ζήσει, να επικοινωνήσει μ' αυτό και να επιβιώσει σ' αυτό. Επιπλέον, καλείται να προσαρμοστεί στα πλαίσια του σε μια περίοδο που βρίσκεται σε μια πολύ ευαίσθητη ηλικία, σε μια ηλικία που γνωρίζει πράγματα γύρω του για πρώτη φορά.

Το παιδί, στα πρώτα βήματα της ζωής του, έρχεται καθημερινά σ' επαφή με ανθρώπους (αρχικά ξένους που στην συνέχεια γίνονται οικείοι). Επικοινωνεί μαζί τους, απολαμβάνει τη συντροφιά τους και την φροντίδα που του παρέχουν, αλλά και συγκρούεται. Είναι φυσικό άλλωστε οι ανθρώπινες σχέσεις να μην είναι πάντα ήρεμες και ιδανικές. Οι σχέσεις λοιπόν που εμφανίζονται στα πλαίσια μιας οικογένειας μπορεί να είναι άλλοτε θετικές και άλλοτε αρνητικές και σύμφωνα μ' αυτές, τα άτομα είναι κοντά το ένα με το άλλο ή μακριά ή παρουσιάζονται σαν να αγαπιούνται ή να τσακώνονται. Ένας βασικός λόγος για τον οποίο επέλεξα να μελετήσω τις σχέσεις του παιδιού με τα μέλη του οικογενειακού του περιβάλλοντος είναι για να βρω, μέσα από την βιβλιογραφία, με ποιον τρόπο ακριβώς βιώνει το παιδί αυτές τις σχέσεις, πως μπορούν να διαμορφώνονται οι εικόνες του για του γονείς και τα αδέρφια του, ποια μπορούν να είναι τα συναισθήματα εκείνα που τρέφει το παιδί για κάθε οικογενειακό μέλος, πότε εκδηλώνει αυτά τα συναισθήματα και πότε όχι. Κυρίως όμως το σημείο εκείνο που κινεί περισσότερο το ενδιαφέρον μου είναι ο τρόπος, με τον οποίο το παιδί εκφράζει όλα τα προηγούμενα, μέσα στο παιχνίδι του με το κουκλοθέατρο.

Το παιχνίδι είναι μια πολύ ευχάριστη δραστηριότητα για το παιδί και συγχρόνως το διασκεδάζει και το βοηθά να γνωρίσει τον κόσμο γύρω του, όπως θα διαπιστωθεί στα περιεχόμενα αυτής της εργασίας. Το παιχνίδι με το

κουκλοθέατρο συγκεκριμένα δίνει τη δυνατότητα στο παιδί, χρησιμοποιώντας και δίνοντας ζωή σε διάφορες κούκλες – αντικείμενα, να εκφράσει συναισθήματα του και να αναπαραστήσει βιωμένες καταστάσεις από την καθημερινή του ζωή μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον.

Συμβουλευόμενη λοιπόν μια εκτενή βιβλιογραφία, θα αναφερθώ σε χαρακτηριστικά γνωρίσματα που εμφανίζει η παιδική ηλικία, στα είδη σχέσεων που δημιουργεί ένα παιδί με τα μέλη της οικογένειάς του, στο τρόπο με τον οποίο βιώνει αυτές τις σχέσεις (εικόνες που δημιουργεί γι' αυτές), καθώς και στους τρόπους με τους οποίους τις εκφράζει μέσα από το κουκλοθέατρο. Στην προσέγγιση όλων αυτών των θεμάτων, συμβουλευόμαι κυρίως την επιστήμη της ψυχολογίας, καθώς και επιστήμονες που ασχολήθηκαν με το μοντέλο της οικογένειας, με την ταυτότητα του παιδιού, με τους τομείς της ψυχοσύνθεσής του και με την συμβολική έκφραση του παιδιού (συμβολικό παιχνίδι). Ιδιαίτερα ωφέλιμες σ' αυτήν την εργασία στάθηκαν οι ψυχαναλύσεις παιδιών που έχουν βασιστεί στην ψυχική έκφρασή τους μέσα από το παιχνίδι με αντικείμενα. Μέσα από χαρακτηριστικά παραδείγματα και ερμηνείες που δόθηκαν σε ψυχαναλύσεις παιδιών, διαπιστώνεται ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί το παιδί το παιχνίδι με το κουκλοθέατρο για να εκφράσει τον εσωτερικό του κόσμο ελεύθερα, χωρίς να νιώθει ενοχές, ακόμη και αν εκφράζει κάτι δυσάρεστο. Βέβαια, αυτές οι περιπτώσεις μπορεί να προέρχονται από κλινικές έρευνες, ωστόσο δεν αφορούν μόνο αυτές. Όπως θα αποδειχθεί μέσα από την βιβλιογραφία, η έκφραση του εσωτερικού κόσμου του παιδιού καθώς και των οικογενειακών του καταστάσεων εκδηλώνεται μέσα από το παιχνίδι με κούκλες – αντικείμενα και σε φυσιολογικές περιπτώσεις παιδιών.

Το παραπάνω υλικό της εργασίας μου περιλαμβάνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος είναι το θεωρητικό, το δεύτερο το ερευνητικό και το τρίτο τα συμπεράσματα της συνολικής εργασίας. Στο θεωρητικό κατανέμονται πληροφορίες που έχουν επιλεγεί από την επιστήμη της ψυχολογίας, της ψυχανάλυσης, της παιδαγωγικής, της κοινωνιολογίας και από τον χώρο της τέχνης. Αναλυτικότερα, το μέρος αυτό περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια με δύο υποκεφάλαια το καθένα.

Στο πρώτο κεφάλαιο, κάνω αρχικά μια αναδρομή στο παρελθόν για την θέση του παιδιού στην κοινωνία, καταλήγοντας στην σημερινή εποχή και τονίζοντας την αξία και το ενδιαφέρον που έχει δοθεί σήμερα στην παιδική ηλικία. Στην συνέχεια, παραθέτω διάφορες ψυχολογικές και κοινωνιολογικές απόψεις σύμφωνα με τις οποίες διαμορφώνονται τα χαρακτηριστικά της παιδικής ταυτότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναφέρομαι στη σχέση του παιδιού με την οικογένεια. Αναλυτικότερα, ξεκινώ, παρουσιάζοντας την οικογένεια ως ένα εσωτερικευμένο σύστημα και χρησιμοποιώντας θεωρίες ψυχολόγων, εξηγώ πως διαμορφώνονται οι οικογενειακές σχέσεις, πως βιώνονται από τα μέλη της οικογένειας και τι συναισθήματα μπορεί να αναπτύσσονται μεταξύ τους.

Στην περιγραφή αυτή αναφέρομαι στις σχέσεις του παιδιού με κάθε μέλος της οικογένειας (μητέρα, πατέρα, αδέρφια, παππού, γιαγιά).

Στην συνέχεια, θέλοντας να μελετήσω τον τρόπο με τον οποίο το παιδί της προσχολικής ηλικίας εκφράζει μέσα στο κουκλοθέατρο τις οικογενειακές του σχέσεις, την ταυτότητα που δίνει σε κάθε μέλος, καθώς και τα συναισθήματα που τρέφει γι' αυτά, αφιερώνω το επόμενο κεφάλαιο στην σχέση του παιδιού με το συμβολικό παιχνίδι στο οποίο ανήκει και το κουκλοθέατρο. Εφόσον λοιπόν μιλήσω για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συμβολικού παιχνιδιού και για την σχέση του με το παιδί της προσχολικής ηλικίας, αναφέρομαι αναλυτικότερα στην χρησιμοποίηση του παιχνιδιού με αντικείμενα (ή συμβολικού παιχνιδιού) από το παιδί ως μέσο έκφρασης του εσωτερικού του κόσμου. Σ' αυτό το μέρος, μιλώ για την έκφραση των εσωτερικών εικόνων και των συναισθημάτων του παιδιού μέσα στο συγκεκριμένο αυτό είδος παιχνιδιού, για την μετάθεση των φαντασιώσεων του σ' αυτό και για εκπλήρωση επιθυμιών του μέσω αυτού. Επίσης, δίνονται κάποια παραδείγματα παιδιών που ψυχαναλύθηκαν και θεραπεύτηκαν, χρησιμοποιώντας ως μέσο έκφρασης το παιχνίδι με αντικείμενα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του θεωρητικού μέρους το οποίο περιλαμβάνει δύο υποκεφάλαια, αναφέρομαι πλέον ειδικότερα στη σχέση του παιδιού με το κουκλοθέατρο. Αρχικά λοιπόν, παραθέτω τη σχέση του παιδιού με την κούκλα – αντικείμενο, πως διαμορφώνεται αυτή και γιατί διαμορφώνεται μ' αυτόν τον τρόπο, για να εξηγήσω στην συνέχεια τη σχέση του παιδιού με το κουκλοθέατρο. Σ' αυτό το κεφάλαιο, επισημαίνεται η προσφορά του παιχνιδιού με τις κούκλες στην ψυχική έκφραση και εκτόνωση του παιδιού. Μ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί να εξηγηθεί πως το παιδί βλέπει το κουκλοθέατρο τόσο οικείο και ευχάριστο, ώστε να εκφράσει μ' αυτό σκέψεις και συναισθήματα για τα πρόσωπα της οικογένειάς του, καθώς και διάφορες βιωμένες οικογενειακές του καταστάσεις. Τέλος, η προσφορά αυτή φαίνεται και μέσα από τον ρόλο του κουκλοθεάτρου στην ψυχανάλυση, δίνοντας κάποια έμφαση στην θεραπεία που προσφέρει σε παιδιά που επισκέπτονται τους ψυχολογικούς σταθμούς.

Στην συνέχεια, θέλοντας να διαπιστώσω αν επιβεβαιώνονται στην πράξη όσα έχουν αναφερθεί στο θεωρητικό μέρος, προχώρησα σε ένα δεύτερο μέρος το ερευνητικό. Το είδος έρευνας που χρησιμοποίησα ανήκει στις μελέτες περίπτωσης και επιχείρησα μ' αυτό να διαπιστώσω πως ένα παιδί προσχολικής ηλικίας μπορεί να εκφράσει μέσα από το κουκλοθέατρο βιωμένες οικογενειακές του καταστάσεις, εσωτερικές εικόνες που έχει διαμορφώσει για την ταυτότητα και τον ρόλο κάθε μέλους της οικογένειάς του, τις σχέσεις που πιστεύει ότι έχει με αυτά τα πρόσωπα και τα συναισθήματα που τρέφει γι' αυτά. Στο τέλος, ακολουθούν τα συμπεράσματα της έρευνας και συγκρίνονται με όσα έχουν ειπωθεί στο θεωρητικό μέρος, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία.

Στο τρίτο μέρος που περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο, εκθέτονται τα γενικότερα συμπεράσματα της έρευνας, θεωρητικού και ερευνητικού μέρους.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να προσθέσω ότι η εκπόνηση αυτής της εργασίας υπήρξε ιδιαίτερα ωφέλιμη για μένα, μιας και μου έδωσε τη δυνατότητα να εμβαθύνω στις σχέσεις του παιδιού με την οικογένεια του, αλλά και να διαπιστώσω, αρχικά βιβλιογραφικά και έπειτα ερευνητικά πως εξωτερικεύει αυτές τις σχέσεις, παίζοντας κουκλοθέατρο. Για την διεξαγωγή αυτής της εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους δύο καθηγητές που υπήρξαν υπεύθυνοι αυτής, την κυρία Άννα Βιδάλη και τον κύριο Απόστολο Μαγουλιώτη. Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω θερμά την οικογένεια του παιδιού, στο οποίο βασίστηκε η έρευνά μου, για τις πληροφορίες που μου προσέφεραν και για την άδεια να μου παραχωρήσουν το παιδί τους στην διάρκεια των ερευνητικών μου εργασιών.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΠΑΙΔΙ

1.1 Η θέση του παιδιού στην κοινωνία αναδρομικά μέχρι και σήμερα.

Όταν αναφερόμαστε στην παιδική ηλικία, έρχονται στον νου μας πολλές αντιφάσεις. Θεωρούμε ότι το παιδί είναι κάτι οικείο, αλλά και κάτι ξένο, κάτι αππροστάτευτο, αλλά και κάτι απειλητικό. Το σίγουρο πάντως είναι ότι το παιδί δεν είναι μια ολοκληρωμένη οντότητα, αλλά βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη, σωματική, ψυχική, συναισθηματική και κοινωνική και διαρκώς αλλάζει. Πολλές είναι οι επιστήμες που ασχολούνται με το παιδί και τις ιδιαιτερότητές του (Ψυχολογία, Παιδαγωγική, Κοινωνιολογία κ.α.) και η ύπαρξη αυτή κινεί σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον τους. Η μεγάλη αυτή συχνότητα, με την οποία ασχολούνται σήμερα οι επιστήμες με το παιδί δεν υπήρχε παλιότερα. Το παιδί δεν εξετάζονταν με τόσο ενδιαφέρον, ούτε είχε πάντα την ίδια θέση μέσα στην κοινωνία.

Όπως αναφέρεται από την Δήμητρα Μακρυνιώτη⁽¹⁾, στην μεσαιωνική κοινωνία η εκδοχή της παιδικής ηλικίας δεν υπήρχε. Από την στιγμή που το παιδί μπορούσε να ζήσει χωρίς την συνεχή φροντίδα της μητέρας ή της παραμάνας του, εντάσσονταν στην κοινωνία των ενηλίκων, χωρίς να το διαχωρίσει κάτι από αυτήν. Ενώ το πολύ μικρό δεν ήταν ακόμη σε θέση να πάρει μέρος στη ζωή των ενηλίκων και κατά κάποιο τρόπο «δεν μετρούσε». Αργότερα, από τον 14^ο αι. τα πράγματα είχαν κάπως αλλάξει. Καταβάλλονταν πολλές προσπάθειες να εκφραστεί η προσωπικότητα που πίστευαν ότι διέθεταν τα παιδιά, ενώ τον 16^ο και τον 17^ο αι. το πολύ μικρό παιδί απέκτησε ειδικά ρούχα που το ξεχώριζαν από τους ενηλίκους. Αυτήν η αλλαγή ήταν αρκετά ενδιαφέρουσα, γιατί έδειχνε τη διαφορετική στάση που κρατούσαν οι ενήλικες απέναντι στα παιδιά. Την ίδια εποχή εμφανίζεται μια νέα διάσταση, όπου το παιδί με την αθωότητα, την καλοσύνη, τα αστεία του, γίνεται πηγή διασκέδασης και ξεκούρασης για τους μεγάλους, κάτι που ονόμαζαν «κανάκεμα». Στον 17^ο αι. οι ηθικολόγοι και οι παιδαγωγοί διαμορφώνουν μια ιδιαίτερη άποψη για το παιδί, που ενέπνευσε όλη την παιδαγωγική μέχρι τον 20^ο αι. Σύμφωνα μ' αυτήν, η ενασχόληση με την παιδική ηλικία και την ιδιαιτερότητά της δεν εκφράζεται ως προς τη διασκέδαση που προσέφερε, αλλά ως προς την ψυχολογική της διάσταση και την ηθική μέριμνα. Με την υποστήριξη αυτής της εκδοχής αρνούσαν να αντιμετωπίσουν επιφανειακά το παιδί και υποστήριζαν ότι γονείς και παιδαγωγοί έπρεπε να γνωρίσουν καλύτερα τα παιδιά, ώστε να μπορέσουν να διορθώσουν τις ατέλειές τους. Επιπλέον, οι γονείς θα έπρεπε να βρίσκονται συχνά κοντά στα παιδιά τους,

1. Μακρυνιώτη Δήμητρα, Παιδική Ηλικία, Νήσος, Αθήνα 1997.

να συζητούν μαζί τους για όλα τα θέματα, να τα μεταχειρίζονται ως λογικά όντα και να κερδίζουν την εμπιστοσύνη τους, χάρη στη γλυκύτητα της συμπεριφοράς τους. Το πρώτο επίπεδο της παιδικής ηλικίας, το λεγόμενο «κανάκεμα» δημιουργήθηκε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, χάρη στη συναναστροφή με τα παιδιά. Το δεύτερο προήλθε από εξωτερικούς παράγοντες, από τους ανθρώπους της Εκκλησίας και του Κράτους και πέρασε στη συνέχεια στην οικογενειακή ζωή. Τον 18^ο αι. ένα νέο στοιχείο έρχεται να προστεθεί στα δύο παλιότερα, είναι η μέριμνα για την υγιεινή και την σωματική υγεία του παιδιού. Γι' αυτό λοιπόν, συμβούλευαν τους γονείς να περιποιούνται με αφοσίωση τα παιδιά τους και ειδικότερα τα άρρωστα. Η όλο και αυξανόμενη σημαντική θέση που αποκτά το παιδί μέσα στην κοινωνία αποδεικνύεται και από τον τομέα της εκπαίδευσης. Δίνεται έμφαση στην εκπαίδευση των νέων. Κυρίως όμως η εκπαίδευση αυτή απέβλεπε στην «πειθάρχηση» του παιδικού πληθυσμού. Κατά τον 19^ο αι. η σχολική αγωγή θεωρούνταν ένας τρόπος να διασφαλιστεί η ανάπτυξη «καλών συνηθειών». Η αρχική στρατηγική στηριζόταν στη διαρκή ενασχόληση των παιδιών, με μόνιμη επιτήρηση, ώστε να εξασφαλίζεται η απόκτηση αυτών των συνηθειών. Κατόπιν, η στρατηγική αυτή εγκαταλείφθηκε εξαιτίας της ικανότητας των παιδιών για μηχανική εκμάθηση, χωρίς να υιοθετούν πραγματικά τις αυστηρές ηθικές συνήθειες. Περνάμε λοιπόν σιγά-σιγά στην αμφισβήτηση αυτού του είδους παιδαγωγικής και αυτό φαίνεται μέσα από το έργο μεγάλων παιδαγωγών όπως του Froebel, Pestalozzi, Montessori κ.α.

Ερχόμενοι στη συνέχεια στον 20ο αι., σημειώνουν οι Σολομών Ι.-Κουζέλης Γ.⁽²⁾ ότι εμφανίζονται διάφορες Εταιρίες Μελέτης της ανθρώπινης φύσης του παιδιού (των διακριτών ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών του) να πλημμυρίζουν τον τόπο. Πλέον, οι παρεμβάσεις στην εκπαίδευση περιορίζονται και βασιλεύει η επιτήρηση. Στη συνέχεια, αυτή η επιτήρηση καθαγιάζεται με μια λέξη «αγάπη», ενώ παράλληλα λαμβάνονται όλο και περισσότερο υπόψη οι ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του παιδιού. Η διαδικασία ανάπτυξης του παιδιού που εφαρμόζεται είναι σύμφωνη προς τη φύση του. Εδώ οφείλω να επισημάνω ότι πολλές θεωρίες παιδαγωγών υπήρξαν που είχαν στο κέντρο τους το παιδί. Πλέον όλοι, από την οικογένεια μέχρι τους παιδαγωγούς, οφείλουν να γνωρίζουν τα στάδια γνωστικής ανάπτυξης του παιδιού που διατύπωσε ο Piaget και να συμβαδίζουν με αυτά.

2. Σολομών Ι.-Κουζέλης Γ., Τοπικά Α΄, Πειθαρχία και Γνώση, Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα 1994.

3. Καψάλης Αχιλ. Γ., Παιδαγωγική Ψυχολογία, Γ΄ Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1995.

Σύμφωνα με τις μελέτες του Piaget (όπως αναφέρεται από τον Αχιλ. Καψάλη⁽³⁾), ο μεγάλος αυτός παιδαγωγός διαπίστωσε πως η νοητική ανάπτυξη του παιδιού από τη γέννησή του μέχρι την προεφηβική ηλικία περνά από τέσσερις μεγάλες φάσεις, κατά τις οποίες διαπιστώνεται μεταβολή των λειτουργιών της σκέψης και της νόησης του ατόμου. Στην πρώτη φάση, των αισθησιοκινητικών λειτουργιών (0-2 έτη), το παιδί αποκτά γνώσεις για τα πράγματα γύρω του, μέσα από τις αισθήσεις του (αφή, γεύση, ακοή, όραση). Στη δεύτερη φάση, των συμβολικών λειτουργιών (2-7 έτη), το παιδί αρχίζει να συμβολίζει ένα αντικείμενο με κάποιο άλλο ή με ένα σύμβολο. Οι συμβολικές αυτές λειτουργίες δίνουν τη δυνατότητα στο παιδί να χρησιμοποιεί αρκετά τον λόγο και να ασχολείται με πράγματα που δεν τα βλέπει. Επίσης, το παιδί σ' αυτή τη φάση χαρακτηρίζεται από έντονο εγωκεντρισμό, βάζοντας ως επίκεντρο όλων το εαυτό του. Στην τρίτη φάση, των συγκεκριμένων νοητικών λειτουργιών (7-11 έτη) αναπτύσσονται οι νοητικές λειτουργίες που επιτρέπουν στο παιδί να κάνει διάφορους συλλογισμούς για πολύ συγκεκριμένα πράγματα. Στην τέταρτη και τελευταία φάση, των αφηρημένων νοητικών λειτουργιών (11-15 έτη), το παιδί μπορεί να χρησιμοποιεί πολύπλοκους υποθετικούς συνδέσμους και προτάσεις με βάση τις οποίες καταλήγει σε συμπεράσματα. Σ' αυτό το στάδιο, ο εγωκεντρισμός έχει πια ξεπεραστεί και το παιδί είναι σε θέση να βλέπει τα πράγματα και από την σκοπιά των άλλων. Κάθε γονιός οφείλει να γνωρίζει πλέον αυτά τα στάδια ανάπτυξης του παιδιού, ώστε να μπορεί έτσι να γνωρίζει καλύτερα το παιδί του, καθώς και τι μπορεί το ίδιο να αντιλαμβάνεται. Από την άλλη, ο διαχωρισμός αυτών των φάσεων του Piaget γίνεται απαραίτητο εργαλείο στα χέρια των παιδαγωγών που γνωρίζουν πια τι πρέπει και πως πρέπει να διδάσκουν τα παιδιά. Οι μεγάλες αυτές αλλαγές στην εκπαίδευση και στις διάφορες επιστήμες που ασχολούνται με το παιδί δίνουν σε όλους να καταλάβουν πως το παιδί είναι μια σημαντική οντότητα και δικαιούται να αντιμετωπίζεται με μεγαλύτερο σεβασμό και ενδιαφέρον.

Οι αλλαγές αυτές εισέρχονται σε μεγάλο βαθμό και μέσα στους κόλπους της οικογένειας. Οι γονείς προσπαθούν να κρατήσουν τα παιδιά τους στο σπίτι, όσο το δυνατόν περισσότερο, για να τα βοηθούν, να τα φροντίζουν και να τα προστατεύουν. Πλέον, θεωρείται καθήκον όλων των γονιών να δώσουν στα παιδιά τους μια παιδική ζωή που ν' αξίζει να την θυμούνται. Κάθε πατέρας προσπαθεί να δώσει στο παιδί του καθετί που στερήθηκε ο ίδιος σε μια περίοδο που θα έπρεπε να είναι η ευτυχέστερη της ζωής του. Τα παιδιά δεν μπαίνουν από νωρίς στην ίδια μοίρα με τους μεγάλους, όπως συνέβαινε παλιότερα, αλλά αποτελούν μια ξεχωριστή ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Γι' αυτό και απαλλάσσονται πλέον από το αποκρουστικό ξεθέωμά τους στα εργοστάσια και από τις άλλες παραδοσιακές μορφές εκμετάλλευσής τους στο παρελθόν.

Μετά την προοδευτική αυτή αλλαγή που συντελείται στην οικογένεια και στην εκπαίδευση, ο Firestone Schulamith⁽⁴⁾ αναφέρει πως έρχονται να προστεθούν κι άλλοι χώροι που δίνουν βαρύτητα στην παιδική ηλικία, είτε γιατί πιστεύουν πως το αξίζει, είτε για καθαρά οικονομικούς λόγους. Έτσι, ειδικοί στην ανάλυση της αγοράς μελετούν την παιδική ψυχολογία, για να επινοήσουν προϊόντα που συγκινούν τα παιδιά διαφόρων ηλικιών. Υπάρχει επίσης ειδική εκδοτική, κινηματογραφική, τηλεοπτική βιομηχανία γι' αυτό, με τη δική της λογοτεχνία, το δικό της πρόγραμμα, τη δική της διαφήμιση ακόμα και με τις δικές της επιτροπές λογοκρισίας που αποφασίζουν ποια μορφωτικά προγράμματα είναι κατάλληλα για τους πελάτες τους. Και φυσικά δεν είναι λίγες οι σειρές βιβλίων και περιοδικών που μαθαίνουν στους αμήτους την λεπτή τέχνη της φροντίδας των παιδιών. Βλέπουμε λοιπόν πως όλοι οι χώροι, από τον πιο μικρό οργανισμό, την οικογένεια μέχρι τον πιο μεγάλο, την κοινωνία παίρνουν σοβαρά υπόψη τους την παιδική ηλικία και ασχολούνται με όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον με αυτήν.

Θεώρησα σημαντικό να κάνω μια αναδρομή στο παρελθόν και να επισημάνω τη θέση της παιδικής ηλικίας στην οικογένεια και την κοινωνία γενικότερα, για να διαπιστώσουμε την όλο και αυξανόμενη σημασία που δίνεται στην έννοια «παιδί». Αλλά κυρίως, για να παρατηρήσουμε την ξεχωριστή θέση που παίρνει σταδιακά μέσα στην οικογένεια και την διαφορετική αντιμετώπισή του από τα μέλη της. Πλέον, κοινωνιολόγοι, ηθικολόγοι, ψυχολόγοι, παιδαγωγοί, αλλά και γονείς ενδιαφέρονται και μεριμνούν για την σωστή ψυχολογική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Οι μελέτες, οι έρευνες και οι θέσεις αυτών των επιστημόνων μας βοηθούν πολύ να καταλάβουμε καλύτερα τη δημιουργία της ταυτότητας του παιδιού, την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και την ψυχολογική και συναισθηματική κατάστασή του στη διάρκεια αυτής της ανάπτυξης. Στο επόμενο μέρος αυτού του κεφαλαίου θα παραταθούν ορισμένες από αυτές τις μελέτες και θέσεις που εξηγούν τον τρόπο διαμόρφωσης της προσωπικότητας του παιδιού.

4. Firestone Schulamith, Η διαλεκτική του Σεξ: ο φάκελος της φεμινιστικής επανάστασης, Εκδόσεις Ράππας, Αθήνα, 1983.

1.2 Πως διαμορφώνεται η παιδική ταυτότητα.

Πολλές ψυχολογικές και κοινωνιολογικές απόψεις μπορεί να συναντήσει κανείς που να περιγράφουν τη διαμόρφωση της ταυτότητας του ατόμου. Ωστόσο, εγώ επικεντρώνω την προσοχή μου στη διαμόρφωση της παιδικής ταυτότητας μέσα από την εσωτερίκευση της πραγματικότητας (των κοινωνικών προτύπων και ρόλων) του Peter Berger και Thomas Luckmann), μέσα από το παιχνίδι με την προσποίηση και τη μίμηση ρόλων (George H. Mead) και μέσα από μια ψυχαναλυτική θεώρηση του Freud για την εξέλιξη της δομής του ψυχισμού.

Όπως αναφέρεται από τον Muhlbauer K.R.⁽⁵⁾, ο άνθρωπος δε γεννιέται ως μέλος της κοινωνίας, αλλά φέρει μια ενδιάθετη τάση για κοινωνική ζωή. Για τον λόγο αυτό, πρέπει να υπάρχει στη ζωή κάθε ανθρώπου ένα διάστημα στο οποίο αρχίζει η συμμετοχή στην κοινωνική διαλεκτική. Η διαδικασία αυτή είναι η εσωτερίκευση: η άμεση σύλληψη και ερμηνεία μιας αντικειμενικής περίπτωσης ή ενός αντικειμενικού συμβάντος, που προσδίδουν νόημα στα πράγματα. Το παιδί αντιμετωπίζει από τη στιγμή της γέννησής του μια σειρά «άλλων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά», στην επιλογή των οποίων δεν ασκεί το ίδιο καμιά επιρροή. Οι «άλλοι» αυτοί (δηλαδή οι γονείς) καθορίζουν τι αποτελεί για το παιδί «πραγματικότητα» και αυτοί διατυπώνουν τον ορισμό των καταστάσεων για το παιδί. Το παιδί με τη σειρά του έχει μια έντονη συναισθηματική προσήλωση προς τους «σημαντικούς άλλους»(τους γονείς) και ταυτίζεται με τους ρόλους και τις αντιλήψεις τους. Μέσα από αυτήν την ταύτιση, το παιδί εσωτερικεύει τις αντιλήψεις των άλλων. Στη συνέχεια, δεν ταυτίζεται μόνο με «σημαντικό άλλο» αλλά και με το «γενικευμένο άλλο», δηλαδή την κοινωνία. Με την ταύτιση αυτή συνδέεται και η εσωτερίκευση της αντικειμενικής πραγματικότητας. Με την εσωτερίκευση του «γενικευμένου άλλου» επιτυγχάνεται μια συμμετρία ανάμεσα στο «έξω» και το «μέσα», ανάμεσα στην αντικειμενική και την υποκειμενική πραγματικότητα.

Ασχολούμενη λοιπόν και η Δήμητρα Μακρυνιώτη⁽⁶⁾ με το ίδιο θέμα, αναφέρει ότι η ταυτότητα συγκροτείται μέσα από τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην ταυτότητα που αποδίδεται αντικειμενικά από την κοινωνία και από την ταυτότητα που οικειοποιείται υποκειμενικά το άτομο. Το παιδί δηλαδή από την μία αποκτά στάσεις, αντιλήψεις για τα πράγματα γύρω του, αρχικά μέσα από την πρώτη μορφή κοινωνικοποίησής του, την οικογένεια. Έρχεται σ' επαφή με τους δικούς του «σημαντικούς άλλους», τους

5. Muhlbauer K.R., Κοινωνικοποίηση- Θεωρία και έρευνα, μετάφραση: Δημήτρη Δημοδίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1995.

6. Μακρυνιώτη Δήμητρα, ό.π.

γονείς και μέσα από τα ποικίλα ερεθίσματα που του προσφέρονται μαθαίνει για τον κόσμο, συμπεριφέρεται και αντιδρά με κάποιον τρόπο και γενικά διαμορφώνονται τα πρώτα στοιχεία της προσωπικότητάς του. Στη συνέχεια, ξεφεύγοντας από τα στενά πλαίσια της οικογένειας, έρχεται σ' επαφή με μία ευρύτερη κοινωνία «το γενικευμένο άλλο» (δεύτερη μορφή κοινωνικοποίησής του), τις αξίες της, τις αντιλήψεις της, τα «πρέπει» της, τα οποία μαθαίνει και οικειοποιείται. Αυτά έρχονται να συμβαδίσουν και να εξισοροπήσουν με τα ήδη διαμορφωμένα στοιχεία της ταυτότητάς του, με τον προϋπάρχοντα διαμορφωμένο τρόπο αντίληψης των πραγμάτων. Γι' αυτό λοιπόν, υποστηρίζεται ότι υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα σ' αυτό που αποδίδει αντικειμενικά η κοινωνία και σ' αυτό που οικειοποιείται υποκειμενικά το παιδί.

Επίσης, σύμφωνα με τον George H. Mead (αναφορά γίνεται από την Δ. Μακρυγιώτη)⁽⁷⁾, το παιδί αποκτά συνείδηση του εαυτού του, δηλαδή ταυτότητα μέσα από το παιχνίδι. Στους πρωτόγονους ανθρώπους υπήρχε η ανάγκη διάκρισης ανάμεσα στον εαυτό και τον οργανισμό και αποτυπώνεται σ' αυτό που ορίζουμε ως «διπλό». Δηλαδή, το άτομο έχει έναν εαυτό υπό τύπον αντικειμένου, ο οποίος επηρεάζεται από το άτομο και επηρεάζει και άλλα άτομα και διακρίνεται από τον άμεσο οργανισμό στο ότι μπορεί να φύγει από το σώμα και να επιστρέψει σε αυτό. Αυτός ο τύπος του «διπλού» εμφανίζεται και στο παιχνίδι των παιδιών, όπου συναντάμε τους άορατους, φανταστικούς φίλους. Οργανώνουν έτσι τις αντιδράσεις τους προς τους άλλους ανθρώπους αλλά και προς τον εαυτό τους. Το παιχνίδι διακρίνεται σε ατομικό και σε ομαδικό. Στο ατομικό, το παιδί συγκροτεί έναν εαυτό που προέρχεται από την προσποίηση, την μίμηση των ρόλων. Σύμφωνα με τον Mead, όταν το παιδί υποδύεται έναν ρόλο, μπορεί να είναι κάποιος άλλος από τον εαυτό του. Όταν το παιδί εντάσσεται στο ομαδικό παιχνίδι, μπαίνει σε πιο σύνθετες διαδικασίες συγκρότησης του εαυτού του. Σ' αυτήν την περίπτωση, το παιδί αναλαμβάνει τις στάσεις όλων όσων συμμετέχουν, επιτρέπει στις στάσεις αυτές να ελέγχουν τις αντιδράσεις του και είναι ταυτόχρονα, εκτός από τον εαυτό του και οποιοσδήποτε άλλος. Μαθαίνει λοιπόν να αναλαμβάνει την στάση των «γενικευμένων άλλων» απέναντι στον εαυτό του και δρα, έχοντας υπόψη του τον έλεγχο που του ασκούν. Έτσι, μέσω των «γενικευμένων άλλων», το παιδί εσωτερικεύει τους κοινωνικούς κανόνες και την ηθική της κοινωνίας. Μέσα λοιπόν από το διπλό αυτό είδος παιχνιδιού, τονίζονται δυο στάδια για την πλήρη ανάπτυξη του εαυτού. Στο πρώτο, ο εαυτός του ατόμου συγκροτείται από μια οργάνωση των συγκεκριμένων στάσεων των άλλων ατόμων προς

7. Μακρυγιώτη Δήμητρα, ό.π.

αυτό και στο δεύτερο, ο εαυτός δεν συγκροτείται μόνο από την οργάνωση των μεμονωμένων ατομικών στάσεων, αλλά από την οργάνωση των κοινωνικών στάσεων του «γενικευμένου άλλου». Μελετώντας την περίπτωση του ατομικού παιχνιδιού, μπορεί να διαπιστώσει κανείς πως μοιάζει πολύ με την προσωπικότητα του παιδιού. Γιατί, όπως στο παιχνίδι υπάρχει μια απλή διαδοχή του ενός ρόλου μετά τον άλλον, έτσι και στο παιδί, είναι άλλο την μια στιγμή και κάτι άλλο την άλλη. Και αυτό που είναι την μια στιγμή δεν καθορίζει αυτό που θα είναι την άλλη. Δεν μπορεί λοιπόν κανείς να υποθέσει ότι όλα τα πράγματα που κάνει ένα παιδί μπορούν να καθορίσουν αυτό που θα κάνει οποιαδήποτε στιγμή. Δεν είναι οργανωμένο σε ένα όλον και δεν έχει οριστικό χαρακτήρα, ούτε μια οριστική προσωπικότητα.

Επέλεξα λοιπόν αυτή τη θεωρία γιατί, εκτός του ότι δίνει πολύ σημαντικές πληροφορίες για την προσωπικότητα του παιδιού, δίνει τη δυνατότητα να δούμε πως το παιδί αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τις στάσεις των άλλων μέσα από το παιχνίδι του, κάτι που θα φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο αργότερα. Δηλαδή, το παιδί μέσα από μια πολύ δημιουργική και ευχάριστη δραστηριότητα, το παιχνίδι, διακρίνει τις στάσεις και τις ταυτότητες των άλλων προσώπων και τις μιμείται και ταυτόχρονα μαθαίνει να βγαίνει από τον εαυτό του, να μπαίνει στη θέση κάποιου άλλου και να αντιλαμβάνεται τον τρόπο σκέψης του. Κατανοώντας και μιμούμενος τις στάσεις των άλλων, μπορεί να τις κρίνει, να τις επιβραβεύσει ή να τις κατηγορήσει. Μ' αυτόν τον τρόπο, παίζοντας, αντιλαμβάνεται την ταυτότητα των άλλων, καθώς και την σχέση που έχουν οι άλλοι μαζί του και διαμορφώνει τις δικές του εικόνες γι' αυτούς. Η διαδικασία αυτή κρίνεται ιδιαίτερα απαραίτητη και μπορεί να ωφελήσει αργότερα στην εξήγηση της χρησιμοποίησης του συμβολικού παιχνιδιού από το παιδί για να βιώσει το ίδιο και να κατανοήσει τις σχέσεις του με τα πρόσωπα της οικογένειάς του.

Για το παιδί ωστόσο, η διαδικασία συγκρότησης ταυτότητας δεν επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την εσωτερίκευση της αντικειμενικής κοινωνικής πραγματικότητας. Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική σκοπιά, όπως αναφέρει η Δ. Μακρυνιώτη⁽⁸⁾, η παιδική ηλικία είναι περίοδος ανακάλυψης του εαυτού, οργάνωσης της προσωπικότητας και διατύπωσης της ταυτότητας. Μέσα από ψυχικές διεργασίες και αλληλεπιδράσεις, το παιδί καλείται να κατανοήσει τις πιέσεις του ασυνείδητου, τις πρωταρχικές ανάγκες και επιθυμίες, τις εσωτερικές συγκρούσεις και αντιφάσεις, λαμβάνοντας υπόψη του το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει, με τους κανόνες και την ηθική του.

8. Μακρυνιώτη Δήμητρα, ό.π.

Αυτή η εξέλιξη της δομής του ψυχισμού καταγράφεται με το «Αυτό», το «Εγώ» και «Υπερεγώ». Το «Αυτό» κατά τον Freud⁽⁹⁾ (όπως αναφέρεται από τον Muhlbaueer K.R) είναι η πηγή των σεξουαλικών και επιθετικών ορμών. Βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία της αρχής της απόλαυσης και απαιτεί άμεση ικανοποίηση, χωρίς να βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία της αρχής της απόλαυσης και απαιτεί άμεση ικανοποίηση, χωρίς να παίρνει υπόψη του τις συνέπειες για το άτομο. Το «Εγώ» περιλαμβάνει τις ψυχικές εκείνες λειτουργίες που εξασφαλίζουν τις σχέσεις με το περιβάλλον. Είναι κατά κάποιο τρόπο το εκτελεστικό όργανο των ορμών. Άλλοτε πάλι αναβάλλει την ικανοποίηση των ορμών για να εξασφαλίσει την προσαρμογή και να ενεργήσει σύμφωνα με την αρχή της πραγματικότητας. Το «Εγώ» βρίσκεται βασικά σε σύγκρουση με το «Αυτό» και το «Υπερεγώ». Δε διαθέτει όμως πάντα τις απαιτούμενες δυνάμεις για να λύσει τις συγκρούσεις αυτές και αυτό ισχύει ιδίως για το «παιδικό εγώ». Τέλος, το «Υπερεγώ» είναι ο ψυχικός εκείνος τομέας που περιέχει τα κανονιστικά και ηθικά κίνητρα των επιταγών και των απαγορεύσεων, τα οποία το «Εγώ» έχει ένα μέρος τους αφομοιώσει από την πείρα που προέρχεται από τις συγκρούσεις του και ένα άλλο μέρος έχει παραλάβει και εσωτερικεύσει από τους γονείς. Το «Υπερεγώ» είναι λοιπόν κυρίως η αρχή του ψυχισμού που περιορίζει, απαγορεύει, τιμωρεί, αποδοκιμάζει, απαιτεί εξιλασμό. Σύμφωνα λοιπόν με την ψυχαναλυτική θεωρία του Freud, το παιδί μέσα από την συνειδητή σκέψη και τους μηχανισμούς άμυνας προσπαθεί να εξασφαλίσει μια ισορροπία ανάμεσα σε αυτούς τους ψυχικούς τομείς.

Η παράθεση της θεωρίας του Freud για τους τρεις τομείς του ψυχισμού μπορεί να βοηθήσει περισσότερο να καταλάβει κανείς που οφείλονται οι ψυχικές εντάσεις και συγκρούσεις του παιδιού. Από την μία δηλαδή, υπάρχουν στο εσωτερικό του παιδιού, όλα αυτά που επιθυμεί και από την άλλη, όλα αυτά που πρέπει να κάνει. Αυτά που θέλει τις περισσότερες φορές συγκρούονται με αυτά που πρέπει. Τα «πρέπει» είναι αυτά που επιβάλλονται στο παιδί της μικρής ηλικίας, από τους γονείς. Το παιδί λοιπόν βρίσκεται σε δίλημμα και οδηγείται σε εσωτερική σύγκρουση, αφού από την μία θέλει να κάνει κάτι, αλλά από την άλλη, κάνοντάς το, φοβάται μήπως στεναχωρήσει τους γονείς του, μιας και του το έχουν απαγορεύσει.

Επιπλέον, μια άλλη πολύ σημαντική τοποθέτηση του Freud⁽¹⁰⁾ (αναφορά γίνεται από την Δ. Μακρυνιώτη) είναι η επάνοδος του τοτεμισμού στην παιδική ηλικία. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι το παιδί αρχικά δέχεται την

9. Muhlbaueer K.R.,ό.π.

10. Μακρυνιώτη Δήμητρα, ό.π.

πλήρη ισοτιμία του με τα ζώα και νιώθει να βρίσκεται πιο κοντά μαζί τους παρά με τους ανθρώπους.

Ωστόσο όμως σε αυτήν την αρμονική σχέση παιδιού και ζώου παρεμβάλλεται μια αξιολογημένη διαταραχή. Το παιδί αρχίζει ξαφνικά να φοβάται ένα συγκεκριμένο είδος ζώου και να φυλάγεται κατά την επαφή του με αυτό. Αυτή είναι μια κλινική εικόνα της ζωοφοβίας μια από τις πιο συνηθισμένες ψυχονευρωτικές αρρώστιες αυτής της ηλικίας. Μέσα από ψυχαναλυτικές έρευνες που έγιναν σε παιδιά, ο Freud οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι το παιδί πολλές φορές μετατοπίζει ένα μέρος των συναισθημάτων του σε ένα ζώο. Έτσι, εάν πάρουμε την περίπτωση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος, το μίσος που νιώθει το παιδί για τον πατέρα, επειδή είναι αντίζηλός του στη σχέση με τη μητέρα, δεν μπορεί να επεκταθεί απεριόριστα στην ψυχή του γιατί έχει να αντιπαλέψει με την τρυφερότητα και το θαυμασμό που νιώθει για το ίδιο πρόσωπο. Το παιδί λοιπόν, αντιμετωπίζοντας τον πατέρα, βρίσκεται σε μια συναισθηματική κατάσταση με δύο πλευρές, σε μια αμφιθυμική κατάσταση και δίνει διέξοδο σε αυτήν την σύγκρουση, μετατοπίζοντας τα αισθήματα φόβου και εχθρότητας σε ένα πατρικό υποκατάστατο.

Αυτήν η τάση του παιδιού να μεταφέρει τις ψυχικές συγκρούσεις του και τα συναισθήματα του σε ένα ζώο ή οποιοδήποτε άλλο υποκατάστατο σύμφωνα με τον Freud, μπορεί να μας εξηγήσει το φαινόμενο που παρατηρείται, κατά το οποίο τα παιδιά εκφράζονται συναισθηματικά μέσα από παιχνίδια, αντικείμενα, κούκλες κ.α. Δηλαδή, η ψυχαναλυτική αυτή θεωρία μπορεί να εξηγήσει, γιατί το παιδί νιώθει την ανάγκη να εκτονωθεί συναισθηματικά, παίζοντας με κούκλες ή άλλα αντικείμενα και να εκφράζει τα άσχημα συναισθήματά του πάνω στα παιχνίδια του.

Κάποια άλλα χαρακτηριστικά της παιδικής ταυτότητας που έκρινα αναγκαία να συμπεριλάβω στο κεφάλαιο αυτό είναι οι χαρακτηρισμοί που αποδίδει ο Emile Durkheim⁽¹¹⁾ για το παιδί (αναφορά γίνεται από τη Δ. Μακρυνιώτη). Σύμφωνα με αυτόν, το παιδί παρουσιάζει μια διπλή όψη στον χαρακτήρα του. Από την μια αποτελεί προσωποποίηση της αστάθειας, όπου την μια στιγμή μπορεί να ασχολείται με κάτι και την άλλη με κάτι άλλο, καθώς τα συναισθήματα διαδέχονται το ένα το άλλο και από την άλλη είναι ταυτόχρονα οπαδός της επανάληψης. Από τη στιγμή που το παιδί έχει αποκτήσει συνήθειες, αυτές ασκούν πάνω του μια πολύ σημαντική επιρροή. Όταν έχει επαναλάβει πολλές φορές την ίδια πράξη, νιώθει την ανάγκη να την αναπαράγει κατά τον ίδιο τρόπο και η πιο ανεπαίσθητη παραλλαγή του είναι μισητή. Αυτός ο σεβασμός προς την επανάληψη όμως δεν εμφανίζεται μόνο

11. Μακρυνιώτη Δήμητρα, ό.π.

στις ατομικές συνήθειές του, αλλά και προς εκείνες που παρατηρεί σε αυτούς που το περιβάλλουν. Όταν διακρίνει ότι όλος ο κόσμος γύρω του συμπεριφέρεται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο κάτω από τις ίδιες συνθήκες, θεωρεί πως είναι αδύνατον να συμπεριφερθεί διαφορετικά. Κάθε παρέκκλιση από τη συνήθεια είναι γι' αυτό ένα σκάνδαλο που προκαλεί έκπληξη, στην οποία προσθέτει συναισθήματα εξέγερσης και αγανάκτησης. Αυτήν την τυπολατρία την εκδηλώνει το παιδί, όχι μόνο στον εαυτό του, αλλά και σε ολόκληρο τον μικρό του κόσμο. Έτσι π.χ. όταν οι γονείς του, το φιλούν με έναν ορισμένο τρόπο, φιλάει με τον ίδιο τρόπο τις κούκλες του που είναι τα παιδιά του. Η λεπτομερειακή περιγραφή αυτού του χαρακτήρα της παιδικής ηλικίας μπορεί να βοηθήσει τον καθένα να καταλάβει πως οι οποιοσδήποτε αλλαγές που εμφανίζονται στη ζωή του παιδιού μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον μπορούν να το ταραξουν και να του δημιουργήσουν ψυχολογικά προβλήματα. Τέλος, το παιδί παρουσιάζεται ως μια οντότητα που δεν μπορεί εύκολα να μετριάσει τις επιθυμίες του. Δεν έχει συνήθως την αίσθηση ότι υπάρχουν φυσιολογικά όρια στις ανάγκες του και όταν του αρέσει κάτι, το θέλει κατά κόρον. Ούτε σταματάει εύκολα, ούτε δέχεται εύκολα να το σταματάνε. Του φαίνεται ότι όλα πρέπει να του υποτάσσονται και εκνευρίζεται με τις αντιστάσεις των πραγμάτων, όσο και με αυτές των ανθρώπων. Ένα συναίσθημα που μπορεί και φανερώνει το προηγούμενο χαρακτηριστικό της παιδικής ιδιοσυγκρασίας είναι ο θυμός. Η συχνότητα του θυμού που εμφανίζεται στο παιδί αποδεικνύει την έλλειψη μέτρου που το χαρακτηρίζει. Το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα της παιδικής ηλικίας που παραθέτει ο Durkheim μπορεί να εξηγήσει τις απεριόριστες ή και παράλογες απαιτήσεις που μπορεί να έχει ένα παιδί από την οικογένεια του ή τα οικεία του πρόσωπα καθώς και την ανάγκη να αποτελεί το κέντρο του ενδιαφέροντος όλων.

Επίσης, όπως υποστηρίζει ο Piaget⁽¹²⁾ (αναφορά γίνεται από τον Ρίτσμοντ), αυτό το χαρακτηριστικό αντικατοπτρίζει τον έντονο εγωκεντρισμό που εμφανίζεται στο παιδί της προνηπιακής και νηπιακής ηλικίας. Σύμφωνα με αυτό, δίνει στα άψυχα αντικείμενα συναισθήματα σαν και τα δικά του. Πολλές φορές, νομίζει πως οι σκέψεις του έχουν τη δύναμη ν' αλλάζουν τα γεγονότα και δεν έχει ακόμα συνείδηση απόψεων διαφορετικών από τη δική του.

Βλέποντας όλα τα παραπάνω, οδηγούμαι στη σκέψη πως η διαδικασία συγκρότησης της παιδικής ταυτότητας, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού, στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην οικογένεια. Αυτήν αποτελεί τον πρώτο χώρο κοινωνικοποίησης του παιδιού και το πρώτο περιβάλλον, όπου επιτυγχάνεται η αναγνώριση των αντικειμένων, των προσώπων και των

12. Ρίτσμοντ Π., Εισαγωγή στον Πιαζέ. Εκδόσεις Υποδομή Ε.Π.Ε., Αθήνα, 1970.

σχέσεων γύρω του. Γι' αυτό λοιπόν, στη συνέχεια θα αναφερθώ λεπτομερέστερα στο δυναμικό του οικογενειακού περιβάλλοντος και στο είδος των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτό.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

2.1 Η οικογένεια ως εσωτερικευμένο σύστημα.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, αναφέρθηκα στη διαμόρφωση της παιδικής ταυτότητας καθώς και σε κάποια χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του παιδιού. Μέσα στην όλη αυτή διαδικασία συγκρότησης του «εαυτού» του παιδιού μίλησα για τις μεγάλες επιδράσεις των «σημαντικών άλλων», δηλαδή των γονιών με τους οποίους το παιδί ταυτίζεται. Παρουσίασα δηλαδή την οικογένεια ως βασικό παράγοντα που επιδρά στη γενικότερη ανάπτυξη του παιδιού, στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του και ειδικότερα στην συναισθηματική του ανάπτυξη. Προτού όμως μιλήσω για τις σχέσεις του παιδιού με την οικογένεια και τον τρόπο με τον οποίο επιδρά αυτή στην συναισθηματική του ανάπτυξη, κρίνω απαραίτητο να μιλήσω για την μορφή οικογένειας, με την οποία θ' ασχοληθώ σ' αυτήν την εργασία.

Η οικογένεια που βρίσκεται στα πλαίσια του ενδιαφερόντων μου είναι η σύγχρονη, με την σημερινή έκτασή της (μέλη από τα οποία αποτελείται), με την θέση που κατέχει το παιδί σ' αυτήν σήμερα και με τον τρόπο που προσεγγίζεται και αναλύεται σήμερα από τους ψυχολόγους. Θα πρέπει βέβαια να διευκρινίσω πως η οικογένεια δεν είχε πάντα την ίδια μορφή με την σημερινή, αλλά σύμφωνα με τον Αριές⁽¹³⁾ (αναφορά γίνεται από τη Δήμητρα Μακρυνιώτη), παλιότερα αποτελούνταν από πολλά μέλη σε μόνιμα ρευστή κατάσταση(υπηρέτες, μουσικοί, άτομα από κάθε τάξη). Σταδιακά, άρχισε να εξελίσσεται βαθμιαία και να αποκτά την μορφή σπιρτόκουτου που έχει σήμερα. Οι σύγχρονες οικογένειες λοιπόν είναι μικρές μονάδες (απαρτίζονται από λίγα μέλη- μητέρα, πατέρα, παιδιά) και τα παιδιά σ' αυτές αποτελούν προϊόντα τους και λόγο διατήρησής τους. Μέσα λοιπόν σ' αυτόν τον χώρο θα κινηθώ, περιγράφοντας τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη τους.

Στη σχέση βέβαια αυτή, οικογένειας-παιδιού, η οικογένεια δεν επιδρά μοναδικά στην ανάπτυξη του παιδιού. Στο κεφάλαιο στο οποίο μιλούσα για την παιδική ταυτότητα, αναφέρθηκα αρκετά στο ψυχολογικό παιδί του Freud με τις ψυχικές δομές του «εαυτού» του (Αυτό, Εγώ, Υπερεγώ), με ένα πλήθος ψυχικών διεργασιών που συντελούνται σε κάθε δομή, με ορμές, επιθυμίες και πιέσεις του ασυνειδήτου. Το ψυχολογικό λοιπόν αυτό παιδί δεν είναι παθητικός δέκτης, ένας άγραφος πίνακας που καταγράφει ότι πληροφορία

13. Δήμητρα Μακρυνιώτη, ό.π.

επιδρά πάνω του, αλλά συμβάλει το ίδιο στην ανάπτυξή του, καθώς αντιλαμβάνεται τις τάσεις των άλλων με τον δικό του τρόπο και τις υποδύεται και καθοδηγείται από ορμές, ψυχικές διεργασίες του ασυνείδητου και κανόνες του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ζει.

Όταν αναφέρθηκα στη συγκρότηση της παιδικής ταυτότητας, έδωσα ιδιαίτερο βάρος στη διαδικασία εσωτερίκευσης της αντικειμενικής πραγματικότητας που προσδίδει νόημα στα πράγματα και διαμορφώνει τις αντιλήψεις του παιδιού. Έτσι και τώρα στο θέμα της οικογένειας τοποθετούμαι ανάλογα, χρησιμοποιώντας την θεωρία του Laing⁽¹⁴⁾ για την «πολιτική της οικογένειας». Δηλαδή, παρουσιάζει την οικογένεια ως σύστημα εσωτερικευμένο. Σύμφωνα μ' αυτήν την άποψη, οι σχέσεις και οι λειτουργίες μεταξύ των στοιχείων είναι αυτές που εσωτερικεύονται και όχι αυτά τα ίδια στοιχεία απομονωμένα. Τα στοιχεία μπορεί να είναι πρόσωπα, πράγματα ή και αντικείμενα. Για παράδειγμα, οι γονείς (που αποτελούν μεμονωμένα στοιχεία) εσωτερικεύονται από το παιδί (το οποίο είναι ένα άλλο μεμονωμένο στοιχείο) σαν κοντινοί ή σαν αποκομμένοι από το ίδιο, σαν να βρίσκονται μαζί ή χώρια, σαν να αγαπούν ή σαν να τσακώνονται μεταξύ τους κ.λ.π. Δηλαδή, με την εσωτερίκευση μεταβιβάζεται μια ομάδα σχέσεων από έναν τρόπο εμπειρίας προς άλλους και συγκεκριμένα από την δια των αισθήσεων αντίληψη στη φαντασία, στην μνήμη, στα όνειρα. Η οικογένεια αρχικά είναι ένα κοινό «εμείς» σε αντίθεση με «αυτούς» που βρίσκονται έξω από την οικογένεια. Στη συνέχεια, υπάρχουν οι υποομάδες μέσα στην οικογένεια, είναι «εμείς», «εγώ», «εσύ», «αυτοί» όπως εμείς τα παιδιά, εκείνα τα παιδιά, εμείς οι γονείς, ο πατέρας σαν αυτός κ.λ.π. Τα μέλη αυτά της οικογένειας μπορούν να αισθάνονται λιγότερο ή περισσότερο μέσα ή έξω από οποιοδήποτε μέρος ή όλο της οικογένειας, ανάλογα με το πόσο αισθάνονται οι ίδιοι ότι έχουν εσωτερικεύσει την οικογένεια. Με την εσωτερίκευση αυτή αναπαριστάνεται το «εξωτερικό» πάνω στο «εσωτερικό». Η εσωτερίκευση αυτή περιλαμβάνει την βιωματική μετατροπή και τον δομικό μετασχηματισμό. Δηλαδή, κάθε στοιχείο του συνόλου (π.χ. το παιδί) εσωτερικεύει ένα σύνολο σχέσεων (π.χ. την σχέση του με τους γονείς και την σχέση των γονιών μεταξύ τους), μετασχηματίζει την φύση των στοιχείων αυτών που παίρνουν μέρος στις σχέσεις, τις ίδιες τις σχέσεις και το σύνολο σχέσεων σε ομάδα ενός πολύ ειδικού είδους. Αυτό το οικογενειακό σύνολο σχέσεων ενδέχεται να απεικονιστεί πάνω στο κορμί κάποιου, στα συναισθήματά του, στις σκέψεις του ή μπορούν να γίνουν σενάρια της φαντασίας του.

Ο Φρόυντ⁽¹⁵⁾ (αναφορά γίνεται από την Άννα Βιδάλη) υποστηρίζει

14. Laing, Η πολιτική της οικογένειας, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1975.

15. Άννα Βιδάλη, Παιδί και Αφήγηση. Η ψυχική και κοινωνική διάσταση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

πως πολλές φορές το παιδί και γενικότερα το άτομο, ζώντας τα διάφορα γεγονότα και τις σχέσεις του με άλλα πρόσωπα δημιουργεί ασυνείδητα κάποιες φαντασιώσεις γι' αυτά τα άτομα και τις διάφορες καταστάσεις. Όσον αφορά το σχηματισμό των φαντασιώσεων, οι αντιλήψεις συγκρούονται, ωστόσο υπερισχύει για τον Φρόυντ περισσότερο η δεύτερη αντίληψη. Η μία θεωρεί την φαντασίωση ως παραμορφωμένο προϊόν της ανάμνησης πραγματικών και τυχαίων γεγονότων, ενώ η δεύτερη δεν της παραχωρεί καμιά δική της πραγματικότητα, αλλά την εκλαμβάνει ως έκφραση της φαντασίας, η οποία προσπαθεί να συγκαλύψει την πραγματικότητα. Όποια αντίληψη κι αν ισχύει το σίγουρο είναι πάντως πως το άτομο στήνει ένα φανταστικό σενάριο για να εκπληρώσει επιθυμίες του που είναι ασυνείδητες. Ο Φρόυντ διαχωρίζει τις φαντασιώσεις αυτές σε: συνειδητές ή ονειροπολήσεις, σε ασυνείδητες (που αποκαλύπτονται με την ψυχανάλυση) και σε πρωταρχικές. Το γεγονός ότι η φαντασίωση δεν αντιστοιχεί σε πραγματικό γεγονός δε σημαίνει ότι δεν προέρχεται από το περιβάλλον. Οι φαντασιώσεις κατά τον Φρόυντ φτιάχνονται από το υλικό που βρίσκεται στη διάθεση του παιδιού, τα ακούσματα, τις οπτικές εικόνες και ότι έχει σχέση με την ιστορία των γονιών και εμφυτεύονται από έξω στο σώμα του παιδιού. Η φαντασίωση δηλαδή έχει άμεση σχέση με τον «άλλο» (τον γονιό) και τον ρόλο που παίζουν αυτοί στη διαμόρφωση του ψυχικού κόσμου του. Ένα φαντασιωσικό σενάριο που περιέγραψε ο Φρόυντ και αναφέρεται στις φαντασιώσεις που δημιουργεί το παιδί για τους γονείς του είναι το «οικογενειακό μυθιστόρημα». Σύμφωνα μ' αυτό το παιδί στην πρώιμη ηλικία νιώθει μεγάλη αγάπη και θαυμασμό για τους γονείς του και επιθυμεί να μοιάζει μ' αυτούς, όταν μεγαλώσει. Καθώς όμως αναπτύσσεται η νόησή του, αρχίζει ν' αμφισβητεί τον μοναδικό χαρακτήρα που τους είχε δώσει και να τους κρίνει αρνητικά (συγκρίνοντάς τους με άλλους). Ταυτόχρονα νιώθει πως περιφρονείται από αυτούς, ιδίως όταν πρέπει να μοιραστεί την αγάπη τους με τα αδέρφια του. Από εδώ και πέρα το παιδί πολλές φορές φτιάχνει διάφορες φαντασιώσεις, με τις οποίες προσπαθεί να εκπληρώσει τις επιθυμίες του και να διορθώσει τη ζωή του. Απογοητευμένο το ίδιο από τους γονείς του, προσπαθεί ν' απαλλαχτεί από αυτούς, δημιουργώντας την φαντασίωση ότι είναι νόθο και αντικαθιστώντας τους γονείς του με άλλους ανώτερης κοινωνικής τάξης. Στη συνέχεια οι φαντασιώσεις του γίνονται σεξουαλικές, καθώς ποθεί να σκεφθεί την μητέρα του σε καταστάσεις κρυφών ερωτικών δεσμών. Τέτοιες φανταστικές ιστορίες τείνει να δημιουργεί το παιδί για ν' αφαιρέσει από τα προνόμιά τους αυτούς που γεννήθηκαν πριν από αυτό. Στην ουσία, όλες αυτές οι προσπάθειες αντικατάστασης του πατέρα και της μητέρας από το παιδί, δημιουργώντας το ίδιο αυτές τις φανταστικές ιστορίες, αποτελούν μόνο την έκφραση της νοσταλγίας του παιδιού για τις ευτυχισμένες μέρες, όταν το ίδιο ήταν ικανοποιημένο με τους γονείς του.

Περιγράφοντας όλες αυτές τις φαντασιώσεις του Φρόυντ ως συνέχεια των εσωτερικευμένων σχέσεων του Λαινγκ, αποδεικνύεται πως το παιδί, αφού εσωτερικεύσει την ταυτότητα των μελών της οικογένειάς του και τις σχέσεις μεταξύ τους, μεταβιβάζει αυτές τις αναπαραστάσεις σε διάφορες φαντασιώσεις που δημιουργεί (συνειδητές ή ασυνειδητές) για να εκπληρώσει τις επιθυμίες του, νιώθοντας έτσι καλύτερα για την παρούσα κατάσταση. Η θεωρία του Φρόυντ υποστηρίζει ότι το παιδί, απογοητευμένο από τις άσχημες αναπαραστάσεις που έχει δημιουργήσει για την οικογένειά του και νιώθοντας πως έχει πολλές ανεκπλήρωτες επιθυμίες μέσα στο περιβάλλον αυτό ενισχύεται η έντασή του. Στη συνέχεια, αναζητώντας τρόπο να αποφορτιστεί μέρος αυτής της έντασης, μεταβιβάζει τις αναπαραστάσεις του στην φαντασίωση(η φαντασίωση δεν αποτελεί μοναδικό τρόπο αποφόρτισης). Αυτή η διαδικασία επιτυγχάνεται με βάση τον μηχανισμό της μετάθεσης. Με τον όρο μετάθεση, ο Φρόυντ⁽¹⁶⁾ (αναφέρεται από την Άννα Βιδάλη) εννοεί «τον μηχανισμό τον οποίο ο τονισμός, το ενδιαφέρον και η ένταση ορισμένων αναπαραστάσεων αποσπώνται και μεταφέρονται σε άλλες λιγότερο έντονες, οι οποίες συνδέονται με τις πρώτες, μέσω συνειρμικών αλυσίδων. Η ψυχαναλυτική αυτή θεωρία της μετάθεσης στηρίζεται στην οικονομική υπόθεση ότι η ενέργεια επένδυσης είναι σε θέση να αποσυνδεθεί από τις αναπαραστάσεις και να διολισθήσει κατά μήκος των συνειρμικών οδών».

Πέραν όμως αυτής της θεώρησης της οικογένειας ως σύστημα εσωτερικευμένο, κατά τον Λαινγκ, έχουμε και την Μελανί Κλάιν⁽¹⁷⁾, πολύ καταξιωμένη στον χώρο της, που ασχολήθηκε σε μεγάλο βαθμό με την ψυχανάλυση του παιδιού και ερμηνεύει τις διαπροσωπικές σχέσεις του παιδιού μέσα από τη διαδικασία της ενδοβολής και της προβολής. Συγκεκριμένα, μελετά την σχέση του παιδιού με κάποιο άλλο πρόσωπο της οικογένειας, παίρνοντας υπόψη πως το παιδί σε πολύ μικρή ηλικία καταβάλλεται από ορμές, άγχη και βαθιές απογοητεύσεις (ψυχολογικό παιδί) και στηρίζει τη δημιουργία των σχέσεών του σ' αυτά τα χαρακτηριστικά. Το παιδί σχηματίζει διάφορες εσωτερικές εικόνες για τα πρόσωπα γύρω του και στη συνέχεια το «εγώ» του παιδιού απορροφά τις εικόνες αυτές. Η διαδικασία αυτή απορρόφησης αποτελεί την ενδοβολή του προσώπου. Αντί για πρόσωπα βέβαια μπορεί να έχουμε αντικείμενα ή μέλη του ανθρώπινου σώματος (π.χ. το μητρικό στήθος), τα οποία ενδοβάλλει το παιδί, δίνοντάς τους θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά (θετική ή αρνητική εικόνα). Στην πρώτη περίπτωση που το παιδί ενδοβάλλει ένα πρόσωπο ως θετικό, τότε το ίδιο είναι ήρεμο και νιώθει ικανοποιημένο, εκδηλώνοντας αυτήν την ψυχική του

16. Άννα Βιδάλη, ό.π., σελ. 81.

17. Μελανί Κλάιν, Η ψυχανάλυση των παιδιών, Εκδόσεις Πύλη, Αθήνα, 1990.

κατάσταση με μια θετική συμπεριφορά απέναντι στο πρόσωπο με το οποίο σχετίζεται. Στη δεύτερη περίπτωση όμως, όταν το παιδί ενδοβάλλει ένα πρόσωπο (ή αντικείμενο) αρνητικά, τότε θέτει σε κίνηση τον μηχανισμό αποβολής ή προβολής, κατά τον οποίο το παιδί νιώθει φόβο ή άγχος για το εσωτερικευμένο αυτό πρόσωπο. Η κινητοποίηση του μηχανισμού προβολής εκφράζει την ανάγκη του παιδιού να προβάλλει τις τρομακτικές ταυτοποιήσεις του πάνω στα πρόσωπα. Διαπιστώνεται λοιπόν από την Κλάιν πως η αλληλεπίδραση των δύο μηχανισμών ενδοβολής και προβολής έχει θεμελιακή σημασία για τις διαπροσωπικές σχέσεις του παιδιού με τα πρόσωπα της οικογένειάς του και για τη προσαρμογή του στην πραγματικότητα. Μέσα από αυτούς τους μηχανισμούς, ερμηνεύει η Κλάιν, πώς το παιδί νιώθει τα μέλη της οικογένειάς του και πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις μεταξύ τους.

Αναφέρομαι τόσο αναλυτικά σε όλες αυτές τις ψυχικές διεργασίες και ξεκινώ την ανάπτυξη του κεφαλαίου που αναφέρεται στην οικογένεια, τοποθετώντας την αρχικά σε ένα σύστημα εσωτερικευμένο, γιατί, στηριζόμενη σ' αυτό το μοντέλο, θα μπορέσω να αναλύσω και να εξηγήσω τις συναισθηματικές σχέσεις του παιδιού με τα μέλη της οικογένειάς του. Δηλαδή από την μία υπάρχει η εικόνα της οικογένειας ως εξωτερική εικόνα (των μελών της και των σχέσεων μεταξύ τους- αυτό είναι παιδί των συζύγων- οι γονείς αυτού του παιδιού είναι παντρεμένοι κ.α.). και από την άλλη το παιδί μέσα από τη διαδικασία εσωτερίκευσης, δημιουργεί δικές του αναπαραστάσεις για την ταυτότητα των μελών της οικογένειάς του καθώς και για τις σχέσεις μεταξύ τους. Στη συνέχεια, μέσα από τη διαδικασία της μετάθεσης μεταβιβάζει, αυτές τις εικόνες / αναπαραστάσεις σε ένα άλλο επίπεδο, στο επίπεδο των συναισθημάτων και των δραστηριοτήτων του. Αυτή η λειτουργία αποτελεί το φαινόμενο της διολίσθησης των αναπαραστάσεων κατά μήκος των συνειρμικών οδών. Έτσι, ένα παιδί, σύμφωνα με τον τρόπο που έχει εσωτερικεύσει τις σχέσεις του με την οικογένεια, μπορεί να νιώθει πως οι γονείς του το αγαπούν πολύ και τους αρέσει να το φροντίζουν ή αποτελεί γι' αυτούς ένα βάρος(η ύπαρξή του δεν τους είναι ιδιαίτερα αρεστή). Αλλά σύμφωνα και με τις απόψεις της Κλάιν, το παιδί μέσα από τη διαδικασία της ενδοβολής, εσωτερικεύει τις εικόνες που έχει σχηματίσει για την ταυτότητα των διάφορων προσώπων της οικογένειάς του. Και όταν αυτές οι εικόνες είναι αρνητικές, τότε το παιδί, μέσα από τη διαδικασία της προβολής, νιώθει φόβο για την ταυτότητα που έχει εσωτερικεύσει και προσπαθεί να την εκφράσει. Έτσι ταυτόχρονα νιώθει ότι απειλείται από εσωτερικούς εχθρούς που έχει δημιουργήσει(αρνητικές εικόνες των προσώπων που έχει μέσα του).

2.2 Σχέση του παιδιού με τα μέλη της οικογένειας.

Αφού μελέτησα την οικογένεια στο σύνολό της, και την τοποθέτησα σε ένα εσωτερικευμένο σύνολο, θα μιλήσω για την ανάπτυξη των επιμέρους σχέσεων που εμφανίζονται ανάμεσα στο παιδί και τα υπόλοιπα μέλη της. Σ' αυτήν την ανάλυση των επιμέρους σχέσεων δεν ασχολούμαι μόνο με τις ανάγκες του παιδιού, πως χρησιμοποιεί το ίδιο τα μέλη της οικογένειάς του για να τις ικανοποιήσει και πως το παιδί εσωτερικεύει την σχέση του με τα μέλη της οικογένειας, αλλά μελετώ και τις ασυνείδητες φαντασιώσεις και επιθυμίες των γονιών, οι οποίοι χρησιμοποιούν άλλα μέλη της οικογένειας και πιο συγκεκριμένα το παιδί τους για να εκπληρώσουν τις προηγούμενες επιθυμίες τους. Παρουσιάζω λοιπόν τη σχέση γονιών-παιδιού ως μια αμφίδρομη σχέση, όπου επιτυγχάνεται η αμοιβαία εξάρτηση των συναισθηματικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσά τους.

Ξεκινώντας λοιπόν με το παιδί, από τη βρεφική του ηλικία, διαπιστώνει η Άννα Φρόυντ⁽¹⁸⁾, πως ο μικρός αυτός άνθρωπος που έχουμε μπροστά μας μοιάζει πολύ με ένα νεογέννητο ζώακι, αλλά βρίσκεται σε πολύ μειονεκτικότερη θέση από αυτό. Τα ζώα εξαρτώνται από την φροντίδα της μητέρας τους μόνο ένα μικρό χρονικό διάστημα και έπειτα εξελίσσονται σε αυτόνομα όντα. Στους ανθρώπους όμως τα πράγματα είναι διαφορετικά. Το βρέφος βρίσκεται σε τέλεια εξάρτηση από την μητέρα του, τουλάχιστον για ένα χρόνο και η στέρηση της μητρικής φροντίδας σημαίνει αυτόματα και την καταστροφή του. Αλλά και μετά το πέρασμα της βρεφικής ηλικίας, το παιδί πάλι εξαρτάται από τον γονιό, για να του προμηθεύσει την τροφή, να το συντηρήσει και να το προστατέψει από οποιοδήποτε κίνδυνο. Αυτήν λοιπόν η ανάγκη που έχει το παιδί από την φροντίδα και την ενασχόληση των γονιών μαζί του και ειδικότερα της μητέρας του, παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή του καθώς και στην συναισθηματική του ανάπτυξη. Το μικρό παιδί αισθάνεται θαλπωρή, όσο αισθάνεται την μητέρα κοντά του και εξωτερικεύει τον φόβο του, όταν αυτή απομακρύνεται. Εκτός όμως της ζωτικής σημασίας που έχει η μητέρα για το παιδί, η σχέση αυτή, υποστηρίζει η Άννα Φρόυντ, ξεπερνά από ένα σημείο τα όρια της απλής διατήρησης της ζωής. Το παιδί δηλαδή αναζητά την παρουσία της μητέρας ακόμη και όταν δεν πεινά ή δεν απειλείται από κάποιον κίνδυνο. Τότε το παιδί αρχίζει να αναπτύσσει ένα δεσμό μαζί της που μπορεί αρχικά να ξεκίνησε από το αίσθημα της αυτοσυντήρησής του, κατόπιν όμως το αίσθημα αυτό δεν αποτελούσε τον μόνο λόγο της ύπαρξής του. Σ' αυτή τη φάση λοιπόν, το παιδί θα ήταν απόλυτα ευχαριστημένο αν η μητέρα του δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να το θρέφει, να το φροντίζει και να το αγαπάει.

18. Άννα Φρόυντ, Παιδαγωγική Ψυχανάλυση, Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991.

Από αυτό το σημείο όμως, η Άννα Φρόυντ⁽¹⁹⁾ θεωρεί ότι έρχεται να διαταραχθεί αυτή η σχέση μητέρας- παιδιού από τον εξωτερικό κόσμο. Το παιδί αρχίζει πλέον να αντιλαμβάνεται ότι η μητέρα του δεν του ανήκει αποκλειστικά και ότι το ίδιο δεν αποτελεί το μοναδικό και το πιο σημαντικό στοιχείο της οικογένειας, αλλά υπάρχουν και άλλα μέλη, όπως ο πατέρας, τα αδέρφια ή πιθανόν κάποιος παππούς ή γιαγιά.

Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Βίνικοτ⁽²⁰⁾ που θεωρεί ότι απ' αυτήν την φάση το αγοράκι ή το κοριτσάκι μαθαίνει σιγά-σιγά να αντιλαμβάνεται την εξωτερική πραγματικότητα, η οποία έρχεται σ' αντίθεση πολλές φορές με την εσωτερική. Δηλαδή, ενώ το παιδί ένιωθε μέχρι τώρα ότι είχε την ιδανική σχέση με την μητέρα του και αποτελούσε το βασικό πρόσωπο στη ζωή της, τώρα αρχίζει να διαταράσσεται αυτή η σχέση, καθώς διαπιστώνει πως υπάρχουν και άλλα πρόσωπα, τα οποία φροντίζει και αγαπάει. Σαν αποτέλεσμα αυτής της διατάραξης είναι να εναλλάσσονται οι ιδέες αγάπης απέναντι σε αγαπητά πρόσωπα (όπως η μητέρα) με ιδέες μίσους, με ζήλια, με επώδυνες συναισθηματικές συγκρούσεις και με προσωπική οδύνη. Η διέξοδος από την ψυχοσύγκρουση αυτή είναι ο διχασμός και ο χωρισμός του καλού και του κακού. Η μητέρα του παιδιού που έχει προκαλέσει στο παιδί τόσο αγάπη όσο και μίσος ή οργή, συνεχίζει να είναι ο εαυτός της, κάτι που επιτρέπει στο παιδί να συμβιβάζει σιγά-σιγά το καλό με το κακό στοιχείο πάνω της. Έτσι λοιπόν, το παιδί αρχίζει να έχει αισθήματα ενοχής και να νοιάζεται για την επιθετικότητά του απέναντι στη μητέρα του, εξαιτίας της αγάπης του γι' αυτήν και εξαιτίας των ανεπαρκειών της. Στη διαδικασία αυτή ανάπτυξης της ενοχής, υπάρχει κάποια ακολουθία. Το παιδί αρχικά νιώθει αγάπη προς την μητέρα (με στοιχεία επιθετικότητας, όταν αντιλαμβάνεται την ανεπάρκειά της), ακολουθεί το μίσος, στη συνέχεια, μια περίοδος αφομοίωσης, έπεται η ενοχή και τέλος, η επανόρθωση που εκφράζεται είτε άμεσα (μέσα από τον λόγο), είτε έμμεσα(μέσα από το δημιουργικό παιχνίδι). Εάν λείπει η ευκαιρία για επανόρθωση, τότε το παιδί μπορεί να αντιδρά, χωρίς να νιώθει ενοχές και τελικά χωρίς να νιώθει αγάπη.

Στα πρώτα στάδια της προηγούμενης ακολουθίας συναισθημάτων και αντιδράσεων των παιδιών προς τους γονείς η Rambert Madeleine⁽²¹⁾ υποστηρίζει ότι το παιδί νιώθει πως οι γονείς του είναι η μόνη εξουσία και η πηγή κάθε πίστης. Μ' αυτούς μαθαίνει πρώτα- πρώτα ν' αγαπάει, αυτοί είναι εκείνοι που αντιπροσωπεύουν γι' αυτό την παντοδυναμία, την παντογνωσία

19. Άννα Φρόυντ, ό.π.

20. Ντ. Βίνικοτ, Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός του κόσμος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1976, σελ. 223.

21. Rambert Madeleine, Η συναισθηματική και ηθική ζωή του παιδιού, Εκδόσεις Δίπτυχο, Αθήνα.

και την καλοσύνη. Ακόμα, αυτοί είναι το υπέρτατο ηθικό δικαστήριο, αυτό που κρίνει, αμείβει ή τιμωρεί.

Η πιο έντονη επιθυμία του παιδιού σ' αυτά τα πρώιμα χρόνια υποστηρίζει ο Φρόυντ (αναφέρεται από τον Αχιλ. Καψάλη)⁽²²⁾ είναι να μοιάζει με τους γονείς του (δηλαδή τον γονιό του ίδιου φίλου) και να γίνει μεγάλο σαν τον μπαμπά και την μαμά. Εδώ λοιπόν παρουσιάζεται το φαινόμενο της ταύτισης. Με τον όρο ταύτιση εννοούμε την ενσυνείδητη ή ασυνείδητη αποδοχή αξιών, κανόνων, στάσεων, διαθέσεων και τρόπων συμπεριφοράς προσώπων, με τα οποία μας συνδέει μια θετική σχέση δηλαδή προσώπων που αγαπούμε ή θαυμάζουμε. Η διαδικασία αυτή ταύτισης που επιτυγχάνεται με αυτήν την αποδοχή κανόνων /αξιών άλλων προσώπων, μας παραπέμπει στο κεφάλαιο που αναφερόταν στους τρόπους διαμόρφωσης της παιδικής ταυτότητας και συγκεκριμένα σε έναν που επιτυγχάνονταν με την εσωτερίκευση στάσεων /αντιλήψεων των «σημαντικών άλλων» (δηλαδή των γονιών) από το παιδί. Έτσι λοιπόν το μικρό παιδί, καθώς αναπτύσσεται και διαμορφώνεται η προσωπικότητά του, εξαιτίας του στενού δεσμού με τους γονείς του, ταυτίζεται μαζί τους. Συνεχίζει λοιπόν ο Φρόυντ λέγοντας ότι, η ταύτιση του παιδιού με τους γονείς του μπορεί να προέλθει από δύο εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις. Η *ανακλητική ταύτιση* συντελείται, όταν ένας ενήλικος (συνήθως η μητέρα), προς τον οποίο το παιδί έχει αναπτύξει μια σχέση προσκόλλησης, αρχίζει να περιορίζει τις θετικές ενισχύσεις, τις οποίες παρείχε γενναιόδωρα στο παιδί. Το γεγονός αυτό δημιουργεί στο παιδί το άγχος απώλειας του αγαπημένου προσώπου και στη συνέχεια, τη διάθεση να εσωτερικεύσει την συμπεριφορά του με όλες τις διαστάσεις (στάσεις, διαθέσεις, ενδιαφέροντα, προτιμήσεις κ.λ.π). Η *αμυντική ή επιθετική ταύτιση* από την άλλη, συντελείται μόνο στα αγόρια. Είναι «η ταύτιση με τον επιτιθέμενο» (βλ. A. Freud, 1966) που οδηγεί, ύστερα από την υπέρβαση του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος στην εσωτερίκευση των χαρακτηριστικών του «ανταγωνιστή» (πατέρα) από το αγόρι. Η εσωτερίκευση αυτή ενισχύεται από τις συναισθηματικές αμοιβές που δέχεται ο πατέρας από την μητέρα και οι οποίες βιώνονται από το αγόρι ως αντιπροσωπευτικές ενισχύσεις. Μάλιστα το φαινόμενο αυτό της ταύτισης είναι τόσο έντονο υποστηρίζει ο Γερμανός γιατρός A. Nitchke (αναφορά γίνεται από τον Αχιλ. Καψάλη)⁽²³⁾, ώστε το παιδί αντιγράφει ασυνείδητα ακόμη και τον τρόπο βαδίσματος και των άλλων κινήσεων του σώματος των γονέων.

22. Αχιλ. Γ. Καψάλης, ό.π.

23. Αχιλ. Γ. Καψάλης, ό.π.

Η περίοδος κατά την οποία το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται την εξωτερική πραγματικότητα και να διαπιστώνει πως υπάρχουν και άλλα πρόσωπα στην οικογένεια είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και σημαντική, για να μελετήσουμε ποια είναι τα συναισθήματα του παιδιού προς τ' άλλα πρόσωπα και τι είδους σχέσεις συνάπτει με αυτά. Τα αδέρφια είναι σημαντικά μέλη της οικογένειας με τα οποία το μικρό παιδί αναγκάζεται να μοιράζεται την αγάπη της μητέρας. Μέσα από σοβαρές έρευνες που διεξήγαγε η Άννα Φρόυντ⁽²⁴⁾ κατά την ψυχανάλυση παιδιών που είχε αναλάβει και μέσα από δηλώσεις των ίδιων των γονέων τους, διαπιστώθηκε πως το παιδί δεν τρέφει ιδιαίτερα καλές σχέσεις με τα αδέρφια του. Μάλιστα η βιβλιογραφία υποστηρίζει πως το παιδί τα θεωρεί εχθρούς, τα ζηλεύει και επιθυμεί να φύγουν για να είναι το μοναδικό παιδί στην οικογένεια και να έχει όλη την προσοχή και την φροντίδα της μητέρας. Μπορεί εύκολα κανείς να πεισθεί για τη ζήλια των μικρών παιδιών, παρατηρώντας την συμπεριφορά τους, όταν γεννηθεί ένα αδελφάκι. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας μητέρας που διηγείται σ' έναν ψυχολόγο πως ο τρίχρονος γιος της, οπλισμένος πάντα με ένα μπαστούνι ή ένα αιχμηρό αντικείμενο, την πλησίαζε την ώρα που θήλαζε το μωρό και εκείνη έπρεπε να βάζει τα δυνατά της για να τον εμποδίσει να κάνει κακό στο μωρό. Πολλές άλλες περιπτώσεις υπάρχουν σοβαρών τραυματισμών που προκαλούν δίχρονα ή τρίχρονα παιδιά στα μικρότερα αδελφάκια τους, όταν μένουν μόνα μαζί τους. Επομένως, είναι σημαντικό να παίρνουμε τη ζήλια των μικρών παιδιών στα σοβαρά, γιατί, εκτός του γεγονότος να αποβεί η ζήλια αυτή επικίνδυνη, κάνει το παιδί να υποφέρει, όπως υποφέρει και ο ενήλικος, όταν κάποιος ανεπιθύμητος αντεραστής διαταράσσει τις σχέσεις του με το αγαπημένο του πρόσωπο. Η διαφορά είναι ότι το παιδί διαθέτει περιορισμένες δυνατότητες δράσης. Η αντίδρασή του παίρνει κυρίως την μορφή επιθυμίας να εξαφανιστούν τα ενοχλητικά αδέρφια ή να πεθάνουν. Αυτή η επιθυμία του παιδιού να πεθάνουν τα αδέρφια του θεωρείται από τους ψυχολόγους τελείως φυσιολογική και μάλιστα υποστηρίζεται πως όσο μεγαλύτερη αξία έχει η μητέρα για το παιδί, τόσο ισχυρότερη είναι η επιθυμία του να πεθάνουν τα αδέρφια του. Τα έντονα εχθρικά του συναισθήματα ξεκινούν από τη στιγμή που η μητέρα ζητά από το παιδί να εγκαταλείψει τις κακόβουλες επιθυμίες για τα αδέρφια του, να τα αγαπήσει και να μοιραστεί τα υπάρχοντά του μαζί τους.

Στις οικογένειες με τρία παιδιά και παραπάνω, η Rambert Madeleine⁽²⁵⁾ θεωρεί πως το παιδί που είναι στη μέση βρίσκεται περισσότερο σε στενόχωρη κατάσταση. Αν το ίδιο είναι επιδέξιο πετυχαίνει να κερδίσει τα πλεονεκτήματα των μεγάλων, αλλά και τα πλεονεκτήματα των μικρών. Το γεγονός ότι η ζήλια

24. Άννα Φρόυντ, ό.π.

25. Madeleine Rambert, ό.π.

μεταξύ των αδελφών είναι μικρότερη, όσο λιγότερο στενές είναι οι σχέσεις με την μητέρα, αποδεικνύεται από τα παραδείγματα των οικογενειών της εργατικής τάξης. Στις οικογένειες αυτές, οι εργαζόμενες μητέρες αδυνατούν να περιποιηθούν τόσο πολύ τα παιδιά τους, οπότε φαίνεται στο παιδί πολύ μικρότερη η απώλεια σε τρυφερότητα από μέρους της μητέρας, όταν γεννηθεί ένα αδελφάκι. Σ' αυτήν την περίπτωση, τα αδέλφια είναι πιο αγαπημένα.

Για την σχέση του παιδιού μιας οικογένειας με τα αδέλφια του έχει μιλήσει και ο Βίννικοτ⁽²⁶⁾, ο οποίος συμφωνεί απόλυτα με την Α. Φρόυντ. Υποστηρίζει πως η ταραχή του παιδιού, όταν γεννιέται ένα νέο βρέφος, είναι τόσο συνηθισμένη, ώστε θεωρείται φυσιολογική. Συνήθως το πρώτο σχόλιο του παιδιού δεν είναι καθόλου ευγενικό: «Έχει ένα πρόσωπο σαν ντομάτα!». Οι γονείς, συμβουλεύει ο Βίννικοτ, πρέπει να νιώθουν ανακούφιση, όταν το παιδί εκφράζει άμεσα τη δυσαρέσκειά του ή το μίσος του για την παρουσία του νεογέννητου βρέφους. Το μίσος αυτό, δίνει με τον καιρό την θέση του στην αγάπη, καθώς το νέο βρέφος εξελίσσεται σ' ένα ανθρώπινο πλάσμα με το οποίο παίζει κανείς και για το οποίο νιώθει περήφανος.

Ωστόσο όμως τα αδέλφια δεν είναι οι μόνοι αντίζηλοι που διεκδικούν την μητέρα. Πολύ πιο σημαντικό από αυτά θεωρεί η Άννα Φρόυντ⁽²⁷⁾ τον πατέρα. Ο πατέρας παίζει διπλό ρόλο για τη ζωή του μικρού αγοριού. Το αγόρι από την μια, τον μισεί ως αντίπαλο, ειδικότερα όταν αυτός αυτοπροβάλλεται ως δικαιωματικός ιδιοκτήτης της μητέρας, όταν την παίρνει και φεύγει, όταν τη μεταχειρίζεται σαν κτήμα του ή όταν επιμένει να είναι ο μόνος που κοιμάται μαζί της. Από την άλλη όμως, το αγόρι τον αγαπάει, τον θαυμάζει, υπολογίζει στη βοήθειά του και πιστεύει στην ισχύ του. Η μεγαλύτερη επιθυμία του μάλιστα είναι να γίνει στο μέλλον σαν κι αυτόν. Έτσι δημιουργείται στο αγόρι μια τεράστια δυσκολία που σε πρώτη φάση δεν μπορεί να λυθεί, δηλαδή αγαπάει και θαυμάζει τον ίδιο άνθρωπο και ταυτόχρονα τον μισεί και επιθυμεί τον θάνατό του. Η όλη αυτή συναισθηματική σχέση του παιδιού με τον πατέρα του περιγράφεται με το «Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα» του Freud.

Για τον Βίννικοτ⁽²⁸⁾, ο πατέρας είναι ένα πολύ σημαντικό πρόσωπο που πρέπει να υπάρχει στη ζωή του μικρού παιδιού. Όταν το παιδί έχει δύο γονείς, ο ένας παραμένει αγαπητός, ενώ ο άλλος δέχεται το μίσος, όταν συγκρούεται με κάποιον, ώστε έτσι εξισορροπείται η κατάσταση. Επίσης, υποστηρίζει πως υπάρχουν περιπτώσεις παιδιών στην πρώιμη ηλικία που θα αναζητήσουν τον πατέρα τους και θα στραφούν προς το μέρος του μόλις μπει στο δωμάτιο, αλλά και άλλες περιπτώσεις που μπορεί να τον αποφεύγουν ή να του

26. Ντ. Βίννικοτ, ό.π.

27. Άννα Φρόυντ ό.π.

28. Ντ. Βίννικοτ, ό.π.

επιτρέψουν βαθμιαία μόνο να γίνεται σημαντικό πρόσωπο στη ζωή τους. Στην μία περίπτωση, το παιδί επιθυμεί να τον γνωρίσει όπως πραγματικά είναι, ενώ στην άλλη, χρησιμοποιεί τον πατέρα σαν ένα άτομο που ονειρεύεται, αλλά δε χρειάζεται να τον γνωρίσει καθόλου. Ωστόσο, αν ο πατέρας είναι παρών και επιθυμεί να γνωρίσει το παιδί του, τότε μπορεί και εμπλουτίζει την ζωή του. Ένας τέτοιος τρόπος εμπλουτισμού φαίνεται μέσα από το παιχνίδι του παιδιού, καθώς το ίδιο μιμείται τη δουλειά του μπαμπά του, παίζοντας. Επιπλέον, ο Βίννικοτ δεν παραβλέπει να αναφερθεί στον ζωτικό δεσμό που υπάρχει ανάμεσα στον πατέρα και την κόρη. Όλα τα κοριτσάκια ονειρεύονται πως είναι στη θέση της μητέρας τους ή τουλάχιστον έχουν ρομαντικά όνειρα. Ο δεσμός αυτός δεν πρέπει να διαταράσσεται από αισθήματα ζήλιας και ανταγωνισμού από πλευρά της μητέρας (που ανέχεται ευκολότερα την φιλία ανάμεσα στον πατέρα και τον γιο, παρά την φιλία ανάμεσα στον πατέρα και την κόρη), αλλά ν' αφήνεται να εξελιχθεί φυσικά γιατί αργά ή γρήγορα, το μικρό κοριτσάκι αντιλαμβάνεται την ματαίωση και τον εμποδισμό που συνεπάγεται ο ρομαντικός αυτός δεσμός και τελικά μεγαλώνει και στρέφεται προς άλλες κατευθύνσεις για να πραγματοποιήσει την φαντασία της.

Στην περίπτωση που υπάρχουν παππούδες ή γιαγιάδες στο οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού η Rambert Madeleine⁽²⁹⁾ θεωρεί ότι επιδρούν κι αυτοί με το δικό τους τρόπο στη συναισθηματική ανάπτυξη του. Βέβαια τα πρόσωπα αυτά δεν επηρεάζουν τόσο πολύ το παιδί όπως τα υπόλοιπα, ωστόσο μπορούν, φανερώνοντας τις προτιμήσεις τους για το ένα ή για το άλλο παιδί της οικογένειας και άλλοτε επεμβαίνοντας, για να αλαφρώσουν τις ποινές ή για να επιβάλουν κι άλλες, να ενισχύσουν την έχθρα μεταξύ αδελφών.

Όλα όσα έχουν ειπωθεί είναι οι πιο συχνές περιπτώσεις που συναντώνται συνήθως σε υποδειγματικές οικογένειες. Ωστόσο, ακόμη και στις πιο ευνοϊκές εξωτερικές συνθήκες, βρίσκουμε ένα παιδί με αντιμαχόμενα συναισθήματα. Λέγοντας αντιμαχόμενα συναισθήματα, εννοώ όλα αυτά τα συγκρουόμενα συναισθήματα που νιώθει το παιδί για τις σχέσεις του με την οικογένειά του, τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω. Από την μία δηλαδή νιώθει αγάπη για την μητέρα του που το φροντίζει και από την άλλη απογοήτευση και θυμό, όταν δεν εκπληρώνει όλες τις επιθυμίες του. Οποιαδήποτε χειροτέρευση των συνθηκών αυτών οξύνει ακόμη περισσότερο την σύγκρουση που διαδραματίζεται στο εσωτερικό του παιδιού. Αν φανταστούμε περιπτώσεις παιδιών που δε μεγάλωσαν με την πραγματική τους μητέρα και τους έλλειπε η συναισθηματική δέσμευση μαζί της, ή περιπτώσεις γονιών που ζουν χωριστά και ο καθένας προσπαθεί να πάρει το

29. Rambert Madeleine, ό.π.

παιδί με το μέρος του, τότε οι βλάβες που προκαλούνται στην συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού είναι ακόμη μεγαλύτερες, ενώ η εμπιστοσύνη του παιδιού προς τους γονείς του κλονίζεται. Ωστόσο σκοπός μου δεν είναι να αναφερθώ σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις που θεωρούνται περισσότερο παθολογικές, αλλά σε πιο τυπικές και συχνότερες μορφές οικογενειών.

Μέχρι στιγμής, περιέγραφα πως το παιδί χρησιμοποιεί τους γονείς για να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο εσωτερικεύει το παιδί την στάση των άλλων προσώπων μέσα στην οικογένεια, τις σχέσεις του μ' αυτά τα πρόσωπα και πως διαμορφώνεται η δική του συμπεριφορά μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, ως αποτέλεσμα αυτής της εσωτερίκευσης. Υιοθετώντας την στάση της προσανατολισμένης ψυχαναλυτικής έρευνας για την οικογένεια που χαρακτηρίζει τις οικογενειακές σχέσεις ως αμφίδρομες, θεωρώ πως οφείλω να αναφερθώ και στην συμπεριφορά των γονιών προς το παιδί τους που προέρχεται από τις ασυνείδητες επιθυμίες των πρώτων και πως επηρεάζει η συμπεριφορά αυτή την συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Για να εξηγήσω αυτή τη σχέση, χρησιμοποιώ «το μοντέλο της θεωρίας των ρόλων για τις σχέσεις γονέων-παιδιού» του H.E. Richter (αναφορά γίνεται από τον K.R Muhlbauer)⁽³⁰⁾. Σύμφωνα μ' αυτό, πολλοί γονείς έχουν την τάση να παράγουν ασυνείδητα απέναντι στο παιδί αισθήματα, με τα οποία, στην ουσία δεν εννοούν το ίδιο παιδί, αλλά κάποιο άλλο πρόσωπο (τον σύντροφό τους, τον γονιό τους ή κάποιο από τα αδέρφια τους), οπότε μεταφέρουν στο παιδί στοιχεία της σύγκρουσής τους μ' αυτά τα πρόσωπα όπως συναισθηματικές προσδοκίες, φόβους, παρορμήσεις εκδίκησης και άλλα συναισθήματα. Κάποιες άλλες περιπτώσεις γονέων πάλι έχουν τις ασυνείδητες τάσεις να προβάλλουν «μέσα» στο παιδί τους, τα χαρακτηριστικά και τις προθέσεις που προέρχονται από τις δικές τους συγκρούσεις. Σ' αυτήν την περίπτωση, οι γονείς δεν μπερδεύουν το παιδί με κάποιο άλλο πρόσωπο, αλλά με τον ίδιο τους τον εαυτό. Αναζητούν δηλαδή ασυνείδητα στο παιδί όψεις του εαυτού τους και αυτό ο Richter το ονομάζει «ναρκισσιστική προβολή», γιατί ανήκει στον τύπο της ναρκισσιστικής αγάπης του εαυτού. Σε όποια περίπτωση κι αν βρίσκεται ένας γονιός, οδηγείται στην εκδήλωση μιας συμπεριφοράς προς το παιδί του που προκαλεί σ' αυτό καταθλίψεις, μελαγχολίες, εσωτερικές συγκρούσεις(αφού το παιδί δεν μπορεί να καταλάβει τα πραγματικά συναισθήματα του γονιού του απέναντί του) και παρεμποδίζει τη διάπλαση ενός ανθεκτικού προτύπου του «Εγώ» του παιδιού. Βέβαια γι' αυτό το

30. K.R.Muhlbauer, ό.π.

μοντέλο θα πρέπει να επισημάνω πως ο Richter το διατυπώνει με τη βοήθεια κλινικών ερευνών, ωστόσο οι βασικές του ιδέες μπορούν να μεταφερθούν και σε φυσιολογικές περιπτώσεις.

Επιπλέον, στο ασυνείδητο των γονιών, ακόμη και των καλύτερων, η Rambert Madeleine⁽³¹⁾ πιστεύει ότι υπάρχει περίπτωση να συναντήσουμε αρνητικά συναισθήματα αντίκρου στα παιδιά τους, που μπορεί να οφείλονται και σε άλλους λόγους από αυτούς που εξήγησα παραπάνω. Μπορεί για παράδειγμα το παιδί να αντιπροσωπεύει ένα βαρύτατο φορτίο κούρασης ή μια υπερβολική χρηματική μέριμνα για την οικογένεια, οπότε ο γονιός, επηρεασμένος από αυτήν την σκέψη, βγάζει μια αρνητική συμπεριφορά προς τα έξω. Άλλοτε πάλι τυχαίνει το παιδί να έχει γεννηθεί σε κακή στιγμή ή να επιβάλλει σε κάποιον γονιό την απόλυτη παραίτησή του από κάποια αγαπημένη διανοητική ή επαγγελματική εργασία του, οπότε προκαλείται μια άσχημη αντίδραση από την πλευρά του γονιού αυτού απέναντι στο παιδί του. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο γονιός, επηρεασμένος από τα συναισθήματά του, μπορεί να εκδηλώσει κάποια εχθρικότητα απέναντι στο παιδί, πράγμα που μπορεί να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την συναισθηματική κατάσταση του παιδιού τους.

Όπως λοιπόν αναφέρθηκα στην οικογένεια ως εσωτερικευμένο σύστημα του Λαινγκ, όπου κάθε μέλος εσωτερικεύει την σχέση του με κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας ή την σχέση των άλλων προσώπων μεταξύ τους με το δικό του τρόπο, έτσι και τώρα μιλώντας για τους γονείς εσωτερικεύουν και αυτοί την ταυτότητα των υπολοίπων μελών με το δικό τους τρόπο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε άλλωστε πως μιλώ πάντα για τον ψυχολογικό άνθρωπο με τις φαντασιώσεις του, τις ορμές και τα άγχη του. Οι γονείς λοιπόν (κατά των Richter) φέροντας μαζί τους τέτοια χαρακτηριστικά έχουν τις δικές τους φαντασιώσεις και τάσεις για τα παιδιά τους. Στη συνέχεια μέσα από μια διαδικασία μετάθεσης όπως ανέφερα και προηγουμένως, τις μεταθέτουν στο εξωτερικό περιβάλλον δηλαδή στα παιδιά. Προσθέτοντας και αυτό το μοντέλο στις προηγούμενες θεωρίες θέλω να παρουσιάσω την οικογένεια ως ένα σύστημα εσωτερικευμένο, με αμφίδρομες σχέσεις όπου πραγματοποιείται μια ανταλλαγή ασυνείδητων ή συνειδητών φαντασιώσεων και επιθυμιών και μια μεταξύ των μελών αλληλοχρησιμοποίηση για την ελάττωση των προσωπικών τους εντάσεων.

Συνοψίζοντας λοιπόν, διαπιστώνουμε πως οι σχέσεις των μελών μιας οικογένειας δεν είναι καθόλου απλές. Το παιδί όπως κάθε μέλος της οικογένειας έχει τον δικό του τρόπο να εσωτερικεύει τις σχέσεις του με τους υπόλοιπους και κάτι που εξωτερικά φαίνεται με έναν τρόπο, εσωτερικά μπορεί

31. Rambert Madeleine, ό.π.

να διαμορφώνεται διαφορετικά. Έτσι για παράδειγμα, μια περίπτωση γονιού που ζητά διαρκώς από το παιδί του να είναι προσκολλημένο σ' αυτόν, δεν είναι απαραίτητο να εξηγείται, μόνο λόγω της υπερβολικής αγάπης του γονιού προς αυτό, αλλά μπορεί να εκφράζει κάποια ασυνείδητη σκέψη του γονιού, την έλλειψη προσκόλλησης του δικού του γονιού με αυτό, όταν ήταν ο ίδιος παιδί, οπότε προσπαθεί τώρα να βιώσει την εμπειρία αυτή με το δικό του παιδί, φτάνοντας πολλές φορές και σε υπερβολές, καλύπτοντας αυτό που του έλειπε στην παιδική του ηλικία. Αυτό γίνεται άλλοτε συνειδητά και άλλοτε ασυνείδητα. Από την άλλη πάλι, μπορεί εξωτερικά, η σχέση μητέρας- παιδιού να είναι μια πολύ στενή σχέση, με έντονη αγάπη της μητέρας απέναντι στο παιδί της, το παιδί όμως να εσωτερικεύει αυτή τη σχέση διαφορετικά (ότι το ίδιο δεν αποτελεί βασικό πρόσωπο στη ζωή της μητέρας του).

Σύμφωνα λοιπόν με όσα ανέφερα στα δύο αυτά υποκεφάλαια το παιδί μέσα από μια διαδικασία εσωτερίκευσης δημιουργεί μια ταυτότητα για τα πρόσωπα γύρω του και για τις σχέσεις που έχει μαζί τους. Μέσω αυτής της διαδικασίας το παιδί χαρακτηρίζει μια πράξη των γονιών του ως καλή ή κακή. Στη συνέχεια, αυτού του είδους τις αναπαραστάσεις που δημιουργεί το παιδί, τις μεταθέτει σε κάποια άλλα επίπεδα (συναισθημάτων, ονείρων, λόγου, δραστηριοτήτων, φαντασιώσεων κ.α.). Οι φαντασιώσεις ειδικότερα δημιουργούνται από την ανάγκη του παιδιού για να εκπληρώσει τις επιθυμίες του. Έτσι για παράδειγμα στην περίπτωση που ένα παιδί έχει εσωτερικεύσει μια πράξη της μητέρας του προς αυτό με το δικό του τρόπο και την έχει χαρακτηρίσει αρνητικά, προσπαθεί να αποδυναμώσει αυτήν την ψυχική ένταση του (συνειδητά ή ασυνείδητα) μεταθέτοντας μέρος της έντασης σε μια φαντασίωση που δημιουργεί (π.χ. φαντάζεται τη στιγμή της απογοήτευσης πως η μητέρα που έχει δεν είναι η πραγματική, αυτή που το αγαπά πραγματικά).

Αλλά, παρόμοια διαδικασία χρησιμοποιεί και η Μέλανι Κλάιν καθώς το παιδί μπαίνει σε μια τέτοια διαδικασία εσωτερίκευσης κατά την οποία το «Εγώ» του παιδιού απορροφά τα αντικείμενα γύρω του τα πρόσωπα και τις συμπεριφορές των ατόμων με το δικό του τρόπο, μόνο που η ίδια χρησιμοποιεί για την διαδικασία αυτή την «Ενδοβολή». Στην περίπτωση που κάτι από όσα ενδοβάλλει δημιουργεί δυσαρέσκεια στο παιδί, το αποβάλλει στον εξωτερικό κόσμο μέσα από την διαδικασία της «προβολής». Όταν λοιπόν το παιδί ενδοβάλλει κάποια συμπεριφορά των γονιών του ως αρνητική, δημιουργείται φόβος και άγχος στο παιδί με αποτέλεσμα πολλές φορές να εμφανίσει μια επιθετική συμπεριφορά προς τα έξω. Σε κάθε περίπτωση το παιδί νιώθει ευχαρίστηση και ικανοποίηση ή ανησυχία και φόβο σύμφωνα με το πώς έχει εσωτερικεύσει την σχέση του με τους άλλους.

Η περίπτωση με την οποία θα ήθελα να ασχοληθώ ιδιαίτερα και να εμβαθύνω σ' αυτή είναι πως το παιδί μεταθέτει τις αναπαραστάσεις για τις σχέσεις με τα μέλη της οικογένειάς του και τα συναισθήματά του γι' αυτές στο

επίπεδο της δράσης και ειδικότερα του παιχνιδιού με αντικείμενα. Όταν είχα αναφερθεί στην ακολουθία των συναισθημάτων που νιώθει ένα παιδί για την μητέρα του στην πρώιμη και νηπιακή ηλικία (αγάπη με στοιχεία επιθετικότητας, μίσος, αφομοίωση, ενοχή), στο τέλος μίλησα για την επανόρθωση. Δηλαδή το παιδί νιώθει ενοχή για τα άσχημα συναισθήματα του απέναντι στην μητέρα του και επανορθώνει είτε άμεσα (μέσω του λόγου), είτε έμμεσα (μέσω του παιχνιδιού). Το παιχνίδι λοιπόν και συγκεκριμένα το συμβολικό (παιχνίδι με αντικείμενα - κούκλες) είναι αυτό που θα μελετήσω στα επόμενα κεφάλαια ως τρόπο έκφρασης / προβολής των συναισθημάτων του παιδιού για τις εικόνες των σχέσεων που έχει για την οικογένειά του ή ως ένα χώρο όπου επιτυγχάνεται η μετάθεση των εσωτερικών αυτών εικόνων του. Επίσης θα μελετήσω το παιχνίδι με αντικείμενα – κούκλες και ως μέσο για την επανόρθωση των άσχημων συναισθημάτων και αντιδράσεων που εκδηλώνει το παιδί προς τα μέλη της οικογένειάς του.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ

3.1 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συμβολικού παιχνιδιού- παιχνιδιού με αντικείμενα.

Μιλώντας για την έννοια του παιδιού στο πρώτο κεφάλαιο, αναφέρθηκα στα βασικά στάδια γνωστικής του ανάπτυξης, στα τέσσερα στάδια μέσα από τα οποία το παιδί γνωρίζει το περιβάλλον γύρω του. Ένα από αυτά ήταν και το συμβολικό (2-7 έτη). Αναφέρομαι σε αυτή τη φάση ειδικότερα, γιατί είναι η ηλικία του παιδιού με την οποία θέλω να ασχοληθώ σ' αυτήν την εργασία. Σ' αυτήν την ηλικία το παιδί, σύμφωνα με τον Piaget (αναφορά γίνεται από τον Αχιλ. Καψάλη)⁽³²⁾, αντιλαμβάνεται τον κόσμο γύρω του και την σχέση του μ' αυτόν μέσα από μια συμβολική λειτουργία. Αποκτά την ικανότητα να συμβολίζει ένα αντικείμενο με κάποιο άλλο ή με ένα σύμβολο. Κυρίως στηρίζεται σε δύο βασικά όργανα: α) τα σύμβολα, όπως χρησιμοποιούμε την λέξη με την ευρύτερη σημασία της, όταν τα σημαίνοντα παρουσιάζουν ομοιότητα με τα σημαινόμενά τους και β) τα σήματα που είναι εντελώς αυθαίρετα και συμβατικά. Τα πρώτα σχηματίζονται από το ίδιο το άτομο (π.χ. παιχνίδι του παιδιού με το «άλογο» που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η σκούπα), ενώ τα σήματα είναι αναγκαστικώς ομαδικά. Διάφορες μορφές συμβολικής συμπεριφοράς που εμφανίζει το παιδί είναι: α) η μεταχρονική μίμηση, β) το συμβολικό παιχνίδι ή το παιχνίδι φαντασίας, γ) το σχέδιο (ιχνογράφηση), δ) οι νοητικές εικόνες (παραστάσεις) και ε) η λεκτική ανάκληση των γεγονότων.

Από τις πέντε αυτές μορφές συμβολικής συμπεριφοράς, το συμβολικό παιχνίδι, εμπλουτισμένο με το λόγο είναι εκείνο με το οποίο θα ασχοληθώ στο κεφάλαιο αυτό. Σκοπός μου δεν είναι να μελετηθεί το συμβολικό παιχνίδι σύμφωνα με τις δυνατότητες γνωστικής ανάπτυξης που δίνει στο παιδί. Αυτή η θέση αντικατοπτρίζει την άποψη του Piaget (αναφορά γίνεται από την Φαννύ Μπονώτη)⁽³³⁾ σύμφωνα με την οποία βλέπει το παιχνίδι σαν μια δραστηριότητα αφοσίωσης. Δηλαδή, μέσω του συμβολικού παιχνιδιού το παιδί αφομοιώνει νέα αντικείμενα και εμπειρίες στα υπάρχοντα σχήματα της σκέψης του και ελέγχει αποτελεσματικά τον άμεσο κόσμο τους. Ταυτόχρονα η πραγματικότητα πλάθεται με το παιχνίδι σύμφωνα με τον τρόπο σκέψης του παιδιού.

32. Αχιλ. Γ. Καψάλη, ό.π.

33. Φαννύ Μπονώτη, Παιδικό Παιχνίδι, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Βόλος, 1995.

Γενικότερα, παρουσιάζεται το παιχνίδι ως μέσο που συμβάλλει στη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού, που το βοηθά να περνά από τις πιο συγκεκριμένες στις πιο αφηρημένες σκέψεις. Για να γίνει κατανοητό πως το παιδί νιώθει την ανάγκη και χρησιμοποιεί το συμβολικό παιχνίδι για να εκφραστεί συναισθηματικά και να εξωτερικεύσει με αυτό τις διάφορες εσωτερικές του συγκρούσεις, θα ήταν περισσότερο ωφέλιμες οι απόψεις και οι διατυπώσεις ψυχολόγων που παρουσιάζουν το συμβολικό παιχνίδι ως μέσο συναισθηματικής έκφρασης και εκτόνωσης, αλλά και ως μέσο κάθαρσης για το παιδί. Δηλαδή, θα προσπαθήσω να δώσω την ψυχαναλυτική άποψη για το ρόλο του συμβολικού παιχνιδιού. Αρχικά όμως κρίνω σκόπιμο να δώσω κάποια γενικότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συμβολικού παιχνιδιού, βασιζόμενη σε θεωρίες γνωστών παιδαγωγών και ψυχολόγων που ασχολήθηκαν με το συμβολικό παιχνίδι.

Κατά τον Piaget (αναφορά γίνεται από την Φαννύ Μπονώτη)⁽³⁴⁾, το συμβολικό παιχνίδι είναι ο κόσμος της προσποίησης, του «σαν να», της φαντασίας. Απαραίτητη είναι η χρησιμοποίηση διαφόρων αντικειμένων στα πλαίσια του παιχνιδιού αυτού και τα πρώτα παιχνίδια προσποίησης του παιδιού περιλαμβάνουν την αναγνώριση ενός αντικειμένου από ένα άλλο. Μάλιστα, περιγράφει πως η δίχρονη κόρη του προσποιούνταν ότι ένα πετραδάκι ήταν σκύλος κ.λπ. Λίγο αργότερα, στην ηλικία των 3 περίπου χρονών, τα παιδιά αρχίζουν να χρησιμοποιούν μέρη του σώματός τους σαν σημείο αναγνώρισης άλλων ανθρώπων ή αντικειμένων. Η κόρη του σε ηλικία περίπου 3 χρονών, έχοντας δει ένα αγόρι να λει «πάω σπίτι» πήγε και η ίδια προς την ίδια κατεύθυνση, λέγοντας «πάω σπίτι» και μιμούμενη το βάδισμα του. Καθώς προχωρεί η προσχολική περίοδος, το παιδί επινοεί όλο και πιο περίτεχνες ακολουθίες κοινωνικο – δραματικού παιχνιδιού. Το παιχνίδι αυτό μπορεί να είναι τελείως φανταστικό, αποδεσμευμένο από τα διαθέσιμα άτομα ή αντικείμενα ή να στηρίζεται συχνά στην μίμηση δραστηριοτήτων των ενηλίκων και περιλαμβάνει συγκεκριμένα επεισόδια (σενάρια) π.χ. «ας ετοιμάσουμε το φαγητό».

Σύμφωνα με την Garvey (αναφορά γίνεται από την Φαννύ Μπονώτη)⁽³⁵⁾, στο παιχνίδι των παιδιών με αντικείμενα, ακολουθείται ένας όλο και πιο περίπλοκος τρόπος χρησιμοποίησής τους. Το αρχικό παιχνίδι με τ' αντικείμενα γίνεται «χωρίς διάκριση», διότι τα βρέφη αφομοιώνουν τα αντικείμενα στο υπάρχον ρεπερτόριο των συμπεριφορών τους και παίζουν χωρίς ιδιαίτερη προσαρμογή στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αντικειμένου. Μετά το 1^ο έτος, το παιχνίδι με τα αντικείμενα φαίνεται πως περιλαμβάνει τη

34. Φαννύ Μπονώτη, ό.π.

35. Φαννύ Μπονώτη, ό.π.

χρήση περισσότερων αντικειμένων, φανερώνει αντίδραση στα χαρακτηριστικά και στη φυσική λειτουργία του αντικειμένου και αρχίζει να περιλαμβάνει προσποίηση (π.χ. ότι μια κούκλα μπορεί να πει από μια άδεια κούπα). Στην συνέχεια το παιχνίδι προσποίησης αυξάνεται ραγδαία, την ίδια εποχή με την ανάπτυξη της γλώσσας. Η Garvey διακρίνει το συμβολικό παιχνίδι του παιδιού σε μοναχικό φανταστικό και σε κοινωνικό – δραματικό. Στο πρώτο είδος το παιδί, καθώς μεγαλώνει, αποδεσμεύεται όλο και περισσότερο από τα φυσικά χαρακτηριστικά των αντικειμένων και μπορεί να τα χρησιμοποιήσει με διάφορους τρόπους (δηλαδή δεν πρέπει να μοιάζει κάτι με κουτάλι για να χρησιμοποιηθεί σαν κουτάλι). Στην ηλικία των 3 ή 4 ετών, το παιδί είναι σε θέση να χρησιμοποιεί αντικείμενα (ή μέρη του σώματός του) που δεν θυμίζουν πιστά το αντικείμενο της δραστηριότητας. Το δεύτερο είδος, το κοινωνικό – δραματικό παιχνίδι είναι το συμβολικό παιχνίδι που περιλαμβάνει το παίξιμο κοινωνικών ρόλων και προϋποθέτει την παρουσία τουλάχιστον ενός συντρόφου. Ένα είδος κοινωνικών ρόλων που χρησιμοποιείται πάρα πολύ από τα παιδιά σ' αυτό το είδος παιχνιδιού είναι οι οικογενειακοί, οι οποίοι συνήθως εμφανίζονται ανά ζεύγη. Μπορεί εύκολα λοιπόν κανείς να προβλέψει ότι όταν εμφανίζεται μια «μαμά» σε λίγο θα την συνοδεύσει ένας «μπαμπάς» ή ένα «μικρό». Οι ρόλοι αυτοί είναι συνήθως η μαμά, ο μπαμπάς, ο σύζυγος, η σύζυγος, το μικρό, το παιδί (γιος ή κόρη), ο αδερφός, η αδερφή και αρκετά πιο σπάνια ο παππούς και η γιαγιά.

Ειδικότερα πάνω στο θέμα των οικογενειακών ρόλων, ο Βίννικοτ⁽³⁶⁾ υποστηρίζει πως τα παιδιά απολάμβαναν πολύ το παιχνίδι τους, όταν ταυτίζονται μέσα σ' αυτό με τους γονείς τους. Έτσι, τα βλέπουμε συχνά να κάνουν ένα σπιτικό, να τακτοποιούν το σπίτι τους, να αναλαμβάνουν κοινή ευθύνη για τα παιδιά κ.λπ. Ειδικότερα, όταν ο πατέρας είναι κοντά στο παιδί του και του αποκαλύπτει λίγο λίγο την φύση της δουλειάς του, τότε ανοίγεται στο παιδί ένας ολόκληρος νέος κόσμος, τον οποίο μιμείται και απολαμβάνει, παίζοντας. Η εκλογή των οικογενειακών ρόλων από τα παιδιά γίνεται με βάση το φύλο.

Μέχρι στιγμής, έδωσα τον ορισμό του συμβολικού παιχνιδιού, τα χαρακτηριστικά του και τα είδη του, τονίζοντας την υιοθέτηση των οικογενειακών ρόλων σ' αυτό. Στη συνέχεια, θα μιλήσω για την προσφορά του συμβολικού παιχνιδιού στην συναισθηματική εκτόνωση του παιδιού, στην έκφραση των σκέψεων του και στην μεταβίβαση των φαντασιώσεων του σ' αυτό. Θα δούμε πως χρησιμοποιεί το παιχνίδι με αντικείμενα σε συνδυασμό με το λόγο, για να επινοήσει διάφορα σενάρια και να τα παίξει. Αυτό θα αποκαλυφθεί κυρίως μέσα από παραδείγματα μεγάλων ψυχολόγων που χρησιμοποιούσαν ως κύριο μέσο ψυχανάλυσης των παιδιών, το παιχνίδι με τ' αντικείμενα.

36. Ντ. Βίννικοτ., ό.π.

3.2 Το παιχνίδι με αντικείμενα ως μέσο έκφρασης του εσωτερικού κόσμου του παιδιού.

Πολλές υπήρξαν οι επιστήμες που έδωσαν τη δική τους θεώρηση για την προσφορά του παιχνιδιού στο παιδί, βλέποντάς το η καθεμιά από τη δική της σκοπιά. Εγώ όμως θα αρκεστώ στην ανάπτυξη θεωριών των προσώπων που ανήκουν κυρίως στο χώρο της ψυχολογίας.

Ξεκινώντας με τον Freud (αναφορά γίνεται από την Φαννύ Μπονώτη)⁽³⁷⁾, σημειώνω πως ο ίδιος είδε γενικότερα το παιχνίδι (εδώ εντάσσεται και το παιχνίδι με αντικείμενα) σαν ένα τρόπο με τον οποίο τα παιδιά μπορούν να αποζημιωθούν για τα άγχη και τις ματαιώσεις που αντιμετωπίζουν στην καθημερινή τους ζωή. Για παράδειγμα, αναφέρει πως η επιθυμία των παιδιών για κυριαρχία, όταν θέλουν να συναγωνιστούν τους γονείς τους πηγαίνοντας για ύπνο αργά ή αγοράζοντας πράγματα και γενικά, όταν θέλουν να απελευθερωθούν από τους φυσικούς περιορισμούς της παιδικής ηλικίας, μπορεί να εκτονωθεί μέσω του παιχνιδιού σε ένα ασφαλές, μη στρεσογόνο περιβάλλον. Συνεχίζει, προσθέτοντας πως στην καθημερινή ζωή μπορούμε να δούμε τις ανησυχίες και τα άγχη των παιδιών να αναπαράσονται στο παιχνίδι τους. Για παράδειγμα, το άγχος του να πας στο γιατρό ή να πάρεις φάρμακο, μπορεί να απελευθερωθεί στο παιχνίδι με τον αρκούδο που πρέπει να πάει στο γιατρό ή πρέπει να πει κάποιο «φανταστικό» μίγμα.

Όπως αναφέρεται από τον Σπύρο Χ. Πανταζή⁽³⁸⁾, το παιδί χρησιμοποιεί το παιχνίδι που οργανώνει για να ζήσει μυθοπλαστικές εναγώνιες καταστάσεις. Μονομιάς, αυτές οι καταστάσεις γίνονται λιγότερο εναγώνιες, γιατί το παιδί μπορεί να μεταφέρει πάνω σ' ένα αντικείμενο ή πάνω σε μια τεχνητή περιπέτεια τους τραυματισμούς, τις συγκρούσεις ή τα φαντάσματα που το συνθλίβουν. Η κατά καιρούς επιστροφή στο φανταστικό κόσμο του παιχνιδιού δε ρυθμίζει όμως μόνο το ξεπέραςμα των πραγματικών φόβων, αλλά βοηθάει επίσης να εκπληρωθούν συμβολικά ανεκπλήρωτες επιθυμίες. Αυτή μάλιστα η συμβολική διαπραγμάτευση του παιχνιδιού προσφέρει στους ψυχαναλυτές διαγνωστικές και θεραπευτικές δυνατότητες. Γι' αυτό χρησιμοποιείται το παιχνίδι, παράλληλα με την ψυχανάλυση ως μέθοδος θεραπείας κυρίως των παιδιών.

Συνδέοντας την τοποθέτηση αυτή του Freud για το παιχνίδι με τη θεωρία του για τις εσωτερικές εικόνες και φαντασιώσεις που δημιουργεί το παιδί για την οικογένεια του, μπορούμε να καταλάβουμε πως το ίδιο χρησιμοποιεί το παιχνίδι με τα αντικείμενα για να ξεπεράσει τους φόβους του

37. Φαννύ Μπονώτη, ό.π.

38. Σπύρος Χ. Πανταζής, Η παιδαγωγική και το παιχνίδι – αντικείμενο στον χώρο του νηπιαγωγείου, Gutenberg, Αθήνα 1997.

για την σχέση του με την οικογένεια. Από την μία, το παιδί, ζώντας στο οικογενειακό περιβάλλον, δημιουργεί διάφορες εσωτερικές εικόνες για την ταυτότητα των μελών της οικογένειάς του και για τις σχέσεις μαζί τους όπως μας επισημαίνει ο Λαινγκ. Στη συνέχεια, δημιουργεί φαντασιώσεις για τις σχέσεις αυτές, με κύριο σκοπό να εκπληρώσει τις επιθυμίες του, βελτιώνοντας έτσι την παρούσα κατάσταση. Μαζί με όλη αυτήν την τοποθέτηση λοιπόν έρχεται να προστεθεί και η τοποθέτηση του Freud απέναντι στο παιχνίδι. Όταν δοθεί ευκαιρία στο παιδί να παίξει με διάφορα αντικείμενα, μπορεί, μέσω αυτής της δραστηριότητας, να εκδηλώσει αυτές τις φαντασιώσεις του και όχι μόνο. Δεν εκφράζει μόνο τον εσωτερικό του κόσμο, τις εσωτερικές αυτές εικόνες που έχει, αλλά δημιουργώντας διάφορα σενάρια στο παιχνίδι του, πολλές φορές προσπαθεί να εκπληρώσει τις επιθυμίες του και να ξεπεράσει απογοητεύσεις που του έχουν δημιουργηθεί από το εξωτερικό οικογενειακό περιβάλλον. Εδώ δεν πρέπει να ξεχάσουμε να συνδυάσουμε τη ζωοφοβία, (χαρακτηριστικό της παιδικής ηλικίας), με το παιχνίδι του παιδιού. Δηλαδή, όπως έχω ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο, το παιδί μετατοπίζει ένα μέρος των συναισθημάτων του για τον πατέρα(αγάπη, μίσος) σε ένα ζώο(εξωτερικό αντικείμενο). Αυτό το ζώο μπορεί να είναι αληθινό ή παιχνίδι. Οπότε πλέον νιώθει απέναντι σ' αυτό το ζώο αγάπη και μίσος ταυτόχρονα.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μικρού Χανς που μας διηγείται ο Φρόυντ (αναφορά γίνεται από την Δ. Μακρυνιώτη)⁽³⁹⁾. Το παιδί αυτό μετατοπίζει τα συναισθήματα για τον πατέρα του στο άλογο. Η σύγκρουση αυτή συναισθημάτων που υπήρχε αρχικά εξακολουθεί να υπάρχει και τώρα στο αντικείμενο της μετατόπισης, έτσι ο Χανς βλέπει τα άλογα όχι μόνο με φόβο αλλά και με σεβασμό. Από την στιγμή που ο φόβος του μετριάστηκε, ταυτίστηκε με το φοβερό ζώο και άρχισε να πηδάει τριγύρω σαν άλογο και να δαγκώνει αυτός τον πατέρα του. Χρησιμοποιεί δηλαδή αυτήν τη φιγούρα ζώου στο παιχνίδι του, για να εκφράσει συναισθήματα. Πολλά τέτοια παραδείγματα μεταβίβασης των αναπαραστάσεων και φαντασιώσεων παιδιών στο παιχνίδι τους με κούκλες και αντικείμενα γενικότερα μας δίνει η Μελανί Κλάιν, για την οποία θα μιλήσω αργότερα.

Αλλά και για τον Βίννικοτ⁽⁴⁰⁾, το παιχνίδι με την γενικότερη έννοια και όχι μόνο το συμβολικό (παιχνίδι με αντικείμενα) θεωρείται πολύ σημαντικό για το παιδί, γιατί μέσα από αυτό αποκτά πολλές εμπειρίες. Για τον ενήλικο μπορεί να είναι πλούσιες οι εσωτερικές και εξωτερικές εμπειρίες, για το παιδί όμως ο πλούτος βρίσκεται στο παιχνίδι και την φαντασίωση. Το παιχνίδι για τον Βίννικοτ, συνδέει τη σχέση που έχει το άτομο προς την εσωτερική του πραγματικότητα, με την σχέση που έχει προς την εξωτερική.

39. Δ. Μακρυνιώτη, ό.π.

40. Ντ. Βίννικοτ, ό.π.

Συγκεκριμένα τα παιχνίδια – αντικείμενα (κούκλες, άνθρωποι, αυτοκίνητα κ.α.) με τα οποία παίζει το παιδί, απεικονίζουν την πραγματικότητα έτσι όπως την έχουν ορίσει οι άνθρωποι, δηλαδή μέρος της πραγματικότητας της κοινωνίας. Έτσι με αυτόν τον τρόπο, συνδέεται με την εξωτερική πραγματικότητα. Παράλληλα όμως του δίνεται δυνατότητα να παίξει μ' αυτήν την πραγματικότητα, να την μεταλλάξει με την φαντασία του, να τη συνδέσει δηλαδή με τις εσωτερικές αναπαραστάσεις του, τις φαντασιώσεις του, τον εσωτερικό του κόσμο γενικότερα. Το παιχνίδι για το παιδί είναι μια προσπάθεια για «ειλικρινή έκφραση του εαυτού», όπως το ντύσιμο μπορεί να είναι για τον ενήλικο. Αυτό βέβαια μπορεί πολύ νωρίς να μετατραπεί στο αντίθετό του, γιατί το παιδί όπως και η ομιλία, δίνεται για να κρύβουμε τις βαθύτερες σκέψεις μας. Το απωθημένο ασυνείδητο σύμφωνα με τον Βίνικοτ, πρέπει να διατηρείται κρυμμένο, αλλά το υπόλοιπο ασυνείδητο είναι κάτι που κάθε άτομο θέλει να γνωρίσει και το παιχνίδι όπως τα όνειρα χρησιμεύει στην αυτοαποκάλυψη και στην επικοινωνία με ένα βαθύτερο επίπεδο. Στην ψυχανάλυση των μικρών παιδιών, η επιθυμία αυτή για επικοινωνία μέσα από το παιχνίδι, χρησιμοποιείται στη θέση της ομιλίας των ενηλίκων. Η διαδικασία δημιουργίας των ονείρων καθώς και ο τρόπος ερμηνείας τους μπορούν να βοηθήσουν σε μεγάλο βαθμό τον καθένα να καταλάβει τον τρόπο με τον οποίο το παιδί μεταθέτει τις εσωτερικές του εικόνες, τις φαντασιώσεις και τα συναισθήματά του στο παιχνίδι του. Αυτή η διαδικασία όμως θα περιγραφεί αναλυτικότερα, σύμφωνα με τη θεωρία του Φρόυντ για τα όνειρα που θα αναπτυχθεί αργότερα. Αυτό και μόνο μας δίνει της δυνατότητα λοιπόν να καταλάβουμε με πόσο εύκολο τρόπο εκφράζει το παιδί τις σκέψεις, τις φαντασιώσεις και τις ασυνείδητες επιθυμίες του στο παιχνίδι και ειδικότερα στο συμβολικό, αφού με την παρατήρηση του παιχνιδιού, ο ψυχαναλυτής μπορεί να καταλάβει πολλά για τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού.

Εκείνη όμως που μπορεί να μας προσφέρει πάμπολλα παραδείγματα παιδιών που εναποθέτουν στο παιχνίδι με αντικείμενα, τις εσωτερικές τους συγκρούσεις είναι η Μελανί Κλάιν⁽⁴¹⁾. Στο γραφείο της υπήρχαν διάφορα παιχνίδια – αντικείμενα και άφηγε το παιδί (του οποίου αναλάμβανε την ψυχανάλυση) να παίζει με αυτά ελεύθερα. Το παρακολουθούσε και κατάφερνε να εισχωρήσει στον εσωτερικό του κόσμο. Η ίδια πιστεύει πως με το παιχνίδι, το παιδί εκφράζει με τρόπο συμβολικό τις φαντασιώσεις του, τις επιθυμίες του, τα βιώματά του. Για να το κάνει αυτό χρησιμοποιεί τον ίδιο τρόπο έκφρασης, την ίδια γλώσσα που είναι οικεία στα όνειρα για τους ψυχολόγους. Η γλώσσα αυτή μπορεί να κατανοηθεί προσεγγίζοντας την, σύμφωνα με την διδασκαλία του Freud πάνω στην σημασία των ονείρων. Γι' αυτόν το λόγο θεωρείται

41. Μελανί Κλάιν, ό.π.

αναγκαίο να αφιερωθεί ένα τμήμα αυτού του κεφαλαίου στα χαρακτηριστικά του ονείρου και στους μηχανισμούς λειτουργίας του.

Σύμφωνα με τον Φρόϋντ⁽⁴²⁾, το όνειρο αποτελείται από δύο μέρη, από το έκδηλο ονειρικό περιεχόμενο που είναι αυτό που εκδηλώνεται στο όνειρο κάποιου και διατηρείται στην μνήμη του και από το λανθάνον ονειρικό περιεχόμενο που είναι οι βαθύτερες ιδέες του ονείρου. Οι ιδέες αυτές μας είναι γνωστές μόνο, εάν εμφανιστούν στο έκδηλο όνειρο (δηλ. δεν είναι πάντα απαραίτητο να εμφανίζονται, οπότε απωθούνται). Το μέρος των ονειρικών ιδεών που εμφανίζονται στο έκδηλο όνειρο ακολουθεί κάποιες διαδικασίες, της «συμπύκνωσης» και της «μετάθεσης». Με την συμπύκνωση όλες οι ονειρικές ιδέες δεν περνούν στο έκδηλο όνειρο, αλλά μέρος τους παραλείπεται. Δηλαδή, το όνειρο δεν αποτελεί πιστή μετάφραση ή προβολή, σημείο προς σημείο, των ονειρικών ιδεών, αλλά μια πολύ ατελή απόδοσής του με άφθονα κενά. Επίσης, σε ένα τμήμα του έκδηλου ονείρου δεν αντιπροσωπεύεται μόνο ένα μέρος μιας ονειρικής ιδέας, αλλά εμφανίζονται και διάφορα σημεία διαφορετικών ονειρικών ιδεών, οι οποίες έχουν συμπυκνωθεί και εμφανιστεί σε μια εικόνα του ονείρου. Η διαδικασία της μετάθεσης εμφανίζεται ακριβώς την στιγμή που οι συμπυκνωμένες ονειρικές ιδέες αναπαριστάνονται στο έκδηλο όνειρο με διάφορα στοιχεία (εικόνες). Σ' αυτήν την εργασία του ονείρου, εκδηλώνεται μια ψυχική δύναμη, η οποία απογυμνώνει τα στοιχεία των ονειρικών ιδεών που προκάλεσαν μεγάλη ψυχική ένταση στο άτομο και το ενεργειακό αυτό απόθεμα του (ενέργεια επένδυσης) το μεταφέρει σε άλλα κατώτερα στοιχεία που δεν είχαν αρχικά ισχύ για το άτομο. Έτσι, τα δεύτερα αυτά στοιχεία προετοιμάζονται για την είσοδο τους στο περιεχόμενο του ονείρου. Το αποτέλεσμα είναι το περιεχόμενο του ονείρου να μην ταυτίζεται τόσο με τον πυρήνα των ονειρικών ιδεών και το έκδηλο όνειρο να αποδίδει μόνο μια παραποιημένη μορφή της ονειρικής επιθυμίας που βρίσκεται στο ασυνείδητο. Εδώ, οφείλω να προσθέσω την άποψη πως το όνειρο είναι ως επί το πλείστον εκπλήρωση των επιθυμιών (συνειδητών και ασυνείδητων) του ατόμου. Αυτή η εκπλήρωση επιθυμίας μπορεί να είναι δυσδιάκριτη και συγκαλυμμένη στο έκδηλο όνειρο, λόγω της ψυχικής λογοκρισίας που εμφανίζεται ή να μένει εντελώς απαραμόρφωτη κάτι που διαπιστώνεται κυρίως στα παιδιά. Στα όνειρα δηλαδή των παιδιών εμφανίζεται περισσότερες φορές κάποια επιθυμία που είχε μείνει ανεκπλήρωτη κατά τη διάρκεια της ημέρας. Ενώ στον ενήλικα οι συνειδητές ανεκπλήρωτες επιθυμίες δεν υποκινούν όνειρο αλλά οι καταπιασμένες ασυνείδητες. Έτσι λοιπόν με την εργασία του ονείρου κατορθώνεται να αντικατασταθούν όλες οι οδυνηρές ιδέες από τις

42. Sigmund Freud, Η ερμηνεία των ονείρων, Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993.

ανεκπλήρωτες επιθυμίες ενός ατόμου, με άλλες αντίθετές τους και να καταπιεστούν τα αντίστοιχα δυσάρεστα συναισθήματα. Τότε, προκύπτει το όνειρο καθαρής ικανοποίησης, μια «εκπλήρωση επιθυμίας», όπως αποκαλείται από τον Φρόυντ. Το τελευταίο μέρος που θα ήθελα να προσθέσω σ' αυτήν την εκτενή θεωρία για την ερμηνεία των ονείρων ανταποκρίνεται στους συμβολισμούς που χρησιμοποιούνται για να εκδηλωθούν οι ονειρικές ιδέες, αφού πραγματοποιηθεί η μετάθεση. Στην αξιοποίηση των συμβόλων ακολουθούνται δύο δρόμοι. Ή το σύμβολο δεν ερμηνεύεται συμβολικά, αλλά παίρνεται με την κυριολεκτική του σημασία, γιατί κατά κανόνα φαίνεται πως σημαίνει το ίδιο στην πραγματικότητα, ή ερμηνεύεται συμβολικά. Στη δεύτερη περίπτωση, χρησιμοποιούνται διάφοροι συμβολισμοί στο όνειρο για να παραστήσουν μεταμφιεσμένες τις λανθάνουσες ιδέες και κατά την ερμηνεία τους ακολουθείται μια συνδυασμένη τεχνική. Αυτή, αφενός στηρίζεται στους συνειρμούς του ονειρευόμενου και αφετέρου επιτρέπει την συμπλήρωση των κενών βάσει της αντίληψης του ερμηνευτή για τα σύμβολα.

Εάν λοιπόν θέλουμε να καταλάβουμε την ψυχολογία του παιδιού, δεν αρκεί ν' απομονώσουμε το νόημα του κάθε συμβόλου που χρησιμοποιεί στο παιχνίδι του, αλλά πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη όλες τις μεταθέσεις και όλους τους άλλους μηχανισμούς που χαρακτηρίζουν την ονειρική επεξεργασία. Το γεγονός για την Κλάιν⁽⁴³⁾ είναι ότι το παιδί συχνά θα δώσει συνειρμούς του ονείρου του ή της φαντασίωσης του μέσα στο παιχνίδι του που αποτελεί τον κατεξοχήν τρόπο έκφρασης. Η Κλάιν δηλαδή ασπασζόμενη τη θεωρία του Φρόυντ για τα όνειρα και υποστηρίζοντας ότι η ίδια διαδικασία ακολουθείται και στο παιχνίδι με αντικείμενα, θεωρεί ότι το παιδί, καθώς οργανώνει ένα παιχνίδι με τα παιχνίδια - αντικείμενα που βρίσκονται στο γραφείο της, συγκεντρώνει τις επιθυμίες του, τις εσωτερικές του εικόνες και φαντασιώσεις, χρησιμοποιεί στοιχεία αυτών με τη διαδικασία της συμπύκνωσης και τα μεταθέτει στα εξωτερικά αντικείμενα. Σ' αυτά εκδηλώνει μια ανάλογη συμπεριφορά.

Η Μελανί Κλάιν⁽⁴⁴⁾ πιστεύει πως πρέπει να δίνουμε μεγάλη προσοχή στις φαντασιώσεις και στα φανταστικά παιχνίδια που δημιουργεί το παιδί, παίζοντας με διάφορα αντικείμενα. Συμβαίνει καμιά φορά, το παιδί, στη διάρκεια των φανταστικών του παιχνιδιών να παίξει ορισμένους ρόλους που σε άλλη στιγμή της ανάλυσης βάζει να τους παίξουν διάφορα παιχνίδια – αντικείμενα. Αυτό όμως που συμβαίνει συνήθως είναι να αναλαμβάνει τους ρόλους αυτούς μόνο, αφού τους έχει πρώτα αναθέσει στα αντικείμενα. Ορισμένα παιδιά εκδηλώνουν προτίμηση για τα φανταστικά παιχνίδια· άλλα

43. Μελανί Κλάιν, ό.π.

44. Μελανί Κλάιν, ό.π.

πάλι προτιμούν ένα τρόπο αναπαράστασης λιγότερο άμεσο που βασίζεται στη χρήση των αντικειμένων. Μερικά από τα τυπικά παραδείγματα παιχνιδιών φαντασίας των παιδιών είναι να παίξουν τη μαμά και το παιδί. Στα μάτια του ψυχαναλυτή τα παιχνίδια αυτά έχουν ιδιαίτερη αξία χάρη στον αμεσότερο χαρακτήρα του συμβολισμού τους και χάρη στον ιδιαίτερο πλούτο των λεκτικών συνειρμών που προκαλούν. Γι' αυτόν το λόγο, η Κλάιν έχει ένα πλήθος διαφορετικών παιχνιδιών – αντικειμένων στο γραφείο της που επιτρέπουν άπειρες διαφορετικές χρήσεις στο παιδί, καθώς και τη δυνατότητα να εκφράσει τις φαντασιώσεις και τις επιθυμίες του. Πιστεύει πως είναι πολύ σπάνιο ένα παιδί, όποιες και αν είναι οι αναστολές του στο παιχνίδι, να αγνοήσει εντελώς τα αντικείμενα που έχει μπροστά του σε βαθμό που να μην τους ρίξει ούτε μια ματιά, να μην πιάσει ένα στο χέρι του και να το περιεργαστεί. Η όλη κατανόηση του εσωτερικού κόσμου του παιδιού από την Κλάιν στηρίζεται στη μεταβίβαση των φαντασιώσεων που έχει φτιάξει το παιδί για κάποιο υπαρκτό πρόσωπο της οικογένειάς του και τα συναισθήματα του γι' αυτό προς κάποια άλλα εξωτερικά αντικείμενα και συγκεκριμένα στα παιχνίδια – αντικείμενα που υπάρχουν στο γραφείο της ψυχαναλύτριας. Η ικανότητα αυτή του παιδιού για αυθόρμητη μεταβίβαση οφείλεται εν μέρει στο άγχος που αισθάνεται πολύ πιο έντονα από τον ενήλικα. Το μεγαλύτερο μέρος της ψυχικής του ενέργειας, το καταναλώνει το παιδί για να νικήσει το άγχος του. Τα περισσότερα εξωτερικά αντικείμενα ενδιαφέρουν λοιπόν το παιδικό ασυνείδητο κυρίως στο βαθμό που γεννούν ή διαλύουν το άγχος του. Μέσα στην πάλη του το παιδί ενάντια στο φόβο για τα πιο κοντινά αντικείμενα, έχει την τάση να μεταθέτει τον φόβο αυτό σε αντικείμενα πιο μακρινά, αφού η μετατόπιση αυτή είναι ένας τρόπος ν' απομακρύνει το άγχος και να βλέπει σ' αυτά την ενσάρκωση του «κακού» πατέρα και της «κακιάς» μητέρας.

Χαρακτηριστική αυτής της μετάθεσης είναι η περίπτωση ενός αγοριού που είχε επισκεφθεί για ψυχανάλυση τη Μελανί Κλάιν⁽⁴⁵⁾. Ήταν περίπου 4 χρονών, έντονα προσηλωμένο στη μητέρα του, πολύ αμφιθυμικό και δε δέχονταν καμία αποστέρηση. Το μικρό αυτό αγόρι, όταν βρέθηκε στο γραφείο της Κλάιν, άρχισε να παίζει αμέσως με τα παιχνίδια – αντικείμενα που βρήκε εκεί. Έπιασε ένα αμάξι με άλογο, το έκανε να συγκρουστεί με ένα άλλο έτσι που τα πόδια των αλόγων χτύπησαν και είπε: «έχω έναν καινούριο αδελφό που λέγεται Φρίτς». Στη συνέχεια, είπε: «αφού τα άλογα συγκρούστηκαν τώρα θα κοιμηθούν». Αφού τα σκέπασε με κύβους, κατέληξε: «τώρα είναι πεθαμένα· τα έθαψα». Η Μελανί Κλάιν εξήγησε την συμπεριφορά αυτή του παιδιού στο παιχνίδι, υποστηρίζοντας πως η σύγκρουση των δύο αλόγων

45. Μελανί Κλάιν, ό.π.

συμβόλιζε την γονεϊκή συνουσία, ενώ ο θυμός του μικρού αγοριού εκφράστηκε με την ευχή να δει «πεθαμένα και θαμμένα» τα δύο άλογα που ήταν έτοιμα να κοιμηθούν. Σε κάποια άλλη συνάντηση, το αγόρι πήρε από τα παιχνίδια ένα ανθρωπάκι που κάθονταν μέσα σ' ένα σπίτι, βεβαιώνοντας την ψυχαναλύτρια πως ήταν ένα αγόρι στην τουαλέτα και έβαλε πλάι του ένα σκύλο με τέτοιο τρόπο που να μην μπορεί ούτε να δει, ούτε να δαγκώσει το παιδί. Αλλά η γυναίκα που πρόσθεσε μετά μπορούσε να βλέπει το αγόρι: «μόνο ο μπαμπάς του δεν πρέπει να το βλέπει», της είπε. Η Μελανί Κλάιν θεώρησε τότε φανερό ότι το αγόρι ταύτιζε τον πατέρα του με το σκύλο, ένα ζώο που το φοβόταν πολύ, ενώ ο ίδιος ταυτιζόταν με το αγόρι.

Αναφέρθηκα στις παραπάνω συμπεριφορές μιας συγκεκριμένης περίπτωσης, γιατί μου φέρνουν στη μνήμη τις θεωρίες που έχω χρησιμοποιήσει για την ταυτότητα του παιδιού και για το σύστημα της οικογένειας στα δύο προηγούμενα κεφάλαια. Αναφερόμενη στο κεφάλαιο «Παιδί και Οικογένεια», είχα παρουσιάσει την τοποθέτηση της Μελανί Κλάιν για το ζήτημα αυτό. Η ίδια υποστήριζε πως το παιδί ενδοβάλλει τα διάφορα αντικείμενα ή πρόσωπα του οικογενειακού του περιβάλλοντος και, όταν του εμπνέουν φόβο, παρακινείται να μεταθέσει την πηγή τους και να την τοποθετήσει στον εξωτερικό κόσμο. Μεταφέροντας την λοιπόν εκεί, μέσα από την διαδικασία προβολής, εκφράζει μια αντίδραση απέναντι στα εξωτερικά πλέον αντικείμενα. Σ' αυτά έχει μεταβιβάσει όλα τα συναισθήματα, φόβους και άγχη που του δημιουργούσαν τα αρχικά ενδοβαλόμενα αντικείμενα. Έτσι λοιπόν, στην περίπτωση του μικρού αγοριού, η Κλάιν⁽⁴⁶⁾ πιστεύει ότι το παιδί ενδοβάλλει με τον δικό του τρόπο τα πρόσωπα της μητέρας και του πατέρα, καθώς και των σεξουαλικών τους σχέσεων και ο θυμός και το άγχος που του προκαλούνται το οδηγούν να μεταθέσει αυτά τα πρόσωπα σε κάποια εξωτερικά αντικείμενα (στα δύο άλογα), προβάλλοντας κάποια συμπεριφορά προς αυτά (σύγκρουση αλόγων και θάψιμό τους). Στη συνέχεια, ενθουμούμενη θεωρίες του Freud για τα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας, μπορώ να εξηγήσω γιατί το παιδί χρησιμοποιεί το σκυλί, ένα ζώο που φοβόταν, για να συμβολίσει τον πατέρα του. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι όσα ακολουθούν για την εξήγηση της προηγούμενης στάσης δεν χρησιμοποιούνται από κάποια συγκεκριμένη βιβλιογραφία, αλλά είναι στοιχεία τα οποία έχω συμπεράνει μόνη μου συνδυάζοντας τις απόψεις του Φρόυντ για την παιδική ηλικία μ' αυτήν της Κλάιν για την μετάθεση. Σύμφωνα λοιπόν με τη θεωρία του Freud για την επάνοδο του τοτεμισμού στην παιδική ηλικία (αναφορά γίνεται στο πρώτο κεφάλαιο), το παιδί, ενώ βρίσκεται κοντά με τα ζώα σε κάποια περίοδο της ζωής του, υπάρχει κάποιο ζώο που τρέφει μεγάλη φοβία γι' αυτό. Στην περίπτωση του μικρού αγοριού, το ζώο είναι ένας σκύλος. Έτσι, αφού το παιδί

46. Μελανί Κλάιν, ό.π.

τρέφει κάποια αισθήματα φόβου για τον πατέρα του, χρησιμοποιεί το σκύλο για να τον συμβολίσει. Το μικρό αγόρι βρίσκεται σε μια αμφιθυμική κατάσταση, καθώς νιώθει αγάπη και φόβο (έχθρα για το ίδιο πρόσωπο, τον πατέρα του). Για να ξεφύγει απ' αυτήν τη σύγκρουση, μετατοπίζει τα αισθήματα φόβου και εχθρότητας σε ένα πατρικό υποκατάστατο, την κούκλα – σκύλο.

Σε όλες αυτές τις θεωρίες παιδικής ψυχανάλυσης πρέπει να προστεθεί και αυτή της Άννα Φρόϋντ⁽⁴⁷⁾. Η ίδια υποστηρίζει πως στην περίπτωση ψυχανάλυσης ενός παιδιού έχει να αντιμετωπίσει πολλές δυσκολίες, γιατί το παιδί έρχεται στον ψυχολογικό σταθμό παρά την θέλησή του. Επομένως, του λείπει το κίνητρο να συμμετέχει στη θεραπεία και δεν έχει συγχρόνως επίγνωση της αρρώστιας του, κάτι που δυσκολεύει την ψυχανάλυση. Γι' αυτό τον λόγο λοιπόν έρχεται να συμφωνήσει με την Μελανί Κλάιν και να θεωρήσει την παιγνιοθεραπεία ως την πιο κατάλληλη μορφή ψυχοθεραπείας για παιδιά. Αντί λοιπόν να παρακολουθείται το μικρό παιδί στο σπιτικό του περιβάλλον, χάνοντας αρκετό χρόνο, μεταφέρεται ο γνωστός κόσμος του παιδιού στο δωμάτιο του ψυχαναλυτή. Μ' αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζει πως του δίνεται η ευκαιρία να γνωρίσει τις διάφορες αντιδράσεις του παιδιού, την ισχύ των επιθετικών του τάσεων, καθώς και την στάση του απέναντι σε διάφορα αντικείμενα και πρόσωπα που παριστάνουν οι φιγούρες παιχνιδιών. Δίνεται λοιπόν έτσι η ευκαιρία να εκφράσει το παιδί τις σκέψεις του και γενικότερα τον εσωτερικό του κόσμο. Αυτό το φτιαγμένο από παιχνίδια περιβάλλον είναι εύχρηστο και υπόκειται στην βούληση του παιδιού. Συνεπώς, μπορεί το ίδιο το παιδί ν' αναπτύξει μέσα σ' αυτό όλες τις δραστηριότητες, οι οποίες στον πραγματικό κόσμο παραμένουν περιορισμένες μόνο στη φαντασία του, αφού το μέγεθος τους και οι συνέπειες τους υπερβαίνουν τα όρια ενός παιδιού. Σύμφωνα λοιπόν με την Άννα Φρόϋντ, κρίνεται απαραίτητα για την ψυχανάλυση του παιδιού η χρήση της μεθόδου του παιχνιδιού που ανέπτυξε η Μελανί Κλάιν και βοηθά πολύ τόσο το ίδιο το παιδί να εκφραστεί παίζοντας, όσο και τον ψυχαναλυτή να γνωρίσει καλύτερα τον μικρό ασθενή του.

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα έχω αναφέρει μέχρι τώρα και στηριζόμενη πάντα στις μελέτες και έρευνες ψυχολόγων, μπορώ εύκολα να οδηγηθώ στο συμπέρασμα πως το παιδί πολλές φορές χρησιμοποιεί το παιχνίδι με τ' αντικείμενα για να εκφράζει, να εξωτερικεύει τον εσωτερικό του κόσμο. Μέσα από τη διαδικασία της εσωτερίκευσης που παρουσιάζει ο Λαινγκ, ή μέσα από τη διαδικασία της ενδοβολής που παρουσιάζει η Κλάιν το παιδί διαμορφώνει διάφορες εικόνες για τα πρόσωπα που το περιβάλλουν. Ζώντας καθημερινά την σχέση του με τα πρόσωπα της οικογένειάς του, τα αισθάνεται ως πολύ «καλά» ή πολύ «κακά», ως κοντινά του ή μακρινά του. Ο χαρακτηρισμός

47. Άννα Φρόϋντ, ό.π.

αυτός δεν απευθύνεται πάντοτε στην ταυτότητα των προσώπων, αλλά και σε κάποιες μεμονωμένες πράξεις τους. Έτσι για παράδειγμα, όταν μια μητέρα μαλώσει κάποια στιγμή το παιδί της, τότε αυτό μπορεί να σχηματίσει την εικόνα πως δεν είναι αγαπητό στη μαμά του. Επίσης, πολλές φορές τα παιδιά νιώθουν μεγάλη απογοήτευση, γιατί οι γονείς τους δεν τους εκπληρώνουν κάποια έντονη επιθυμία τους. Τότε, για να νιώσουν καλύτερα δημιουργούν διάφορες φαντασιώσεις, όπως υποστηρίζει ο Φρόυντ, με τις οποίες μπορούν να εκδικούνται τους γονείς τους ή να επιβάλουν τη δική τους γνώμη. Αυτή η φαντασίωση μπορεί να περάσει στα όνειρα του παιδιού ή και στο παιχνίδι του. Η θεωρία της ερμηνείας των ονείρων μπορεί να εξηγήσει τον τρόπο συναισθηματικής έκφρασης και εκτόνωσης του παιδιού μέσα από το συμβολικό παιχνίδι, γιατί οι μηχανισμοί που ενεργοποιούνται στην εργασία του, οι ίδιοι εμφανίζονται και στο συμβολικό παιχνίδι. Θέλοντας λοιπόν το παιδί να εκφράσει και να αποβάλλει τα άσχημα συναισθήματα που του έχουν προκληθεί και για να εκπληρώσει τις επιθυμίες του, μεταθέτει αυτές τις φαντασιώσεις (τα διάφορα σενάρια που δημιουργεί) σε κάποια άλλα αντικείμενα έξω από αυτό. Οι φαντασιώσεις ή τα σενάρια αυτά μπορεί να μεταφέρονται αυτούσια ή μόνο κάποιο τμήμα τους. Δηλαδή, το όλο παιχνίδι του παιδιού στηρίζεται αποκλειστικά στη φαντασίωση του ή κάποιο μικρό μέρος της φαντασίωσης, το οποίο υπαινίσσεται κάποια στιγμή στο παιχνίδι του. Επίσης, είναι πολύ ενδιαφέρον να αναφερθεί ο τρόπος με τον οποίο συμβολίζει το παιδί την φαντασίωσή του. Δηλαδή, τα σύμβολα που χειρίζεται στο παιχνίδι του μπορεί να τα χρησιμοποιεί με την κυριολεκτική τους σημασία ή εντελώς συμβολικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης που έχει ήδη αναφερθεί είναι ο μικρός Πέτερ (ασθενής της Μελανί Κλάιν) που αναπαριστούσε τη γονεϊκή συνουσία στο παιχνίδι του με την σύγκρουση δύο αλόγων. Τα σύμβολα «άλογα», καθώς και η σύγκρουση τους, χρησιμοποιούνται εντελώς συμβολικά. Μεταθέτοντας λοιπόν το παιδί τις φαντασιώσεις και τις εσωτερικές του εικόνες σε ξένα αντικείμενα, απομακρύνει κάθε δυσάρεστο στοιχείο, δημιουργώντας μέσω του παιχνιδιού του, μια κατάσταση που το «βολεύει», το ικανοποιεί, το ανακουφίζει και το ηρεμεί.

Απ' ότι μπορεί να διαπιστώσει κανείς, σ' αυτήν τη παράγραφο έχω παρουσιάσει το παιχνίδι με αντικείμενα κυρίως ως μέσο έκφρασης των εσωτερικών συγκρούσεων του παιδιού με την οικογένεια του και ως τρόπο με τον οποίο εκπληρώνονται όλες οι ανεκπλήρωτες επιθυμίες του. Στο παιχνίδι όμως με αντικείμενα δεν εμφανίζονται μόνο αυτά τα οικογενειακά θέματα. Οι γονείς δεν φαντάζουν στο παιδί μόνο σαν μια αρνητική εικόνα που τους προσφέρει απογοητεύσεις, αλλά αποτελούν και πρόσωπα που τα θαυμάζουν, τα αγαπούν και ταυτίζονται μαζί τους. Τους αρέσει να παίζουν συχνά τον μπαμπά και την μαμά και να αναπαριστάνουν καθημερινές «ήρεμες» σκηνές (δηλ. χωρίς συγκρούσεις και απογοητεύσεις) από το οικογενειακό τους περιβάλλον, όπως παρουσίασε ο Βίνικοτ. Στο παιχνίδι με αντικείμενα λοιπόν

δεν μεταφέρουν μόνο απωθημένα αλλά και ευχάριστες στιγμές. Μπορούν να αναβιώσουν στιγμές της καθημερινής τους ζωής, όχι για να εκπληρώσουν ανεκπλήρωτες επιθυμίες του ή για να εκτονώσουν μια έντονη συναισθηματική φόρτιση, αλλά απλά γιατί είναι ευχάριστο να υιοθετούν στο παιχνίδι τους τέτοιους ρόλους (δηλαδή οικογενειακούς).

Όλα αυτά βέβαια φάνηκαν να ικανοποιούνται και να επιτυγχάνονται μέσα από το παιχνίδι με αντικείμενα γενικότερα. Στην κατηγορία αυτή του συμβολικού παιχνιδιού, για το οποίο έχω αφιερώσει το συγκεκριμένο κεφάλαιο, ανήκει το κουκλοθέατρο, το παιχνίδι με τις κούκλες. Μπορεί η Άννα Φρόυντ, η Μελανί Κλάιν κ.α. να χρησιμοποίησαν το παιχνίδι των παιδιών για να εισχωρήσουν στον εσωτερικό τους κόσμο. η μεγάλη όμως πρωτοτυπία έγινε από την Madeleine Rambert, ψυχαναλύτρια για παιδιά. Η ίδια χρησιμοποίησε το κουκλοθέατρο και το ιχνογράφημα για τη διείσδυση στο παιδικό ασυνείδητο και για το ξεκαθάρισμα των εσωτερικών συγκρούσεων του παιδιού. Χρησιμοποίησε το κουκλοθέατρο και το ιχνογράφημα για να εκφράσει το παιδί τις εσωτερικές του συγκρούσεις, πρώτα στο συμβολικό επίπεδο και ύστερα στο πραγματικό. Σκοπός λοιπόν είναι να αναπτύξω στο επόμενο κεφάλαιο την σχέση που έχει το παιδί με το κουκλοθέατρο, πως το χρησιμοποιεί στην καθημερινή του ζωή (όποιο και όσα παιδιά το χρησιμοποιούν), τι εκφράζει, όταν ζωντανεύει τις κούκλες, τι ρόλους υποδύεται και πως χρησιμοποιείται στο τομέα της ψυχανάλυσης.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΚΟΥΚΛΟΘΕΑΤΡΟ

4.1 Η σχέση του παιδιού με την κούκλα - αντικείμενο.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο δόθηκε γενικότερα ο ρόλος του συμβολικού παιχνιδιού στην ψυχαναλυτική θεραπεία. Αρχικά, αναφέρθηκα στην έννοια του συμβολικού παιχνιδιού, στα χαρακτηριστικά του, στα είδη του καθώς και σε ποιο στάδιο της παιδικής ηλικίας εμφανίζεται. Τονίστηκε ιδίως ο ρόλος του στη σύνδεση της εξωτερικής πραγματικότητας με τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού, στην έκφραση των εσωτερικών εικόνων των συναισθημάτων και των φαντασιώσεων του και στην εκπλήρωση των επιθυμιών του. Επίσης, διευκρινίστηκε πως η διαδικασία μετατόπισης του εσωτερικού κόσμου του παιδιού στο παιχνίδι του με κάποια εξωτερικά αντικείμενα είναι ακριβώς ίδια με αυτήν που ακολουθείται στην ονειρική εργασία. Δηλαδή, μέσα από κάποιους συγκεκριμένους μηχανισμούς (συμπύκνωση, μετάθεση, χρησιμοποίηση συμβόλων) το παιδί πετυχαίνει μια εσωτερική έκφραση. Οι απόψεις αυτές βέβαια υποστηρίχθηκαν από ψυχαναλυτές που έχουν ασχοληθεί σε μεγάλο βαθμό με την παιδική ψυχανάλυση. Τέλος, ανέφερα πως στο συμβολικό παιχνίδι ανήκει ένα πιο οργανωμένο είδος παιχνιδιού με κούκλες και αντικείμενα, το κουκλοθέατρο, το οποίο αποτελεί είδος τέχνης.

Θέλοντας να αναφερθώ εκτενέστερα σ' αυτό, αφιερώνω το συγκεκριμένο κεφάλαιο στη σχέση που αναπτύσσει το παιδί με το κουκλοθέατρο, καθώς και στη χρησιμοποίησή του στην ψυχανάλυση. Το παιχνίδι αυτό, χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά πριν από 11 χρόνια από την ψυχαναλύτρια Madeleine Rambert⁽⁴⁸⁾ και συνεχίζει ακόμα να χρησιμοποιείται με μεγάλη επιτυχία από τους ψυχαναλυτές ως μέσο αυτοέκφρασης του παιδιού αλλά και ως μέσο διάγνωσης και θεραπείας της ασθένειας του. Η επιτυχία αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το κουκλοθέατρο βρίσκεται πολύ κοντά στην παιδική ψυχή και αποτελεί ένα εκφραστικό μέσο εξαιρετικά ποικιλόμορφο και ευλύγιστο. Η Rambert υποστηρίζει ότι το κουκλοθέατρο προσαρμόζεται στις ανάγκες των παιδιών και οι σκηνές που επινοούνται από αυτά ποικίλουν, όχι μόνο σε συνάρτηση με την ηλικία τους, αλλά πιο πολύ ακόμα με την προσωπικότητά τους. Η μεγάλη αξία της κούκλας στην ψυχαναλυτική τεχνική έγκειται στο γεγονός ότι είναι μισό άψυχο – μισό ζωντανό. Δηλαδή, ενώ είναι ένα άψυχο αντικείμενο, μπορεί να ζωντανέψει μέσω του παιδιού και να δώσει την αυταπάτη ενός όντος που κινείται και

48. Madeleine Rambert, Η συναισθηματική και η ηθική ζωή του παιδιού, Εκδόσεις Δίπτυχο, Αθήνα.

συνομιλεί μαζί του. Μπορεί λοιπόν μέσα από την κούκλα που γίνεται τώρα μια ζωντανή ύπαρξη, να περάσει τις σκέψεις του και τα συναισθήματα του προς τον εξωτερικό κόσμο.

Η παρουσία της κούκλας – αντικείμενου στη ζωή του παιδιού είναι πολύ αισθητή, γιατί ακριβώς το παιδί αναπτύσσει έναν έντονο δεσμό μαζί της. Ο Αναστασόπουλος⁽⁴⁹⁾ υποστηρίζει ότι κάθε παιδί έχει τουλάχιστον μια αγαπημένη κούκλα ή αντικείμενο (προσωποποιημένο), μέσα από το οποίο εκφράζει την κάθε ανακάλυψη και πάνω στο οποίο καθρεπτίζει κάθε του συναίσθημα. Άλλες φορές, ταυτίζεται με την κούκλα ή το αντικείμενο και γίνεται το ίδιο με αυτήν. Άλλοτε πάλι, υπάρχει η έννοια της «αποστασιοποίησης», δηλαδή το παιδί είναι ο εαυτός του και η κούκλα ή το προσωποποιημένο αντικείμενο είναι ο/η παρτενέρ του. Στη περίπτωση αυτή, αλλάζει φωνή και ψυχική κατάσταση και αρκετές φορές και στις δύο περιπτώσεις (ταύτισης, αποστασιοποίησης) παίζει κάποια συγκεκριμένη ιστορία με πλοκή, η οποία είναι αυτοτελής ή σε συνέχειες (π.χ. συνεχίζεται στα όνειρά του). Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις, μας λέει ο Αναστασόπουλος, που το παιδί είναι τόσο δεμένο με την κούκλα – αντικείμενο, ώστε το συνοδεύει, όχι μόνο στο παιχνίδι του, αλλά και στο φαγητό, στον ύπνο, στη βόλτα ή στα όνειρα. Πολλές φορές, όταν την έχει δίπλα στο μαξιλάρι του, περιμένει πρώτα να κοιμηθεί η κούκλα και μετά να ησυχάσει και αυτό, ή άλλοτε δεν μπορεί να κοιμηθεί αν δεν έχει την κούκλα – αντικείμενο δίπλα του. Σε αυτή τη περίπτωση, υποστηρίζει ότι η κούκλα ενεργεί ψυχοθεραπευτικά, γιατί δημιουργεί στο παιδί την αίσθηση της ασφάλειας και η καθημερινή επανάληψη την αίσθηση του σταθερού προγράμματος που έχει τόσο ανάγκη το παιδί για να είναι ήρεμο.

Αλλά και σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Κόφφα⁽⁵⁰⁾, η κούκλα είναι ένας όμορφος και μαγικός κόσμος που αποτελεί το κέντρο των ενδιαφερόντων του νηπίου και βοηθάει αφάνταστα στην αυτοέκφραση και στην ανάπτυξή του. Η κούκλα στη ζωή του νηπίου, με την όλη εμφάνιση της και τον ρόλο που παίζει, δεν είναι πια ένα άψυχο πράγμα· αντίθετα είναι μια ζωντανή ύπαρξη που κινείται, μιλάει, κάνει πράξεις με ανθρώπινο μυαλό, συνδέει τον φανταστικό και μαγικό της κόσμο με τον πραγματικό. Έτσι λοιπόν, η κούκλα με όλα αυτά τα χαρακτηριστικά και το ζωντάνεμά της ανταποκρίνεται στις βαθύτερες ψυχολογικές ανάγκες του παιδιού, στην βαθύτερη ευαισθησία του, στην ενδόμυχη τάση του για διέγερση της φαντασίας του, στην φυγή από την πραγματικότητα της ζωής και στην πραγματοποίηση των προσδοκιών του

49. Χρήστος Αναστασόπουλος, Για μια νέα θεώρηση πάνω στο κουκλοθέατρο, Εκδόσεις Ηράκλειτος, Αθήνα.

50. Αλέξανδρος, Κ. Κόφφας, Δραστηριότητες αισθητικής αγωγής στο νηπιαγωγείο (θεωρία και πράξη), Αθήνα, 1989.

μέσα σε ένα δικό του κόσμο. Μέσω του παιχνιδιού με την κούκλα, το παιδί γοητεύεται, εμπυχώνεται και εκφράζεται με όλη του την ειλικρίνεια, αλλά κατά τρόπο ασυνείδητο. Του επιτρέπεται κυρίως να εκφράζει τον ψυχικό του κόσμο και να τον ζει τόσο έντονα, ώστε να παρουσιάζει κάθε αντιφατικό συναίσθημα, αγάπης και θυμού, τρυφερότητας και επιθετικότητας και άλλα.

Σ' αυτήν την αντιφατικότητα συναισθημάτων αναφέρεται και η Πέπη Δαράκη⁽⁵¹⁾, θεωρώντας ότι το μαγικό στοιχείο της κούκλας βρίσκεται στο γεγονός ότι δίνει τη δυνατότητα στο παιδί για ελεύθερη άσκηση της φαντασίας του που είναι γεμάτη από τέτοια αντιφατικά συναισθήματα. Καθώς λοιπόν το παιδί αισθάνεται τις κούκλες με έναν τρόπο που δεν του επιτρέπεται να αισθανθεί τους μεγάλους, τις βάζει στο δικό του κόσμο και άλλοτε εξασκεί επάνω τους εξουσία και επιθετικότητα, ενώ άλλοτε παίρνει από αυτές τρυφερότητα και αγάπη, στην μορφή που εκείνο επιθυμεί και που πολλές φορές διαφέρει απ' αυτό που του δίνουν οι μεγάλοι. Με άλλα λόγια επικοινωνεί με την κούκλα ψυχικά.

Αυτή η μετενσάρκωση της κούκλας επιτρέπει στο παιδί να την αγαπά, αλλά και να την μισεί, να χαίρεται με τις χαρές της, να λυπάται με τις λύπες της και να αγωνιά με τα παθήματά της. Σύμφωνα λοιπόν με τον Γιώργο Γιαννάρη⁽⁵²⁾, η κούκλα αποκτά μια δύναμη ξεχωριστή, ανθρωποποιείται ένα αντικείμενο, γίνεται όμοιο με το παιδί. Η ανθρωποποίηση, η συμβολοποίηση ή και η δραματοποίηση αρχίζει καθώς το παιδί συνομιλεί, συμβουλεύει, πράττει, εμπλέκεται με μια κούκλα – μωρό, με μια κούκλα – πρόσωπο, μια κούκλα – ζώο, μια κούκλα – αντικείμενο· ακόμη και με μια παντόφλα, ένα ποτήρι, ένα κουτάλι, ένα πιάτο, ένα κατασκεύασμα στο σπίτι. Τονίζεται επίσης πως η κούκλα αποτελεί έναν πολύ καλό σύντροφο για το παιδί, ιδίως όταν αυτό δεν έχει συντροφιά στο σπίτι του για να παίξει. Στη φάση που η κούκλα είναι στα χέρια του παιδιού, δεν έχει δική της ζωή παρά αυτή που της δανείζει η φαντασία και ειδικότερα η ανάγκη μητρότητας του μικρού κοριτσιού ή κατοχής δημιουργήματος γενικά του αγοριού. Επίσης, το παιδί, παίζοντας με την κούκλα, βλέπει σ' αυτήν τον εαυτό του βελτιωμένο, οπότε μιλάει με τον διπλό του εαυτό και κάνει αυτό που δεν μπορούσε από μόνο του. Γίνεται λοιπόν μια πρωτογενής εξιδανίκευση του εαυτού του. Έτσι, αποκτά πλήρης αυτογνωσία και αυτοπεποίθηση μέσω του διαλόγου. Αυτός ο εξιδανικευμένος εαυτός είναι στην ουσία το «υπερεγώ». Στο πρώτο κεφάλαιο, μιλώντας για την παιδική ταυτότητα, αναφέρθηκα στη δομή του ανθρώπινου ψυχισμού, δηλαδή στο «Αυτό», το «Εγώ» και το «Υπερεγώ». Εκεί, διευκρίνισα ότι το «Υπερεγώ» είναι ο τομέας του ψυχισμού που περιέχει τα κανονιστικά και ηθικά κίνητρα

51. Πέπη Δαράκη, Κουκλοθέατρο, Gutenberg, Αθήνα, 1989.

52. Γιώργος Γιαννάρης, Θεατρική Αγωγή και Παιχνίδι, Εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 1995.

των επιταγών και των απαγορεύσεων, τα οποία το «Εγώ» αφομοιώνει από τις συγκρούσεις του στην καθημερινή ζωή και από τους γονείς. Παίζοντας λοιπόν το παιδί (όπως υποστηρίζεται στο πρώτο κεφάλαιο από τον George H. Mead), μπορεί να είναι ταυτόχρονα εκτός από τον εαυτό του και κάποιος άλλος. Εκτός από την δική του στάση στο παιχνίδι, αναλαμβάνει και στάσεις άλλων, οι οποίες ελέγχουν τις δικές του αντιδράσεις και αποτελούν τις στάσεις των «γενικευμένων άλλων» (δηλαδή των γονιών). Αυτές βέβαια είναι οι στάσεις που διαμορφώνουν το «υπερεγώ του», τον βελτιωμένο εαυτό του που εκφράζει στο παιχνίδι με την κούκλα. Η πρώτη ολοκληρωμένη «παράσταση» από το παιδί είναι αυτή που θα δώσει με την κούκλα του και τους γονείς του. Τα παιδιά έχουν μεγάλη ανάγκη την σωματική επαφή και την αρμονική συνύπαρξη με τους γονείς. Η κούκλα δίνει πολλή τρυφερότητα και χάδια στα παιδιά και αυτά χαίρονται να τα εκδηλώνουν μπροστά στους γονείς τους. Επίσης, ο Γιαννάρης (Θεατρική Αγωγή και Παιχνίδι) θεωρεί ότι η εμμονή του παιδιού σε κάποια συγκεκριμένη κούκλα – αντικείμενο ικανοποιεί τις τάσεις του παιδιού για αφοσιώσεις σε φετίχ (αντικείμενα, πρόσωπα, μυρωδιές, χρώματα), τάσεις που είναι απόλυτα φυσιολογικές για τα νήπια όπως φυσιολογική είναι και η ανάγκη κατοχής ενός αντικειμένου –παιχνιδιού ή αγαπημένου προσώπου. Τέλος, το παιχνίδι με την μορφή του κουκλοθέατρου είναι ένας τρόπος με τον οποίο το παιδί σκέφτεται, ξεκουράζεται, δοκιμάζει τις δυνάμεις του εαυτού του, δημιουργεί και συγκεντρώνεται. Περνώντας στην κούκλα στοιχεία του εαυτού του και της δικής του αληθινής ζωής και επινοώντας ιστορίες σύμφωνα μ' αυτά, στην ουσία θεατροποιεί την ίδια τη ζωή. Δηλαδή, η ζωή και το θέατρο περνούν μέσα από την κούκλα.

Ψυχολόγοι και παιδαγωγοί σήμερα αντιμετωπίζουν το κουκλοθέατρο ως ένα βασικό μέτρο έκφρασης του παιδιού. Η Άλκηστης⁽⁵³⁾ υποστηρίζει ότι ένα βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της προσχολικής ηλικίας είναι το «σύμβολο» που το χρησιμοποιεί πλατιά στο παιχνίδι της (ένα ξύλο για άλογο, μια κούκλα για ποικίλα πρόσωπα, το ίδιο το παιδί κάνει πως κοιμάται ή βάζει μια κουκλένιο σκυλάκι του να κοιμηθεί κ.τ.λ.). Γι' αυτό και η τέχνη του κουκλοθέατρου είναι τόσο στενά δεμένη με αυτήν την ηλικία, γιατί και το ίδιο το κουκλοθέατρο λειτουργεί με σύμβολα. Χρησιμοποιώντας λοιπόν το παιδί διάφορα σύμβολα στο παιχνίδι του και συγκεκριμένα όταν παίζει κουκλοθέατρο, του δίνεται η ευκαιρία να ταυτίζεται με την κούκλα του κουκλοθέατρου και να διοχετεύει σ' αυτήν τις συναισθηματικές του καταστάσεις. Συγχρόνως, εκφράζεται ελεύθερα και αυθόρμητα και ζει τον πραγματικό εαυτό του και στον πραγματικό και στον φανταστικό κόσμο.

53. Άλκηστης Κοντογιάννη, Κουκλοθέατρο Σκιών. Εκδόσεις Άλκηστης, Αθήνα, 1992.

Βέβαια, λέγοντας κούκλες κουκλοθέατρου, δεν εννοώ πάντα τις πραγματικές κούκλες που ξέρουμε όλοι. Το παιδί, παίζοντας κουκλοθέατρο, μπορεί να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε αντικείμενο, να το μεταβάλλει με τη φαντασία του, επηρεασμένο από τη μορφή, το σχήμα ή το χρώμα του αντικειμένου και να επεκτείνει τη δράση του π.χ. βάζοντας σε ένα καπέλο στόμα, μύτη και γυαλιά να φτιάξει ένα λουλούδι και να το ζωντανέψει. Γι' αυτόν τον λόγο, το παιδί δε θαυμάζει ή δεν παίζει μόνο με τις κούκλες που είναι τέλειες και μοιάζουν απόλυτα με τα πραγματικά όντα ή αντικείμενα, αλλά ικανοποιείται και από τις ακατέργαστες. Σύμφωνα με τον Απόστολο Μαγουλιώτη⁽⁵⁴⁾, το παιδί, δουλεύοντας με την φαντασία του τις ατέλειες αυτές, τις συμπληρώνει με τον δικό του τρόπο, δημιουργώντας έτσι έναν κόσμο καινούριο, όπως τον θέλει αυτό. Άλλωστε «κούκλα είναι αυτό που δεν υπάρχει στη φύση ή αυτό που εμείς θα θέλαμε να έχουμε»⁽⁵⁵⁾.

Σύμφωνα με την Άλκηστης Κοντογιάννη⁽⁵⁶⁾, όταν το παιδί ασχολείται με το κουκλοθέατρο, του δίνεται η δυνατότητα να παίξει με τέσσερις διαφορετικούς τρόπους. Μια περίπτωση είναι να υπάρχει η σκηνή, μια ομάδα παιδιών που παίζει κουκλοθέατρο πίσω από την σκηνή και μια ομάδα που αποτελούν τους θεατές. Μια δεύτερη περίπτωση είναι να μην υπάρχει σκηνή και να υπάρχουν διάφορες ομάδες παιδιών που κινούνται ελεύθερα στο χώρο και παίζουν με τον εαυτό τους και τις κούκλες του κουκλοθέατρου. Μια άλλη περίπτωση είναι να υπάρχει ένας ενεργητικός πομπός (κουκλοπαίχτης) και ένας φανταστικός δέκτης (θεατής). Εδώ πρόκειται περί μονολόγου. Δηλαδή, ένα παιδί παίρνει μια κούκλα, παίζει με αυτήν και μιλάει στο φανταστικό κοινό της. Και τέλος, μπορεί να υπάρχει ένας ενεργητικός πομπός (κουκλοπαίχτης) και να είναι πάλι ο ίδιος δέκτης. Εδώ πρόκειται περί διαλόγου του παιδιού με τον ίδιο του τον εαυτό. Το παιδί παίρνει μια κούκλα στο χέρι του, την κινεί, της κάνει ερωτήσεις και απαντά το ίδιο εκμέρους της κούκλας. Θα πρέπει επίσης να προσθέσω ότι οι δύο αυτές τελευταίες περιπτώσεις που ανέφερα εξυπηρετούν περισσότερο την έκφραση, την εκτόνωση, την αυτοανάλυση, την καλύτερη επικοινωνία και γνώση του εσωτερικού κόσμου του παιδιού μέσω της κούκλας. Γι' αυτόν τον λόγο, χρησιμοποιούνται αρκετά στην ψυχανάλυση παιδιών.

Ανακεφαλαιώνοντας όλα τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι το παιδί της προσχολικής ηλικίας διατηρεί μια πολύ στενή σχέση με την κούκλα – αντικείμενο και κρίνεται απαραίτητη στην καθημερινή του ζωή. Αυτό αρχικά

54. Απόστολος Μαγουλιώτης, Κουκλοθέατρο Ι. Πως στήνεται ένα έργο (τρόποι, είδη, πατρόν)
Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σελ. 15 – 16.

55. Απόστολος Μαγουλιώτης, ό.π.

56. Άλκηστης Κοντογιάννη, ό.π.

ισχύει, γιατί το παιδί αυτής της ηλικίας διανύει το συμβολικό στάδιο (όπως υποστηρίζει ο Piaget), στη διάρκεια του οποίου έχει την τάση να χρησιμοποιεί διάφορα σύμβολα και διάφορα αντικείμενα με συμβολικό τρόπο. Μπορεί λοιπόν έτσι να πάρει μια σκούπα να της βάλει μάτια, μύτη, στόμα και να την ζωντανέψει, θέτοντας την να μιλάει για τα παράπανά της από τους ανθρώπους, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο την μεταχειρίζονται. Πάνω απ' όλα όμως, ταυτίζεται με την κούκλα, γιατί, ενώ αποτελεί ένα άψυχο αντικείμενο, από την μια στιγμή στην άλλη ζωντανεύει με ένα μαγικό τρόπο. Η ταύτιση του παιδιού με την κούκλα οφείλεται επίσης στο μικρό μέγεθός της. Μια κούκλα έχει πιο μεγάλη σχέση με τα παιδιά (επειδή και αυτά έχουν μικρό μέγεθος) και διαφέρει πολύ από τον κόσμο των ενηλίκων. Το γεγονός ότι η κούκλα – αντικείμενο βρίσκεται στο έλεος του παιδιού και εξαρτάται από τον τρόπο που θα την ζωντανέψει δίνει ακόμη περισσότερο το μικρό παιδί μαζί της. Γιατί, ζωντανεύοντας την, μπορεί να της δώσει στοιχεία της δικής του ζωής και να τις περάσει τις δικές του σκέψεις για τον εξωτερικό κόσμο.

Επίσης, αναφέρεται σε προηγούμενα κεφάλαια ότι το παιδί μέσα από αυτήν μπορεί να μιλήσει για τα δικά του παράπωνα και να εκφράσει όλα τα αντιφατικά του συναισθήματα. Τα αντιφατικά συναισθήματα αγάπης και μίσους που μπορεί να νιώθει ένα αγόρι απέναντι στον πατέρα του, κατά τον Φρόυντ, μπορούν τώρα να απεικονιστούν πάνω στην κούκλα, φροντίζοντας την από τη μια και χτυπώντας την από την άλλη. Οι εσωτερικές εικόνες που δημιουργεί ένα παιδί για τα πρόσωπα της οικογένειάς του, (όπως υποστηρίζει ο Λαινγκ στη θεώρηση της οικογένειας ως εσωτερικό σύστημα) μπορούν να εμφανιστούν στην ανθρωποποιημένη κούκλα – αντικείμενο. Νιώθοντας για παράδειγμα ένα παιδί πως η μητέρα του το παραμελεί και ασχολείται περισσότερο με το μικρότερο αδελφάκι του, μπορεί να εξωτερικεύσει αυτές τις σκέψεις, παίζοντας κουκλοθέατρο. Μπορεί λοιπόν να βάζει την κούκλα – μαμά να είναι συνέχεια κοντά στην κούκλα –αδελφάκι. Όλα αυτά βέβαια, όπως έχω εξηγήσει και σε προηγούμενα κεφάλαια, γίνονται μέσω της διαδικασίας της μετάθεσης⁽⁵⁷⁾. Για παράδειγμα το παιδί, έχοντας δημιουργήσει κάποιες εσωτερικές εικόνες για τον εαυτό του και την οικογένεια του, μεταθέτει αυτά τα στοιχεία σε αντικείμενα που βρίσκονται έξω από αυτό (τις κούκλες – αντικείμενα). Πολλές φορές αυτή η διαδικασία βοηθά το παιδί να εκτονωθεί ψυχικά. Τα σενάρια ή οι φαντασιώσεις (συνειδητές ή ασυνείδητες) που μπορεί να δημιουργεί ένα παιδί, συμπυκνώνονται και μεταθέτονται σε κούκλες – αντικείμενα σε ρόλους που υποδύονται αυτές και σε ιστορίες που παίζουν.

57. Με τον μηχανισμό της μετάθεσης, το ενδιαφέρον και η ένταση ορισμένων αναπαραστάσεων αποσπώντας και μεταφέρονται σε άλλες λιγότερο έντονες, οι οποίες συνδέονται με τις πρώτες μέσω συνειρμικών αλυσίδων.

Έτσι, εκφράζεται ο εσωτερικός του κόσμος και τα συναισθήματά του, εξωτερικεύονται ή προβάλλονται τα ενδοβαλόμενα από αυτό πρόσωπα της οικογένειάς του και προσφέρεται η δυνατότητα στο παιδί να εκπληρώσει επιθυμίες που δεν ικανοποιούνται στην πραγματική του ζωή.

4.2 Το κουκλοθέατρο στην ψυχανάλυση.

Όσα αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο επιβεβαίωσαν με επιχειρήματα την αξία της κούκλας στην ζωή του παιδιού. Πολλοί παιδαγωγοί, καλλιτέχνες και ψυχολόγοι έχουν θίξει το θέμα της προσφοράς της κούκλας στην ανάπτυξη, ωρίμανση, ψυχαγωγία και στην ψυχολογική εκτόνωσή του. Το ενδιαφέρον μου επικεντρώθηκε, όπως διαπιστώθηκε, στην προσφορά του παιχνιδιού με κούκλες για την συναισθηματική έκφραση και εκτόνωση του παιδιού και για την αποκάλυψη των κρυφών φαντασιώσεων του. Χρησιμοποιώντας κούκλες – αντικείμενα, επινοώντας διάφορα σενάρια δράσης και υποδύομενο διάφορους ήρωες με διαφορετικά χαρακτηριστικά (εξωτερική εμφάνιση, τρόπος σκέψης, ομιλίας), προβάλλει σκηνές της καθημερινής του ζωής. Σ' αυτό το σημείο, οφείλω να διευκρινίσω την σκοπιά με την οποία μελετώ την σχέση του παιδιού με το κουκλοθέατρο. Όπως έχει ήδη επισημανθεί το ενδιαφέρον μου επικεντρώνεται στην χρησιμοποίηση του κουκλοθεάτρου από το παιδί ως μέσο έκφρασης του εσωτερικού του κόσμου. Δεν μελετώ το κουκλοθέατρο ως τρόπο ψυχαγωγίας του, ούτε ως μέσο για μια γενικότερη γνωστική του ανάπτυξη. Επιπλέον, δεν ασχολούμαι καθόλου με το κουκλοθέατρο ως θέαμα. Στόχος μου δεν είναι να διαπιστώσω τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει ένα τέτοιο θέαμα την συναισθηματική κατάσταση ενός παιδιού, αλλά πως μπορεί το ίδιο το παιδί να χρησιμοποιήσει το παιχνίδι του με τις κούκλες – αντικείμενα για να εκφραστεί συναισθηματικά. Πως δηλαδή, το παιδί ως κουκλοπαίχτης, χειρίζεται τις κούκλες – αντικείμενα, πως επινοεί ιστορίες με αυτές και πως βρίσκει και μοιράζει τους ρόλους σ' αυτές για να μεταθέσει πάνω τους τις εσωτερικές του εικόνες από το οικογενειακό του περιβάλλον.

Βέβαια, ο τρόπος αυτός έκφρασής του στηρίζεται αποκλειστικά στη χρησιμοποίηση κάποιας κούκλας – αντικειμένου. Μ' αυτήν καταφέρνει να ταυτιστεί (δηλαδή η κούκλα συμβολίζει τον ίδιο του τον εαυτό) για να εκφράσει τον εσωτερικό του κόσμο ή να την χρησιμοποιήσει ως ένα διαφορετικό πρόσωπο. Η περίπτωση της ταύτισης είναι ένα πολύ συχνό φαινόμενο που εκφράζεται στην ψυχανάλυση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός εννιάχρονου κοριτσιού που αφηγείται στην Άννα Φρόυντ⁽⁵⁸⁾ πως μερικές φορές φαντάζεται ότι πεθαίνει και έρχεται πάλι στη ζωή ως ζώο ή κούκλα. Σ' αυτήν τη περίπτωση, θα ήθελε να ανήκει σε ένα πολύ ευγενικό και φρόνιμο κοριτσάκι (εννοεί τον εαυτό της). Η ίδια σαν κούκλα θα ήταν ένα πολύ χαριτωμένο μωρό που θα μπορούσε το κοριτσάκι να το κάνει ότι θέλει. Επίσης, το κοριτσάκι θα την αγαπούσε πολύ, περισσότερο από κάθε άλλη κούκλα που θα της χάριζαν. Το εννιάχρονο αυτό κορίτσι ζήλευε πολύ τα δύο

58. Άννα Φρόυντ, ό.π.

μικρότερα αδέρφια της και πίστευε πως μετά τον ερχομό τους, οι γονείς της την είχαν παραμελήσει πολύ. Παρατηρούμε λοιπόν πώς μεταθέτει τις σκέψεις και τα συναισθήματα της σ' αυτήν την φαντασίωση. Χαρακτηριστικό μάλιστα αυτής της μετάθεσης είναι ότι το παιδί ταυτίζεται με την κούκλα που αναφέρει, αφού στην ιστορία της η κούκλα συμβολίζει την ίδια. Το κορίτσι, στο οποίο ανήκει και της συμπεριφέρεται με τον καλύτερο τρόπο, συμβολίζει ίσως τους γονείς της, όμως στην ιδανική τους μορφή. Δηλαδή, μεταθέτει στο κοριτσάκι την συμπεριφορά που θα ήθελε να της δείχνουν οι γονείς της· να την ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα αδέρφια της (στην φαντασίωση τα αδέρφια συμβολίζονται με άλλες κούκλες) και να την φροντίζουν πάντα.

Ένα άλλο παράδειγμα από τις ψυχαναλύσεις παιδιών της Άννα Φρόυντ⁽⁵⁹⁾ παρουσιάζει το όνειρο ενός παιδιού, στο οποίο εμφανίζεται μια κούκλα – ζώο. Μάλιστα η κούκλα αυτή δεν συμβόλιζε τον εαυτό της, αλλά κάποιον άλλο ρόλο στην ιστορία της. Συγκεκριμένα, ήταν παρούσες όλες οι κούκλες της ακόμα και ο λαγός της. Τότε η ίδια έφυγε και ο λαγός της άρχισε να κλαίει φριχτά και η ίδια τον λυπήθηκε πολύ. Έτσι, δικαιολογείται και αυτή ότι κλαίει πολύ γιατί μιμείται το λαγό του ονείρου της. Στην πραγματικότητα, τα πράγματα ήταν αντίστροφα, δηλαδή ο λαγός μιμούταν εκείνη και όχι αυτή το λαγό. Στο όνειρό της παρίστανε τη μητέρα της και συμπεριφερόταν στο λαγό όπως η μητέρα της σε εκείνη. Η Άννα Φρόυντ θεώρησε πως με το ονειρικό αυτό τέχνασμα, η μικρή εξέφραζε τη μομφή, την οποία η συνείδησή της αρνιόταν να επιρρίψει στη μητέρα, ότι δηλαδή η μητέρα της έφευγε εκείνη την στιγμή που την χρειαζόταν περισσότερο.

Ανέφερα την συγκεκριμένη περίπτωση για να δείξω πως το παιδί χρησιμοποιεί την κούκλα ακόμη και στο όνειρό του για να εκφράσει τις εσωτερικές αυτές εικόνες που έχει δημιουργήσει και τα συναισθήματα του, πράγματα που δεν μπορεί να τα αποκαλύψει συνειδητά. Ενθυμούμενη όσα έχουν αναφερθεί για την ερμηνεία των ονείρων, οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι όσα αφηγείται το παιδί στην ψυχανάλυτριά αποτελούν το έκδηλο όνειρο που μπορεί εύκολα να αποκαλυφθεί από το ίδιο. Πέρα όμως αυτών, υπάρχουν οι ονειρικές ιδέες που παραμένουν ασυνειδητες (μομφή προς τη μητέρα ότι το παραμελεί) και μεταθέτονται στο ονειρικό περιεχόμενο. Το κύριο σύμβολο που χρησιμοποιείται στο όνειρό της είναι η κούκλα – λαγός, στην οποία μεταθέτει τα δικά της συναισθήματα από την πραγματική της ζωή, ενώ η ίδια στο όνειρό της παρίστανε τη μητέρα της. Το γεγονός ότι χρησιμοποιείται μια κούκλα - αντικείμενο στο όνειρό της, αποδεικνύει τον στενό δεσμό του παιδιού μαζί της, σε σημείο που δεν το συνοδεύει μόνο στα παιχνίδια του, αλλά και στα όνειρά του.

59. Άννα Φρόυντ, ό.π.

Άλλο ένα παράδειγμα παιδιού που εκφράζει τα συναισθήματά του, χρησιμοποιώντας κούκλες, είναι η περίπτωση ενός κοριτσιού που διακρίνονταν για τη μεταμέλεια που ακολουθούσε κάθε σκανταλιά της, ακόμη και την πιο ασήμαντη. Την ψυχανάλυση αυτού του κοριτσιού είχε αναλάβει η Μελανί Κλάιν⁽⁶⁰⁾. Το μικρό κορίτσι μια μέρα, την ώρα της ψυχανάλυσης, πήρε έναν ελέφαντα και τον έβαλε πλάι στο κρεβάτι της κούκλας. Ο ελέφαντας αυτός έπρεπε να εμποδίσει την κούκλα να σηκωθεί, γιατί θα πήγαινε στο δωμάτιο των γονιών της και θα τους έκανε κάτι κακό. Ο ελέφαντας, ερμηνεύει η Κλάιν, έπαιζε το ρόλο των εσωτερικευμένων γονιών της, οι απαγορεύσεις των οποίων δεν είχα πάψει να τη βασανίζουν από τότε που ήθελε να αντικαταστήσει την μητέρα στη θέση της πλάι στον πατέρα, να πάρει από τη μητέρα το παιδί που είχε μέσα της και να πληγώσει και να ευνοήσει τους γονείς της. Από τη μια λοιπόν ήθελε να τιμωρήσει τους γονείς της, από την άλλη όμως φοβόταν μήπως την τιμωρήσουν αυτοί. Στα παιχνίδια της λοιπόν, αφού τιμωρούσε την κούκλα της, την έπιανε μια κρίση λύσσας και φόβου. Αυτό αποδεικνύει πως έπαιζε ταυτόχρονα το ρόλο της εξουσίας που τιμωρεί και του παιδιού που τιμωρείται.

Η Rambert Madeleine⁽⁶¹⁾ υποστηρίζει πως με τις αυθόρμητες αυτές αφηγήσεις που επινοεί το παιδί με τις κούκλες – αντικείμενα εκφράζεται η ψυχή του και οι συγκρούσεις που υπάρχουν μέσα του. Η έκφραση αυτή βέβαια γίνεται με ασυνείδητο τρόπο και πάλι παίζει σημαντικό ρόλο σ' αυτήν την εξωτερική η μετάθεση που έχω αναφέρει και αναλύσει σε προηγούμενα κεφάλαια. Δηλαδή, ο εσωτερικός κόσμος του παιδιού και οι συγκρούσεις κατά την Madeleine του μεταφέρονται στο κουκλοθέατρο. Όλες όμως αυτές οι αφηγήσεις δεν είναι πάντοτε απλές και το κύριο πρόβλημα δεν φαίνεται καθαρά από την αρχή. Πολλές φορές, είναι αποκρυμμένο και μόνο ύστερα από πολλές συζητήσεις (συνεντεύξεις) και αφού γίνει γνωστός ο συμβολισμός του παίχτη, μπορεί να κατανοηθεί. Εκείνο που κάνει περισσότερο εντύπωση και εκφράζεται με ορμητικότητα είναι τα συναισθήματα ζήλιας και επιθετικότητας. Η ένταση της εσωτερικής διαμάχης αποκαλύπτεται κυρίως με τις χειρονομίες, τους μορφασμούς, την στάση του και την φωνή του. Με τον χρωματισμό της φωνής, την απαλότητα ή την βιαιότητα των χειρονομιών, με το απελπισμένο βλέμμα του, όταν σκοτώνει το νευρόσπαστο, ξεσκεπάζει τα βαθιά του συναισθήματα. Όπως αναφέρθηκε στην Ερμηνεία των ονείρων του Φρόυντ, σύμφωνα με την οποία τα σύμβολα που εμφανίζονται στο έκδηλο όνειρο μπορεί να χρησιμοποιούνται με την κυριολεκτική σημασία τους ή εντελώς συμβολικά, έτσι και στην περίπτωση

60. Μελανί Κλάιν, ό.π.

61. Madeleine L. Rambert, ό.π.

που το παιδί παίζει με τις κούκλες μπορεί να δίνει μια ακριβή παράσταση του οικογενειακού του περιβάλλοντος ή αυτή η παράσταση να είναι αρκετά συγκαλυμμένη και να απαιτεί μια βαθύτερη ανάλυση. Γεγονός είναι πάντως για την Rambert ότι σκηνές παιχνιδιού που παρουσιάζονται και ανταποκρίνονται με ακρίβεια στην πραγματικότητα εμφανίζονται κυρίως στα παιχνίδια των μικρών παιδιών πέντε με έξι χρονών περίπου.

Όσον αφορά την προηγούμενη τοποθέτηση, η γαλλίδα ψυχαναλύτρια διακρίνει τρία στάδια ανάπτυξης της συμβολικής σκέψης του παιδιού της προσχολικής ηλικίας στα παιχνίδια με το κουκλοθέατρο. Επηρεασμένη από τις απόψεις του Piaget ότι το παιδί εκφράζεται κυρίως με το παιχνίδι παρά με τον λόγο, διαπιστώνεται ότι δεν μπορεί να προβάλλει τις εσωτερικές του συγκρούσεις σε μια συμβολική ιστορία, γι' αυτό την ξαναζει, παίζοντας με τον ψυχαναλυτή και αναλαμβάνει συγχρόνως τον ρόλο του ηθοποιού και του σκηνοθέτη (στάδιο του απομιμημένου συμβόλου). Σ' αυτήν την φάση, δίνεται μεγάλο ενδιαφέρον στις εκφράσεις του παιδιού. Αργότερα στην ηλικία πέντε μέχρι έξι χρονών, το παιδί χρησιμοποιεί μια ιστορία που επινοεί για να εκφράσει τον εσωτερικό του κόσμο. Σ' αυτήν την περίπτωση, δεν είναι το ίδιο ηθοποιός, αλλά χρησιμοποιεί τα νευρόσπαστα που πολλές φορές έχουν ονόματα μελών της οικογένειάς του. Παίζει μια ακριβή παράσταση της ζωής του στο σπίτι και τελειώνει τις ιστορίες του, σύμφωνα με την επιθυμία του (στάδιο της συμβολικής ταυτοποίησης). Στην ηλικία των 6 με 7 χρονών περίπου, το παιδί δε μεταχειρίζεται πλέον τα ονόματα της οικογένειάς του και προκαλεί την επέμβαση συμβολικών προσώπων, όπως ο Διάβολος και η Μάγισσα. Στο στάδιο αυτό (ενδιάμεσο στάδιο), το παιδί μένει προσκολλημένο στο παιχνίδι του για να εκφράσει την σκέψη του. Στην ουσία, τα πρόσωπα είναι οι σκέψεις του και τα συναισθήματά του. Το παιδί σ' αυτό το στάδιο παίζει τη ζωή όχι όπως είναι, αλλά όπως θα την ήθελε ⁽⁶²⁾.

Το παιχνίδι, ισχυρίζεται η Μελανί Κλάιν⁽⁶³⁾, προσφέρει στο παιδί τη δυνατότητα να απελευθερώσει τις φαντασιώσεις του. Η εμφάνιση αναστολής στο παιχνίδι οφείλεται στην υπερβολική απώθηση των φαντασιώσεων, καθώς

62. Η Madeleine Rambert στο έργο της Η συναισθηματική και ηθική ζωή του παιδιού, διακρίνει ότι το παιδί μέχρι την ηλικία των 15 χρονών περίπου περνά από 6 στάδια συμβολικής έκφρασης της σκέψης του στα παιχνίδια με το κουκλοθέατρο. Αυτά είναι:

0 – 4 με 5 χρόνια περίπου είναι το στάδιο του απομιμημένου συμβόλου,

5 – 6 χρόνια το στάδιο της συμβολικής ταυτοποίησης,

6 – 7 χρόνια είναι το ενδιάμεσο στάδιο,

7 – 8 χρόνια είναι το στάδιο των διαφοροποιημένων συμβόλων

8 – 9 χρόνια είναι το στάδιο των διαφοροποιημένων συμβόλων που συνοδεύονται από μηχανισμούς αυτοτιμωρίας,

11- 15 χρόνια είναι κυρίως το στάδιο του λόγου.

63. Μελανί Κλάιν, ό.π.

και όλης της ζωής του παιδιού που έχει σχέση με την φαντασία. Για παράδειγμα οι φαντασιώσεις αυνανισμού εμπλέκονται με τις σεξουαλικές εμπειρίες του παιδιού και το παιχνίδι προσφέρει τόσο στις πρώτες, όσο και στις δεύτερες ένα μέσο έκφρασης και αναβίωσης. Παρακολουθώντας λοιπόν η ψυχαναλύτρια αυτόν τον τρόπο έμμεσης και συμβολικής έκφρασης, καταφέρνει να εισχωρήσει σιγά-σιγά στις φαντασιώσεις του και το ασυνείδητο και να του προσφέρει την ανάλογη θεραπεία. Η θεραπεία βέβαια αυτή γίνεται σταδιακά, δίνοντας διαρκώς ερμηνείες πάνω στα όσα παίζονται από το παιδί, με αποτέλεσμα να διαλυθεί ένα μέρος του άγχους του. Έτσι, ο μικρός ασθενής αρχίζει να διακρίνει την πραγματική του μητέρα από την φανταστική και τον πραγματικό του αδελφό από το παιχνίδι που τον αναπαριστούσε.

Η σημασία των διαδοχικών ερμηνειών που δίνονται στο παιδί τονίζεται και από την Άννα Φρόυντ⁽⁶⁴⁾. Επιπλέον, η ίδια παρατηρεί ότι αυτές οι ερμηνείες, πάνω στα όσα παίζονται από το παιδί, δεν πρέπει να δίνονται εξαρχής στο παιδί, γιατί μπορεί κάποιες φορές να μη γίνονται αποδεκτές. Βέβαια απαραίτητο θεωρείται για την ίδια να συνειδητοποιήσει το παιδί την ασθένειά του, ώστε να μπορέσει πρόθυμα να προχωρήσει στην θεραπεία του. Προσθέτει επίσης πως η επιτυχία της θεραπείας θα κριθεί και από τη σχέση που θα αναπτύξει ο ψυχαναλυτής με το παιδί και αυτήν τη σχέση πρέπει να είναι αρκετά δυνατή, ώστε να μπορέσει στη συνέχεια να επηρεάσει το παιδί. Άλλωστε, ο ίδιος ο ψυχαναλυτής είναι αυτός που θα αποφασίσει πιο τμήμα των παιδικών σεξουαλικών διεγέρσεων θα πρέπει να καταπιεστεί ή να απορριφθεί ως μη δυνάμενο να χρησιμοποιηθεί στο πολιτισμικό περιβάλλον.

Για την Rambert⁽⁶⁵⁾ πρωτεύει η συνειδητοποίηση από το παιδί των εσωτερικών του συγκρούσεων. Σ' αυτό το στάδιο, εναποτίθεται αντίκρυ στο πρόβλημα που δεν μπόρεσε να λύσει από μόνο του, για να του δώσει τώρα μια λύση πιο ικανοποιητική. Αυτό μπορεί να γίνει, επαναλαμβάνοντας ο ψυχαναλυτής μια ιστορία παιγμένη ήδη από το παιδί ή ιχνογραφημένη από αυτό και δίνοντας την εξήγησή του, την προβάλλει πάνω στο παιδί της ιστορίας. Μόλις τελειώσουν οι εργασίες από μεριά του ψυχαναλυτή, έρχεται να προστεθεί η προσφορά των γονιών. Αυτήν ακριβώς λοιπόν είναι η στιγμή που ζητείται από τους γονείς να αναλάβουν ξανά την αγωγή των παιδιών τους, χωρίς προφυλάξεις. Το σημείο αυτό της «αναπαιδαγωγησης» επιμένει η και Άννα Φρόυντ⁽⁶⁶⁾ και επικαλείται τη βοήθεια των γονέων. Η ψυχαναλύτρια υποστηρίζει ότι η διαπαιδαγωγή του πρώην ασθενούς δεν πρέπει να

64. Άννα Φρόυντ, ό.π.

65. Madeleine L. Rambert, ό.π.

66. Άννα Φρόυντ, ό.π.

διακόπτεται, όταν τελειώσει η ψυχανάλυση, αλλά από τα χέρια του ψυχαναλυτή να περνά απευθείας στα χέρια των γονιών.

Από τα παραπάνω, οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι το παιδί καταφέρνει να ξεκαθαρίσει τις εσωτερικές του συγκρούσεις και γεμάτο δύναμη είναι έτοιμο πλέον να αποδεχτεί την πραγματικότητα, μετά από μια θεραπεία που στηρίζεται ως επί το πλείστον στη συμβολική αυτοέκφραση του παιδιού και πιο συγκεκριμένα στο παιχνίδι του με κούκλες – αντικείμενα. Δηλαδή, η έκφραση των συναισθημάτων του στο κουκλοθέατρο είχε θεραπευτικά οφέλη για το ίδιο. Αυτό είναι άλλωστε γνωστό και από την ψυχαναλυτική θεραπεία ενηλίκων. Βέβαια η θεραπεία αυτή που προσφέρει, μπορεί να πάρει πολλές μορφές και αυτό καθορίζεται από την μορφή της ψυχαναλυτικής θεωρίας με την οποία συνδέεται. Ωστόσο, υπάρχουν τέσσερις σκοποί που είναι κοινί σε πολλές μορφές θεραπείας μέσω της τέχνης, όπως αναφέρεται στο βιβλίο του Γκλυν Τόμας και Άνζελ Σίλκ⁽⁶⁷⁾. Ο πρώτος είναι η κάθαρση που έχει υποστηριχθεί από την φροϋδική ψυχαναλυτική θεωρία. Σύμφωνα μ' αυτήν, το άτομο καταφέρνει μέσα από την τέχνη να εκφράσει τα απωθημένα και καταπιεσμένα συναισθήματά του, κάτι που λειτουργεί θεραπευτικά γι' αυτό. Το παιδί που εκφράζει τη ζήλια του και την καταπιεσμένη εχθρότητά του για το μικρότερο αδελφό του, θα κερδίσει κάποια ανακούφιση από την ένταση που του δημιουργούν αυτά τα συναισθήματα. Ο δεύτερος σκοπός είναι η ενόραση και η ολοκλήρωση. Ο Dalley διατυπώνει την άποψη ότι η θεραπεία μέσω της τέχνης είναι ένας τρόπος να δηλώσουμε ανάμεικτα και ελάχιστα καταπιεσμένα συναισθήματα, σε μια προσπάθεια να τα τακτοποιήσουμε. Όσον αφορά λοιπόν αυτό, τα παιδιά που πολλές φορές δεν μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματα τους λεκτικά, η έκφραση μέσω των εικόνων (στο ιχνογράφημα) ή των κινήσεων και των διαλόγων (στο κουκλοθέατρο) μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη. Ο τρίτος σκοπός είναι η επικοινωνία. Η τέχνη βοηθά σε μεγάλο βαθμό να αναπτυχθεί η επικοινωνία ανάμεσα στο παιδί και τον θεραπευτή. Σε περιπτώσεις που το παιδί είναι απρόθυμο να μιλήσει για τις εμπειρίες και τα συναισθήματά του, ο ψυχαναλυτής μπορεί να μάθει αρκετά γι' αυτά, παρακολουθώντας το να ασχολείται με κάποια τέχνη (όπως του κουκλοθέατρου). Τελευταίος σκοπός είναι η κυριαρχία. Το παιδί, αναδημιουργώντας δύσκολες καταστάσεις, π.χ. παίζοντας με τις κούκλες του, μπορεί να αποκτήσει κάποια εμπειρία κυριαρχίας, πάνω στα προβλήματα του και κάποιο έλεγχο στα δικά του συναισθήματα και αντιδράσεις.

Παρακολουθώντας λοιπόν όλα αυτά, διαπιστώνεται πως το παιδί με το κουκλοθέατρο μπορεί να αποτελέσει ίσως το πιο καταλληλότερο μέσο έκφρασης του εσωτερικού κόσμου του παιδιού, όχι μόνο αυτού που

67. Γκλυν Τόμας-Άνζελ Σίλκ, Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1997.

επισκέπτεται τον ψυχολογικό σταθμό για να θεραπευτεί από κάποια ψυχολογικά προβλήματα, αλλά και οποιουδήποτε φυσιολογικού παιδιού που ασχολείται μ' αυτό το είδος παιχνιδιού. Το κουκλοθέατρο αγγίζει σε μεγάλο βαθμό το παιδί(από την πολύ μικρή ηλικία μέχρι και μεγαλύτερη), θέλγει τόσο τα κορίτσια, όσο και τα αγόρια και τους ανοίγει ένα μαγικό κόσμο, μέσα στον οποίο ζωντανεύουν τα άψυχα αντικείμενα (κούκλες-αντικείμενα), σύμφωνα με τη δική τους βούληση. Το παιδί διαπιστώνει πως, παίρνοντας την κούκλα στα χέρια του και δίνοντάς της ζωή, μπορεί να εκφράσει κάθε σκέψη του, επιθυμία, απογοήτευση και συναίσθημα. Μπορεί να επινοήσει σενάρια και ρόλους και, χρησιμοποιώντας την κίνηση και τον λόγο, να αναπαραστήσει δυσάρεστες ή ευχάριστες στιγμές από το οικογενειακό του περιβάλλον, να προβάλλει κάθε φαντασίωση και εσωτερική εικόνα, χωρίς ενοχές (γιατί στο παιχνίδι όλα δικαιολογούνται) και να εκπληρώσει επιθυμίες που δεν του ικανοποιούνται από το εξωτερικό του περιβάλλον (οικογενειακό). Το παιχνίδι με τις κούκλες- αντικείμενα θεωρήθηκε ιδιαίτερα ωφέλιμο για την επιστήμη της ψυχανάλυσης. Αφού μέσω αυτού, πραγματοποιούνται ευκολότερα και με μεγαλύτερη επιτυχία το πλήσιμα στον παιδικό εσωτερικό κόσμο.

Τα χαρακτηριστικά που μπορεί να εμφανίζονται στη σχέση του παιδιού και του οικογενειακού περιβάλλοντος, ο τρόπος που εσωτερικεύονται αυτά από το ίδιο το παιδί, οι απογοητεύσεις που ενδεχομένως μπορούν να του προκληθούν, οι φαντασιώσεις και τα σενάρια που στήνει για να ικανοποιήσει ανεκπλήρωτες επιθυμίες του, ο τρόπος με τον οποίο τα εκφράζει στο κουκλοθέατρο και την ικανοποίηση που παίρνει από αυτήν την εκτόνωση είναι στοιχεία που έχουν μελετηθεί και αναχθεί από έρευνες ψυχολόγων και παιδαγωγών. Στην συνέχεια, το ενδιαφέρον μου να παρακολουθήσω από κοντά τις σχέσεις ενός συγκεκριμένου παιδιού με την οικογένειά του, τον τρόπο με τον οποίο εσωτερικεύει αυτές και πως τις εκφράζει, παίζοντας κουκλοθέατρο, με ώθησε να περάσω στο στάδιο της εμπειρικής έρευνας με το οποίο θα ασχοληθώ στο δεύτερο μέρος της εργασίας μου.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

5.1 Σκοπός και μορφή της έρευνας

Σ' αυτό το δεύτερο μέρος της εργασίας μου θα ασχοληθώ με την μελέτη μιας συγκεκριμένης περίπτωσης ενός παιδιού, γιατί θέλω να δω στην πράξη πλέον πως μπορεί ένα παιδί, να εκφράσει οικογενειακές καταστάσεις, τις εικόνες που έχει διαμορφώσει για τα μέλη της οικογένειάς του, για τις σχέσεις του μ' αυτά και ειδικότερα τα συναισθήματα που τρέφει γι' αυτές τις σχέσεις, παίζοντας κουκλοθέατρο. Όλα όσα έχουν αναφερθεί στο θεωρητικό μέρος για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι σχέσεις του παιδιού με την οικογένειά του, τα συναισθήματά του γι' αυτές και πως εκφράζει όλα αυτά στο παιχνίδι του με τις κούκλες φαίνονται πολύ ενδιαφέροντα. Ωστόσο, πιστεύω πως το ενδιαφέρον του καθενός θα αυξανόταν ακόμη περισσότερο, αν θα μπορούσαν να αποκαλυφθούν αυτά σε μια αληθινή περίπτωση, σε ένα ζωντανό παράδειγμα.

Για να μπορέσω να συγκεντρώσω στοιχεία γι' αυτόν τον σκοπό, χρησιμοποίησα ένα τύπο έρευνας που ανήκει στις μελέτες περίπτωσης. Σύμφωνα με τους Κόεν και Μάνιον⁽⁶⁸⁾, ο ερευνητής της μελέτης περίπτωσης παρατηρεί τα χαρακτηριστικά μιας μονάδας, ενός παιδιού, μιας παρέας, μιας σχολικής τάξης, ενός σχολείου ή μιας κοινότητας. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο σκοπός αυτής της παρατήρησης είναι να εξερευνήσει σε βάθος και να αναλύσει συστηματικά ο ερευνητής τα φαινόμενα που συνθέτουν τον κύκλο ζωής της μονάδας, προκειμένου να κάνει γενικεύσεις, σχετικά με τον ευρύτερο πληθυσμό, στον οποίο ανήκει αυτή η μονάδα. Έτσι, λοιπόν, κι εγώ επιλέγω να μελετήσω μια περίπτωση. Πως δηλαδή μπορεί να χρησιμοποιήσει το παιχνίδι με το κουκλοθέατρο για να μεταβιβάσει σ' αυτό εικόνες από το δικό του οικογενειακό χώρο, να εξωτερικεύσει χαρακτηριστικά των σχέσεων με τα μέλη της οικογένειάς του, καθώς και τα συναισθήματα που τρέφει γι' αυτά. Για να παρατηρήσω βέβαια τον τρόπο με τον οποίο θα εκφράσει όλα τα παραπάνω, παίζοντας κουκλοθέατρο, σκέφτηκα να φτιάξω ορισμένες κούκλες που θα αποτελούσαν μια οικογένεια. Μ' αυτόν τον τρόπο, πίστευα ότι η οικογένεια από κούκλες θα έδιναν το ανάλογο ερέθισμα στο παιδί για να εκφράσει πράγματα και σχέσεις που εμφανίζονται σε μια κανονική οικογένεια. Εφόσον δηλαδή σκόπευα να μιλήσει για την δική του οικογένεια, παίζοντας, επιχείρησα να του δώσω κάτι αντίστοιχο στο παιχνίδι του, μια αντίστοιχη οικογένεια. Στην συνέχεια, θα τις παραχωρούσα στο

68. Louis Cohen, Lawrence Manion, Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας, Εκδόσεις Έκφραση, Αθήνα, 1997.

παιδί για να παίξει με αυτές κι εγώ θα παρατηρούσα προσεχτικά αυτό το παιχνίδι του. Σύμφωνα μ' αυτά τα σχέδια, έκανα τις παρατηρήσεις μου, συγκέντρωσα κάποιες πληροφορίες για την περίπτωση αυτή και οδηγήθηκα σε ορισμένα συμπεράσματα. Τα συμπεράσματα που εξάγονται προέρχονται από την ανάλυση του υλικού και των πληροφοριών που μου δίνεται από την οικογένεια του παιδιού σε συνδυασμό με το παιχνίδι του ίδιου του παιδιού με τις κούκλες.

Πρώτα βέβαια κρίνω αναγκαίο να παρουσιάσω την περίπτωση του παιδιού με την οποία ασχολήθηκα και μελέτησα και τους λόγους που με οδήγησαν να κάνω τη συγκεκριμένη επιλογή. Η περίπτωση λοιπόν που μελέτησα ήταν ένα κορίτσι 5 χρονών, η Άννα – Μαρία που κατοικεί στο Βόλο. Στο σπίτι της μένει με την μητέρα της, τον πατέρα και την μικρότερη αδερφή της και έχει επίσης ένα παππού και μια γιαγιά, οι οποίοι μένουν στην ίδια πολυκατοικία με το σπίτι του, αλλά σε διαφορετικό όροφο. Ο πατέρας και η μητέρα του παιδιού δεν εργαζόταν την περίοδο που μελετούσα το παιδί και απ' ότι μπόρεσα να μάθω από τους ίδιους δεν εργάζονται την χειμερινή περίοδο, οπότε περνούν αρκετές ώρες στο σπίτι τους με την οικογένειά τους. Επίσης, το μικρότερο αδερφάκι που έχει, το απέκτησε πρόσφατα πριν περίπου από 2 1/2 μήνες. Ο πρωταρχικός λόγος για τον οποίο επέλεξα το συγκεκριμένο παιδί, είναι γιατί μένει στο ίδιο μέρος με 'μένα. Σκέφτηκα λοιπόν πως θα 'ταν πολύ πιο εύκολο για 'μένα να επιλέξω μια περίπτωση, στην οποία θα βρίσκομαι κοντά της και θα μπορώ να μελετήσω οποιαδήποτε στιγμή, σε αντίθεση βέβαια με την περίπτωση που το παιδί της επιλογής μου θα έμενε αρκετά μακριά μου. Τότε, δε θα μπορούσα να μετακινούμαι άνετα, οποιαδήποτε στιγμή, στον τόπο διαμονής του και επιπλέον οι μετακινήσεις μου αυτές θα ήταν χρονοβόρες. Ένας δεύτερος λόγος είναι η ηλικία του παιδιού. Η μελέτη μου επιθυμούσα να γίνει σε παιδί προσχολικής ή πρωτοσχολικής ηλικίας και επιπλέον η προσχολική ηλικία, όπως έχει διαπιστωθεί από τη βιβλιογραφία είναι στενά δεμένη με το συμβολικό παιχνίδι, οπότε πιστεύω ότι η ενασχόλησή μου μαζί της μπορεί να μου δώσει πολλές πληροφορίες και αρκετό υλικό για ανάλυση. Ένας τρίτος λόγος που ίσως τον θεωρώ και τον βασικότερο είναι το γεγονός ότι γνώριζα την οικογένεια αυτή προσωπικά πριν ξεκινήσω την έρευνά μου. Είχα έρθει αρκετές φορές σε επικοινωνία με την μητέρα του κοριτσιού και κάποιες άλλες (λιγότερες βέβαια) με το ίδιο το παιδί. Το γεγονός λοιπόν ότι με γνώριζαν ευνόησε πολύ, από την μία την ευκολότερη πρόσβασή μου στο σπίτι τους και από την άλλη ευνόησε στην γρήγορη συγκατάθεση της μητέρα να συνεργαστεί μαζί μου για την ερευνητική αυτή εργασία, δίνοντας στοιχεία για την οικογένειά της και παραχωρώντας μου μερικές φορές το παιδί της για να παίξουμε. Επιπλέον, η προηγούμενη γνωριμία μου με το παιδί ήταν μια ευκαιρία για να μπορέσω να το πλησιάσω πιο εύκολα, ώστε να νιώθει άνετα μαζί μου και να μπορεί ελεύθερα να εκφραστεί μέσα από το παιχνίδι του, στην συνάντησή μας. Άλλωστε γνωρίζουμε ότι ένα παιδί δε λειτουργεί όπως ένας ενήλικας. Όταν ο ερευνητής συναναστρέφεται με ενήλικες, είναι τις περισσότερες φορές πιο εύκολο να επικοινωνήσει μαζί τους και να

συνεργαστεί. Στην περίπτωση όμως ενός παιδιού, χρειάζεται χρόνος για να μπορέσει ο ερευνητής να γνωριστεί καλύτερα μαζί του, ώστε, το παιδί να εξοικειωθεί με την παρουσία του, να του δείξει εμπιστοσύνη και να εκφραστεί καλύτερα. Στη δική μου έρευνα λοιπόν, δε δυσκολεύτηκα ιδιαίτερα να καλλιεργήσω ένα φιλικό και ευχάριστο κλίμα, αφού αποτελούσα ένα οικείο πρόσωπο για το παιδί της περίπτωσης μου. Ένας τελευταίος λόγος για τον οποίο επέλεξα αυτήν την περίπτωση είναι γιατί, το κοριτσάκι αυτό έχει ένα μικρότερο αδερφάκι. Όλα όσα έχω μελετήσει και καταγράψει, σε προηγούμενα κεφάλαια για την σχέση ενός παιδιού με τα αδέρφια του, πως την αντιλαμβάνεται και τι συναισθήματα τρέφει γι' αυτήν την σχέση, έχουν κινήσει σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον μου, με αποτέλεσμα να επιθυμώ να μελετήσω την περίπτωση ενός παιδιού που θα έχει και αδέρφια.

5.2 Η φύση των πληροφοριών της έρευνας και το τρόπος συλλογής τους.

Μετά την παράθεση του σκοπού για τον οποίο πραγματοποιώ αυτήν την έρευνα και την προβολή και περιγραφή της περίπτωσης που χρησιμοποιώ, περνώ στο επόμενο στάδιο, στον εντοπισμό του είδους των πληροφοριών που θα ήθελα να συλλέξω καθώς και στην περιγραφή των τρόπων, με τους οποίους το κατορθώνω. Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησα ήταν η συμμετοχική παρατήρηση και η συνέντευξη.

5.2.1 Συμμετοχική παρατήρηση

Το πρώτο πράγμα που έπρεπε να κάνω, ήταν να γνωρίσω καλύτερα την οικογένεια, από πόσα και από ποια μέλη αποτελείται. Όταν παρέθεσα τους λόγους, για τους οποίους επέλεξα την περίπτωση αυτή αναφέρθηκα και στην γνωριμία μου με την οικογένεια. Εδώ όμως οφείλω να διευκρινίσω ότι, γνώριζα πολύ καλά τη μητέρα του παιδιού και το κορίτσι (λιγότερο βέβαια), ενώ δεν είχα γνωρίσει καθόλου τον πατέρα, το μωρό και τον παππού και τη γιαγιά. Έκρινα λοιπόν αναγκαίο να έρθω σε μια επαφή με όλα αυτά τα πρόσωπα για να συγκεντρώσω κάποιες πληροφορίες για την οικογενειακή κατάσταση του παιδιού. Αυτό θα με βοηθούσε στην πορεία να κατασκευάσω τις κούκλες, με τις οποίες θα έπαιζε το παιδί. Στόχος μου ήταν να φτιάξω μια οικογένεια από κούκλες που ο αριθμός τους να ισοδυναμεί με τον αριθμό των μελών της οικογένειας της περίπτωσης μου. Πίστευα ότι οι ομοιότητες των ρόλων της οικογένειας – κούκλων με την οικογένεια του παιδιού, θα βοηθούσε το ίδιο να μεταχειριστεί τον ρόλο της κάθε κούκλας, σύμφωνα με τον ρόλο των μελών της δικής του οικογένειας. Ευελπιστούσα λοιπόν πως το παιδί, ξεκινώντας να δίνει σε κάθε κούκλα τον ρόλο και την δράση κάθε προσώπου της δικής του οικογένειας, θα έφτανε στο σημείο να εκφράσει στο παιχνίδι του τα αληθινά του συναισθήματα για το κάθε μέλος της. Ο τρόπος με τον οποίο συνέλεξα όλες αυτές τις πληροφορίες, ήταν η συμμετοχική παρατήρηση. Οι Κόεν και Μάνιον⁽⁶⁹⁾ υποστηρίζουν ότι, πίσω από κάθε μελέτη περίπτωσης υπάρχει μια μέθοδος παρατήρησης. Αυτή μπορεί να είναι συμμετοχική, οπότε ο παρατηρητής εμπλέκεται στις δραστηριότητες που πρόκειται να παρατηρήσει, αλλά μπορεί να είναι και μη συμμετοχική, οπότε ο παρατηρητής δεν αναμειγνύεται στις δραστηριότητες της ομάδας που ερευνά και αποφεύγει την ιδιότητα του μέλους της. Στην πρώτη περίπτωση, ο παρατηρητής για τους άλλους συμμετέχοντες είναι ένα από τα μέλη της ομάδας. Το είδος αυτό παρατήρησης που χρησιμοποίησα κι εγώ δίνει τη δυνατότητα στον παρατηρητή

69. Cohen – Manion, ό.π.

να αναπτύξει πιο στενές και άτυπες σχέσεις, μ' εκείνους τους οποίους παρατηρούν σε πιο φυσικά περιβάλλοντα από εκείνα στα οποία διεξάγονται τα πειράματα και οι επισκοπήσεις. Έτσι λοιπόν και στη δική μου περίπτωση συμμετείχα στην παρατήρηση που διεξήγαγα κι αυτό μου έδωσε την ευκαιρία να δημιουργήσω ένα πιο οικείο και φιλικό κλίμα με την οικογένεια του παιδιού. Μάλιστα, οφείλω να διευκρινίσω ότι την μέρα που συνάντησα την οικογένεια για την πρώτη παρατήρηση την επισκέφθηκα συγχρόνως για να της ευχηθώ για το νεογέννητο μωρό τους. Έτσι λοιπόν, προετοίμασα την είσοδό μου στο σπίτι τους, με έναν πολύ ευχάριστο τρόπο, χωρίς να δημιουργώ άγχος ή οποιοδήποτε δυσάρεστο συναίσθημα, όπως συνήθως γίνεται, όταν ένας ξένος παρατηρητής εισβάλλει στο σπίτι μιας οικογένειας. Μ' αυτόν τον τρόπο, έμαθα πως μαζί με το παιδί, έμεναν άλλα τρία άτομα, ο μπαμπάς, η μαμά και το μικρότερο αδερφάκι της και πολύ κοντά στο σπίτι τους (στον κάτω όροφο) έμεναν η γιαγιά και ο παππούς της. Η παρατήρηση λοιπόν αυτή, μου 'δωσε το ερέθισμα, ώστε να κατασκευάσω μια οικογένεια που θα αποτελούνταν από έξι άτομα (μπαμπάς, μαμά, μεγάλο παιδί, μωρό, γιαγιά, παππούς). Ένα άλλο θέμα όμως που με απασχολούσε, ήταν η μορφή που θα έδιναν σ' αυτές τις κούκλες. Έπρεπε ν' αποφασίσω αν θα τις έκανα ανθρώπους ή ζώα και αν ήταν ζώα, ποιο ζώο θα χρησιμοποιούσα. Σ' αυτό το σημείο, με βοήθησε πάλι η συμμετοχική μου παρατήρηση. Στην επίσκεψή μου αυτή που διήρκεσε περίπου 2 ώρες, το παιδί θέλησε να μου δείξει το δωμάτιό της. Εκεί, παρατήρησα ότι οι περισσότερες κούκλες που είχε, ήταν αρκούδες και, όταν τη ρώτησα να μου πει ποια ήταν η αγαπημένη της κούκλα, μου έδειξε πάλι ένα αρκουδάκι. Αφού λοιπόν αυτό το ζώο ήταν τόσο οικείο και αγαπητό στο παιδί, αποφάσισα κι εγώ να φτιάξω μια οικογένεια αρκούδων, με την οποία θα έπαιζε αργότερα. Το ύφασμα που χρησιμοποίησα για να φτιάξω τις αρκούδες ήταν αρκετά μαλακό, ώστε να προκαλεί μια ευχάριστη αίσθηση στο παιδί, όταν την ακουμπάει πάνω του, χωρίς να του προκαλεί ερεθισμούς. Το μέγεθος όλων των αρκούδων δεν ήταν ίδιο. Τέσσερις κούκλες είχαν το ίδιο μέγεθος, ενώ η πέμπτη είχε μικρότερο και η έκτη ακόμη πιο μικρό (φοριόταν στο δάχτυλο). Αυτήν η διαφορά στην κατασκευή του μεγέθους, έγινε σκόπιμα, ώστε να μπορέσει το παιδί πιο εύκολα να τις ξεχωρίσει και να τις δώσει διαφορετικό ρόλο, όπως και έγινε. Επίσης, οι κούκλες είχαν μαλλιά και ρούχα. Βάζοντας αυτά τα χαρακτηριστικά, προσπαθούσα να τις δώσω περισσότερο ανθρώπινη μορφή, ώστε, όταν το παιδί παίζει μαζί τους, να μπορέσει κι αυτό με την σειρά του να δώσει χαρακτηριστικά ανθρώπινης συμπεριφοράς σ' αυτές. Χαρακτηριστικό επίσης στα μαλλιά, είναι ότι έβαλα σε δύο μεγάλες κούκλες άσπρα μαλλιά, ώστε να γίνει πιο ξεκάθαρος ο ρόλος τους ως γιαγιά και παππούς.

Εκτός όμως του βασικού λόγου να παρατηρήσω το παιδί και την οικογένειά του για να βοηθηθώ στην κατασκευή μιας οικογένειας από κούκλες, η μέθοδος αυτή μου πρόσφερε και άλλα στοιχεία για την σχέση και τον τρόπο συμπεριφοράς του παιδιού απέναντι σε κάποια μέλη της. Η επίσκεψη αυτή μου πρόσφερε μια πολύ καλή ευκαιρία για να δω πως συμπεριφέρεται το παιδί στο δικό του

περιβάλλον και την συναναστροφή του με άλλα πρόσωπα της οικογένειάς του. Έτσι λοιπόν παρατήρησα ότι το παιδί αρχικά ήταν αρκετά ήσυχο, ενώ στην συνέχεια γίνονταν πιο ζωηρό. Η μητέρα του, ενώ συζητούσε μαζί μου καθώς και με κάποια άλλη φίλη της, σταματούσε και του έκανε κάποιες παρατηρήσεις, άλλοτε με πιο ήρεμο τόνο και άλλοτε με πιο έντονο. Το παιδί άκουγε τις περισσότερες φορές την μητέρα του και μάλιστα τη στιγμή που του έκανε παρατήρηση με έντονο τρόπο, κατέβαζε το βλέμμα του, και έδειχνε στεναχωρημένο από αυτήν την κατάσταση. Ωστόσο πάντα την άκουγε. Την μεγαλύτερη χαρά και ικανοποίηση βέβαια έδειχνε, όταν ασχολούμασταν όλοι μαζί της, σαν να ήθελε να είναι το επίκεντρο της παρέας μας. Ένα τελευταίο στοιχείο που παρατήρησα και μου έκανε εντύπωση, αποκαλύφθηκε τη στιγμή που έδειχνε τις ζωγραφιές. Σε κάθε ζωγραφιά υπήρχε πάντοτε ένα σύμβολο που απεικόνιζε για την ίδια το μικρότερο αδελφάκι της. Άλλοτε απεικόνιζε τον εαυτό της με το μωρό και άλλοτε τους γονείς της με το μωρό. Παρατήρησα λοιπόν ότι το παιδί έβαζε το μικρότερο αδερφάκι του μέσα σε κάθε ζωγραφιά του. Αυτό μου έδωσε την εντύπωση ότι η καινούργια αυτή ύπαρξη ήταν κάτι πολύ σημαντικό για το παιδί, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή του και το παρουσίαζε διαρκώς σε κάθε ζωγραφιά του, σαν να μην ήθελε να το ξεχάσει ποτέ. Και στη συνέχεια, όταν εγώ του ζήτησα να ζωγραφίσει την οικογένειά του και να μου την χαρίσει, η πρώτη φιγούρα που ζωγράφισε ήταν το μωρό.

Τα στοιχεία λοιπόν που συγκέντρωσα από την συμμετοχική μου παρατήρηση ήταν αρκετά πολύτιμα και με βοήθησαν σε μεγάλο βαθμό να γνωρίσω καλύτερα την οικογένεια, ώστε να μπορέσω να κατασκευάσω μια οικογένεια από κούκλες που να έχει κάποια κοινά σημεία με την οικογένεια της περίπτωσης που μελετώ. Σ' αυτό το σημείο, θα ήθελα να προσθέσω ότι δεν έφτιαξα αμέσως μετά την παρατήρηση την οικογένεια αρκούδων που σκεφτόμουν, αλλά, θέλοντας να συγκεντρώσω περισσότερα στοιχεία για τα ενδιαφέροντα του παιδιού, πραγματοποίησα αργότερα μια συνέντευξη με την μητέρα. Επίσης, δόθηκε η ευκαιρία σε όλους να εξοικειωθούν μαζί μου, ώστε να νιώσουν άνετα και να συμπεριφέρονται όσο γίνεται πιο αυθόρμητα. Επιπλέον, η καλλιέργεια μιας άτυπης σχέσης, ειδικότερα με την μητέρα, θα βοηθούσε αργότερα την ίδια να μου εμπιστευθεί ευκολότερα το παιδί της. Τέλος, κάτι που θα μπορούσα να προσθέσω σε όσα πρόσφερε η συμμετοχική παρατήρηση στη μελέτη μου ήταν ότι μπορούσα να παρακολουθήσω από κοντά κάποιες οικογενειακές στιγμές αυτού του παιδιού, δηλαδή τι έκανε στο σπίτι, πως συμπεριφέρονταν στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και πως του συμπεριφέρονταν εκείνα. Βέβαια, οφείλω να παρουσιάσω και μια διαφορετική εκδοχή που δε δίνει μεγάλη βαρύτητα σ' αυτά τα στοιχεία. Γιατί τα μέλη της οικογένειας που βρίσκονταν στο σπίτι δεν ήταν μόνα τους, ώστε να μπορούν να εκφράζονται ελεύθερα, αλλά γνώριζαν ότι παρατηρούνται. Έτσι, αφού μαζί με την μητέρα, την κόρη και το μωρό βρισκόμουν εγώ και μια φίλη της οικογένειας οι συμπεριφορές, οι αντιδράσεις και τα συναισθήματα που παρατηρήθηκαν μπορεί να μην ανταποκρίνονται και τόσο στην πραγματικότητα, γιατί υπάρχει πιθανότητα η παρουσία δύο ξένων (εμένα και της οικογενειακής

φίλης) να έχει επηρεάσει την κατάσταση. Αυτήν άλλωστε η τοποθέτηση αποτελεί και ένα από βασικότερα μειονεκτήματα της μεθόδου της παρατήρησης, όπως υποστηρίζει ο Φίλια⁽⁷⁰⁾. Δηλαδή οι άνθρωποι, όταν βρίσκονται υπό παρατήρηση, πιθανόν, αν γνωρίζουν ότι κάποιος τους παρατηρεί, να προσπαθήσουν σκόπιμα να δημιουργήσουν μια ειδική εντύπωση.

5.2.2 Η συνέντευξη *

Ο επόμενος στόχος μου ήταν να μάθω περισσότερα πράγματα για το παιδί, για τα ενδιαφέροντά του, για το παιχνίδι του και για τα πράγματα που κάνει με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του. Η μέθοδος που χρησιμοποίησα για την συλλογή αυτών των στοιχείων ήταν η συνέντευξη. Σύμφωνα με τον Φίλια⁽⁷¹⁾, συνέντευξη είναι η τεχνική που έχει σκοπό να οργανώσει μια σχέση προφορικής επικοινωνίας ανάμεσα σε δύο πρόσωπα τον συνεντευκτή και τον ερωτώμενο, έτσι ώστε να επιτρέψει στον πρώτο την συλλογή ορισμένων πληροφοριών από τον δεύτερο πάνω σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο. Έτσι και εγώ ήρθα σε επαφή με την μητέρα του παιδιού, οργανώνοντας μια προφορική επικοινωνία μαζί της, την οποία μαγνητοφώνησα, για να συγκεντρώσω πληροφορίες για το παιδί της. Το είδος της συνέντευξης που χρησιμοποίησα ανήκει στη μη δομημένη, αλλά εντοπισμένη συνέντευξη. Ο Φίλια διευκρινίζει ότι σ' αυτό το είδος συνέντευξης ο συνεντευκτής είναι ελεύθερος ως προς τον τρόπο που θέτει τις ερωτήσεις στον ερωτώμενο και δεν στηρίζεται αυστηρά σε έναν κατάλογο προκαθορισμένων ερωτήσεων, αλλά μπορεί να προσθέσει κι άλλες αρκεί βέβαια να συγκεντρώσει τις πληροφορίες που απαιτούνται για την έρευνα. Ο ερωτώμενος μπορεί να απαντήσει με όποιον τρόπο αυτός θέλει, αρκεί όμως να μην ξεφύγει από το θέμα που του υποβάλλει ο συνεντευκτής. Έτσι λοιπόν στην δεύτερη συνάντηση μου με την μητέρα του παιδιού, ξεκινήσαμε μια ελεύθερη συζήτηση για τα ενδιαφέροντα του παιδιού της. Σκοπός μου ήταν να μάθω με τι παιχνίδια ασχολείται το παιδί, πως παίζει με αυτά και αν υπάρχουν παιχνίδια, με τα οποία βρίσκεται πολύ κοντά και το συνοδεύουν σε διάφορες στιγμές της ζωής του. Ήθελα λοιπόν, μ' αυτόν τον τρόπο μελέτης, να δω πόσο κοντά βρίσκεται το συγκεκριμένο παιδί με την κούκλα, πως παίζει μ' αυτήν, τι σενάρια δημιουργεί παίζοντας, τι ρόλους υποδύεται και ειδικότερα αν χρησιμοποιεί οικογενειακούς ρόλους στο παιχνίδι του και πως τους μεταχειρίζεται. Εφόσον λοιπόν δεν μπορώ να παρατηρώ το παιδί διαρκώς,

70. Βασίλης Φίλιας, Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών ερευνών, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1996.

71. Βασίλης Φίλιας, ό.π.

σκέφτηκα πως η μητέρα θα ήταν ένα πρόσωπο που θα μου έδινε αρκετές πληροφορίες για του τρόπο παιχνιδιού του παιδιού με τις κούκλες.

Βέβαια εδώ οφείλω να διευκρινίσω ότι η πλειοψηφία των στοιχείων που συγκεντρώσα με την συνέντευξη⁽⁷²⁾ για τον τρόπο με τον οποίο παίζει το παιδί με τις κούκλες βασίζονται αποκλειστικά στον τρόπο με τον οποίο η μητέρα βλέπει το παιδί της και τη γνώμη που έχει για το παιχνίδι του. Οπότε τα στοιχεία που συγκεντρώνονται δεν είναι ξεκάθαρες διατυπώσεις του ίδιου του παιδιού. Στην ουσία είναι μια εσωτερική εικόνα που σχηματίζει η μητέρα για το παιδί της και την εκφράζει στην συνέντευξη.

Οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν, μετά την ολοκλήρωση της συνέντευξης, μπόρεσαν να μου δώσουν αρκετό υλικό για μελέτη και σχολιασμό. Πέραν όμως αυτού, μπόρεσα να τις χρησιμοποιήσω στην κατασκευή της οικογένειας από κούκλες. Έμαθα δηλαδή από την μητέρα ότι το παιδί κοιμάται κάθε βράδυ με ένα αρκουδάκι και ότι της αρέσουν οι κούκλες που έχουν μακριά μαλλιά για να τις χτενίζει. Αυτά τα στοιχεία εκμεταλλεύτηκα κι εγώ στην συνέχεια, αφού έφτιαξα μια οικογένεια από αρκούδες και έβαλα μακριά μαλλιά σε δύο από αυτές. Επίσης, κατάφερα να μάθω ότι το παιδί παίζει πολύ συχνά με τις κούκλες του και αυτό είναι ένα παιχνίδι που το ευχαριστεί πολύ. Τις περισσότερες φορές στο παιχνίδι του επινοεί κάποια οικογενειακά σενάρια. Δηλαδή, παίζει τη μαμά και το παιδί, μαλώνει τις κούκλες της, τις δίνει ονόματα, τις περιποιείται και αλλάζει φωνές καθώς τις υποδύεται. Επίσης, παίζει πολλές φορές το ρόλο της μητέρας και προσποιείται ότι πηγαίνει τις κούκλες – παιδιά της στο σινεμά ή βόλτα. Άλλες φορές πάλι κάνει η ίδια το παιδί στο παιχνίδι της. Όλα αυτά βέβαια αποτελούν στοιχεία που μπορούν να δώσουν μια γενική εικόνα για την ενασχόληση του παιδιού με το κουκλοθέατρο και για τις οικογενειακές καταστάσεις που εκφράζει μέσα σ' αυτό, σύμφωνα όμως με τον τρόπο, με τον οποίο τα αντιλαμβάνεται η μητέρα. Αυτές οι πληροφορίες έχουν αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον, γιατί σε πρώτο επίπεδο αποκαλύπτουν τις εσωτερικές εικόνες που έχει διαμορφώσει η μητέρα για το παιδί της. Ενθυμούμενη την οικογένεια ως εσωτερικευμένο σύστημα του Λαινγκ, διαπιστώνεται στην πράξη πλέον πως εσωτερικεύεται η ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στην οικογένεια από την μητέρα του. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, τα στοιχεία αυτά που συγκεντρώνονται για την σχέση του παιδιού με το κουκλοθέατρο κρίνονται ωφέλιμα, γιατί θα προσπαθήσω να τα εντοπίσω αργότερα στο παιχνίδι του με τις κούκλες. Βέβαια, υπάρχει και η εκδοχή, οι πληροφορίες που θα έχουν συγκεντρωθεί με την συνέντευξη να με προϊδεάσουν και να με επηρεάσουν αργότερα στον τρόπο που θα κρίνω και θα αναλύσω το παιχνίδι του με τις κούκλες. Πολλές φορές, όταν ο ερευνητής γνωρίζει κάποια πράγματα από πριν, υπάρχει ο κίνδυνος να επηρεαστεί από αυτά και να μην μπορέσει να κρίνει

72. Η συνέντευξη έχει μαγνητοφωνηθεί και εκθέτεται στο παράρτημα.

αντικειμενικά την υπόλοιπη έρευνα. Στην δική μου περίπτωση, νομίζω ότι οι πληροφορίες αυτές με επηρέασαν ως ένα βαθμό, αφού τις έπαιρνα υπόψη μου και προσπαθούσα να τις εντοπίσω στο παιχνίδι του παιδιού. Σε γενικές γραμμές όμως προσπαθούσα να θυμάμαι διαρκώς ότι αυτές στηρίζονται αποκλειστικά στις απόψεις της μητέρας, γι' αυτό όφειλα να τους δίνω μια σχετική αξία.

Ένας άλλος πολύ βασικός λόγος για τον οποίο χρησιμοποίησα την μέθοδο της συνέντευξης είναι, γιατί ήθελα να μου περιγράψει η μητέρα την σχέση του παιδιού της με τα διάφορα μέλη της οικογένειας. Δηλαδή, με ποιους περνά αρκετή ώρα της ημέρας του, τι κάνει με τον καθένα, πως ασχολείται κάθε πρόσωπο της οικογένειας μαζί του, τι το ευχαριστεί να κάνει με τον καθένα. Όλα αυτά τα στοιχεία κατόρθωσα να τα συγκεντρώσω κυρίως από την μητέρα, γιατί ήταν το μόνο πρόσωπο που μπορούσε να συνεργαστεί μαζί μου, μιας και ο πατέρας ήταν απασχολημένος. Κάτι το οποίο δεν είχα προγραμματίσει με την συγκεκριμένη συνέντευξη και συνέβη ήταν η παρουσία του παιδιού σε ένα μέρος της. Δηλαδή, ενώ είχαμε αποσυρθεί με τη μητέρα σε ένα άλλο πιο ήσυχο μέρος και συζητούσαμε για το παιδί της, αρχικά το παιδί έμπαινε και έβγαινε από τον χώρο σε κάποιες στιγμές, ενώ από ένα σημείο και μετά παρέμεινε μαζί μας και παρακολουθούσε τη συζήτηση. Τότε θεώρησα ότι δεν ήταν σωστό να συζητούμε με την μητέρα της μπροστά της, ωστόσο δεν μπόρεσα να το αποφύγω, γιατί επιβάλλονταν με την παρουσία του στην συζήτηση. Ωστόσο, μπόρεσα να το εκμεταλλευτώ ανάλογα, καθώς κατέγραψα την δική του γνώμη για την οικογένεια του. Έτσι λοιπόν, ακολουθεί στη συνέχεια μια συζήτηση με την μητέρα, το παιδί και εμένα. Τις πληροφορίες που συγκέντρωσα από το παιδί τις βρήκα ιδιαίτερα ωφέλιμες. Το ίδιο το παιδί συνεργάστηκε μαζί μου και με έντονο ενθουσιασμό και αυθορμητισμό έλεγε «τα δικά του». Έτσι λοιπόν, κατάφερα να συγκεντρώσω πληροφορίες για τα ενδιαφέροντα του παιδιού και για την σχέση του με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, όχι μόνο από την μητέρα αλλά και από το παιδί. Τα στοιχεία αυτά θα βοηθούσαν στην συνέχεια στην διαπίστωση της συναισθηματικής σχέσης του παιδιού με το κάθε μέλος ξεχωριστά, αλλά συγχρόνως και την εικόνα που έχει σχηματίσει ο καθένας για τον άλλον, δηλαδή τα οικογενειακά σενάρια που στήνονται από τον καθένα. Αυτά είναι βέβαια πληροφορίες που μπορούν να χρησιμοποιηθούν και να εντοπιστούν αργότερα στο παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες. Ωστόσο, οφείλω να επισημάνω ότι δίνω μια σχετική αξία στις πληροφορίες που έχουν συγκεντρωθεί από αυτήν την συνέντευξη, γιατί δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι για την ειλικρίνεια και την αληθοφάνεια των όσων λέγονται από τον ερωτώμενο.

Οι πληροφορίες που μας δίνει η μητέρα για το πώς περνά το παιδί της με την ίδια, με τον πατέρα του, την αδελφή του, τη γιαγιά και τον παππού του, φαίνονται να δομούν το επίπεδο της σχέσης του παιδιού με τον καθένα ξεχωριστά. Ξεκινώντας λοιπόν με το πρώτο πρόσωπο, την μητέρα, θα ισχυριζόμουν πως πιστεύει ότι το παιδί έχει μια έντονη συναισθηματική σχέση μαζί της, αφού η ίδια

είναι το πρόσωπο της οικογένειας, με το οποίο περνά τις περισσότερες ώρες της ημέρας και μοιράζεται πολλές στιγμές μαζί της. Η μητέρα της λοιπόν της λείπει πολλά παραμύθια, ζωγραφίζουν μαζί και πηγαίνουν βόλτα στην αγορά και στο πάρκο. Επίσης η μητέρα θεωρεί πως η κόρη της δεν είναι εγώιστρια, την ακούει πάντα, είναι πολύ τρυφερή, ευαίσθητη και θέλει να υπάρχει πάντα ήρεμο κλίμα στο σπίτι. Το μόνο βέβαια που την κουράζει λίγο είναι, όταν ετοιμάζονται να βγουν έξω, και το παιδί φαίνεται να είναι ανήσυχος και θέλει να αποφασίζει αυτό κάποια πράγματα για τον εαυτό του. Ακόμη, η μητέρα αναγνωρίζει πολύ την προσφορά της κόρης της στην περιποίηση του μικρότερου παιδιού της. Γενικότερα, παρουσιάζει την σχέση με το παιδί της αρκετά θετική, μια σχέση όπου υπάρχει η έντονη επικοινωνία και συνεργασία. Το παιδί αυτό δεν αποτελεί κούραση για την ίδια, εκτός μόνο κάποιων μεμονωμένων στιγμών. Το παρουσιάζει ως ένα παιδί υπάκουο, κοινωνικό (αφού γνωρίζει τους φίλους των γονιών της και παίζει μαζί τους) και πολύ πρόθυμο να της προσφέρει οποιαδήποτε βοήθεια χρειάζεται. Το παιδί από την άλλη, δήλωσε ότι είναι ικανοποιημένο από την σχέση με την μητέρα του, ωστόσο εκφράζει και ορισμένα παράπονα. Παραπονιέται, επειδή η μητέρα του είναι απασχολημένη μερικές φορές και δεν μπορεί να ασχοληθεί μαζί του και άλλοτε γιατί δεν του ικανοποιεί κάποια επιθυμία του (π.χ. να φτιάξει το αγαπημένο του φαγητό). Βλέπουμε λοιπόν πως μητέρα και κόρη έχει κάθε μια τις δικές της απόψεις για την σχέση τους. Οι απόψεις αυτές σε κάποια σημεία συμπίπτουν, ενώ σε κάποια άλλα διαφέρουν. Όλες αυτές οι απόψεις και οι εσωτερικές εικόνες μας θυμίζουν πολύ τα οικογενειακά σενάρια που στήνονται από το κάθε μέλος της οικογένειας για την σχέση του με τα υπόλοιπα, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Λαινγκ (αναφορά γίνεται στο 2^ο κεφάλαιο).

Πέραν όμως της μητέρας, η σχέση με τον πατέρα της εμφανίζεται και αυτήν αρκετά στενή. Η μητέρα της υποστηρίζει ότι ο μπαμπάς της την πηγαίνει βόλτα στο πάρκο, την πηγαίνει στο σχολείο και της λείπει συχνά παραμύθια. Σ' αυτό το σημείο, ομολογείται από την μητέρα, τον πατέρα και το παιδί κάτι που δεν εμφανίζεται ξεκάθαρα στη σχέση του παιδιού με την μητέρα του και αυτό είναι η έντονη τρυφερότητα και η περιποιητική διάθεση που παρουσιάζει το παιδί απέναντι στον γονιό – πατέρα. Συγκεκριμένα, θέλει να του ετοιμάζει και να του πηγαίνει το καφέ του, να τον κοιμίζει κουνώντας τον και χαϊδεύοντας τον και να παίζει μαζί του κρυφτό. Θα έλεγε κανείς λοιπόν ότι σε αυτή τη σχέση το παιδί συμπεριφέρεται απέναντι στον πατέρα του σαν σύζυγος (όταν του ετοιμάζει τον καφέ), σαν μητέρα του (όταν τον κοιμίζει) αλλά και σαν παιδί του (όταν παίζει μαζί του). Γνωρίζοντας καλά την οικογένεια, θα υποστήριζα ότι οι δύο πρώτοι ρόλοι (σύζυγος, μητέρα) είναι στην ουσία ένας, ο ρόλος της δικής της μητέρας που φροντίζει τον σύζυγο της και τα παιδιά της. Μέσα λοιπόν από τις πληροφορίες που δίνονται για την σχέση του παιδιού με τον μπαμπά του, αποκαλύπτεται η ταύτιση του παιδιού με την μητέρα του. Υιοθετώντας άλλοτε τον ρόλο της μητέρας του και άλλοτε κρατώντας τον δικό του (ως παιδί), αποδεικνύει την αγάπη προς τον πατέρα του.

Ο παππούς και η γιαγιά επίσης είναι δύο πρόσωπα που βρίσκονται κοντά στο παιδί της περίπτωσης μου. Αρχικά βέβαια, το γεγονός ότι μένουν πολύ κοντά στο σπίτι του παιδιού και βλέπονται καθημερινά, αρκεί για να αναπτύξει μια στενή συναισθηματική σχέση μαζί τους. Η μητέρα μου αποκαλύπτει ότι το παιδί της είναι περισσότερο δεμένο με τη γιαγιά, γιατί ήταν συνέχεια μαζί του από μικρό. Επίσης, η γιαγιά έρχεται πολύ συχνά στο σπίτι τους για να δει τα εγγόνια της και περνά περισσότερες ώρες μαζί τους. Τον παππού της τον αγαπάει βέβαια, αλλά δεν του έχει τόση αδυναμία. Επιπλέον, διευκρινίστηκε ότι ακούει πολλά παραμύθια από τη γιαγιά και όχι από τον παππού. Στη σχέση λοιπόν αυτή, αποκαλύπτεται ότι το ο παππούς και η γιαγιά δεν είναι δυο απόμακρα πρόσωπα για το παιδί, τους ζει καθημερινά και έχει αναπτύξει μια έντονη συναισθηματική σχέση μαζί τους, με κάποια ιδιαίτερη προτίμηση για τη γιαγιά.

Αλλά και με το τελευταίο μέλος της οικογένειας, την μικρότερη αδελφή της, το παιδί έχει μια πολύ καλή σχέση όπως υποστηρίζεται από την μητέρα. Αγαπάει πολύ την αδερφή της, ενδιαφέρεται γι' αυτήν, δε δείχνει να ζηλεύει καθόλου και της συμπεριφέρεται σαν να είναι η μαμά του. Αυτό βέβαια μπορεί να δικαιολογηθεί απ' το γεγονός ότι οι γονείς επιδίωξαν να της περάσουν το μήνυμα ότι είναι η «μικρή μαμά» που πρέπει να φροντίζει το μωρό και να βοηθά σ' αυτό την δική της μητέρα. Ενώ λοιπόν θα περίμενε κανείς να δει κάποια εκδήλωση ζήλιας απέναντι στην μικρότερη αδερφή της, όπως συμβαίνει στις σχέσεις μεταξύ αδερφών σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η συγκεκριμένη περίπτωση διαφέρει κατά πολύ. Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι όλες αυτές οι πληροφορίες δίνονται από τη μητέρα, η οποία μπορεί να μην είναι απόλυτα ειλικρινής και να συγκαλύπτει την πραγματικότητα. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε το γεγονός ότι παρουσιάζει τα πράγματα όπως τα βλέπει η ίδια, φτιάχνοντας μια δική της εσωτερική εικόνα για την σχέση μεταξύ των δύο παιδιών της και η εικόνα αυτή μπορεί να μην ανταποκρίνεται στα αληθινά συναισθήματα που έχει το μεγαλύτερο παιδί της για το μικρότερο.

Συνοψίζοντας λοιπόν όλο το υλικό που συγκεντρώθηκε από τη συνέντευξη, διαπιστώνεται ότι το παιδί διατηρεί αρκετά στενές σχέσεις με κάθε μέλος της οικογένειάς του. Με κάθε πρόσωπο έχει να κάνει διαφορετικά πράγματα και να μοιραστεί διαφορετικές εμπειρίες και ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται από το καθένα (μητέρα, παιδί, πατέρας) αποδεικνύει ότι ως επί το πλείστον οι εμπειρίες αυτές είναι ιδιαίτερα ευχάριστες γι' όλους. Αυτό όμως που κρίνω ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρατηρήσω είναι οι εσωτερικές εικόνες που δημιουργεί κάθε μέλος για την ταυτότητα κάποιου άλλου μέλους της οικογένειας και για την σχέση μαζί του. Η μητέρα δείχνει λοιπόν να αγαπά πολύ την κόρη της και την αντιμετωπίζει με αρκετή υπευθυνότητα και εμπιστοσύνη, θεωρώντας ότι είναι υπάκουη και θα κάνει αυτό που της υποδεικνύουν οι γονείς της. Υπάρχει βέβαια και η ανήσυχη πλευρά του παιδιού που μερικές φορές την κουράζει και δεν της δημιουργεί ευχάριστα συναισθήματα. Επίσης, πιστοποιεί την στενή σχέση του παιδιού αυτού με τα υπόλοιπα πρόσωπα της οικογένειας. Θεωρεί ότι η κόρη της

έχει μια καλή σχέση με τον παππού και τη γιαγιά της και δείχνει περισσότερη αδυναμία στην γιαγιά, γιατί αυτή περνά περισσότερες ώρες μαζί της. Τον σύζυγο της θεωρεί ως ένα άλλο πολύτιμο πρόσωπο στη ζωή του παιδιού της και τον παρουσιάζει ως ένα πατέρα που ασχολείται αρκετά με το παιδί του και του προσφέρει πολλές ευχάριστες στιγμές. Τέλος, η μικρότερη αδελφή του παιδιού δε θεωρείται για την μητέρα ως αντίζηλός του, αλλά περισσότερο σαν μωράκι του που χρειάζεται τη δική του φροντίδα και προσοχή. Κατά κάποιον τρόπο λοιπόν επιρρίπτει ευθύνες στο παιδί της, για να φροντίζει και να φυλάγει το μωρό της. Ο πατέρας πάλι φαίνεται να απολαμβάνει αυτή τη σχέση με την μεγαλύτερη κόρη του, τονίζοντας την περιποιητική διάθεση του παιδιού του και την φροντίδα που του παρέχει. Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε ότι κλείνει τον λόγο για το παιδί του, αποκαλώντας το «το καλύτερο παιδί». Τέλος, περνώντας στο βασικότερο πρόσωπο αυτής της έρευνας, στο μεγαλύτερο παιδί της οικογένειας, παρατηρείται από μέρους της μια ανάλογη με τα υπόλοιπα πρόσωπα περιγραφή της σχέσης της με την οικογένειάς της. Η σχέση με τον μπαμπά της αποκαλύπτεται ως μια αμφίδρομη σχέση, όπου ανταλλάσσονται χάδια, φροντίδα, περιποίηση και παιχνίδια. Από την άλλη βέβαια, η μητέρα παρουσιάζεται πολλές φορές από το παιδί ως φίλη, καθώς πηγαίνουν μαζί για ψώνια, βόλτα και καφέ. Επίσης, το παιδί αναγνωρίζει πως σ' αυτήν τη σχέση οφείλει να είναι υπεύθυνο και χρήσιμο στην μητέρα του, αφού δεν χάνει ευκαιρία να την βοηθάει μέσα στο σπίτι. Πέραν όμως όλων αυτών δεν παύει να αποκαλύπτει τον πραγματικό ρόλο της ως μητέρα του, την οποία χρειάζεται και παραπονιέται, όταν δεν μπορεί να την έχει.

Διεξάγοντας λοιπόν αυτήν τη συνέντευξη και οδηγούμενη σ' αυτά τα συμπεράσματα, ανακάλυψα ότι αποδεικνύεται ακόμη πιο ενδιαφέρουσα η μελέτη των διαφόρων οικογενειακών σεναρίων που στήνεται από κάθε άτομο, η μελέτη αυτών των παρόμοιων ή εντελώς διαφορετικών τρόπων, με τους οποίους εσωτερικεύει ένα άτομο την σχέση του με τους άλλους στα πλαίσια μιας οικογένειας.

5.2.3 Το παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες.

Μετά λοιπόν από αυτά, περνώ στο επόμενο βήμα στο παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες – αρκούδες, με το οποίο στοχεύω να εντοπίσω μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης πως το παιδί περνά στο κουκλοθέατρο τα δικά του οικογενειακά σενάρια που διαμορφώνει, τις εμπειρίες που βιώνει στα πλαίσια της οικογένειας του, αλλά κυρίως στοιχεία που να αποκαλύπτουν την συναισθηματική του σχέση με το κάθε μέλος της. Το παιχνίδι του παιδιού με την οικογένεια – αρκούδων που είχα κατασκευάσει έγινε και ολοκληρώθηκε σε δύο συναντήσεις μας. Και οι δύο αυτές συναντήσεις έγιναν στον δικό μου χώρο, πρώτον γιατί υπήρχαν πολλές άλλες κούκλες εκεί τις οποίες θα μπορούσε το παιδί αυθόρμητα να χρησιμοποιήσει στο παιχνίδι, όπως και πραγματικά έγινε, και δεύτερον γιατί δεν

ήθελα να αποσπάται η προσοχή του παιδιού από τα υπόλοιπα πρόσωπα που βρίσκονταν στο σπίτι της.

Έτσι, λοιπόν στην πρώτη συνάντησή μου με το παιδί του είπα ότι πρόσφατα έφτιαξα στο σχολείο μερικές κούκλες (διευκρίνισα ότι είναι μια οικογένεια – αρκούδων) και θα ήθελα να τις δείξω σ' αυτό για να μου πει αν του αρέσουν. Συγχρόνως, το προδιέθεσα για να ασχοληθούμε μαζί τους λέγοντας πως οι κούκλες αυτές θα' θελαν πολύ να ζωντανέψουν, ν' αρχίσουν να κουνάνε το σώμα τους και να μιλάνε, γι' αυτό θα ήταν μια καλή ευκαιρία να τις ζωντανέψουμε εμείς. Το παιδί έδειξε αρκετά ενθουσιασμένο μ' αυτήν την ιδέα και συμφώνησε αμέσως. Αρχικά, στόχος μου ήταν να γνωριστεί με την κάθε κούκλα ξεχωριστά, να την παρατηρήσει και να αποδώσει σε κάθε μια έναν οικογενειακό ρόλο. Έτσι λοιπόν, φορούσα κάθε κούκλα χωριστά στο χέρι μου και καλούσα το παιδί να την περιγράψει. Επέλεξα να γίνει η περιγραφή της κάθε κούκλας από το παιδί και όχι από μένα, γιατί επιθυμούσα κυρίως να εξοικειωθεί το παιδί με την κάθε κούκλα και να γνωριστεί μόνο του μαζί της. Μια πρώτη εξωτερική περιγραφή θα το έφερνε πιο κοντά και ίσως να μπορούσε να του κινήσει περισσότερο το ενδιαφέρον ν' ασχοληθεί μ' αυτές. Μ' αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσα επίσης να διαπιστώσω αν ήταν αρκετά ελκυστικές για το παιδί και αν του κινούσαν το ενδιαφέρον του. Τέλος, βασικός σκοπός της αποφυγής μου να εμπλακώ σ' αυτή τη δραστηριότητα ήταν γιατί δεν ήθελα να προϊδεάσω το παιδί για τον ρόλο που θα απέδιδε σε κάθε κούκλα. Παρατηρώντας προσεχτικά την κάθε μια ξεχωριστά, το διαφορετικό μέγεθός της, το ντύσιμο, τα μαλλιά και γενικότερα την εμφάνισή της θα μπορούσε να τις ξεχωρίσει και να τις αποδώσει έναν διαφορετικό οικογενειακό ρόλο. Αυτό που παρατήρησα ήταν ότι δε δυσκολεύτηκε καθόλου να τις αποδώσει το ρόλο της μαμάς, του μπαμπά, του παιδιού, του μικρότερου παιδιού τους, της γιαγιά και του παππού. Επίσης δε δίστασε καθόλου να τις πλησιάσει, να τις φορέσει στο δικό της χέρι και να αρχίζει να παίζει. Στο παιχνίδι λοιπόν που ακολούθησε, παρατηρήθηκαν εικόνες που εύκολα κανείς βλέπει μέσα σε μια οικογένεια. Προσποιούνταν λοιπόν το παιδί πως η αρκούδα – μαμά τάιζε την αρκούδα – κόρη ή ότι η αρκούδα – μαμά κάνει τις δουλειές στην κουζίνα, πηγαίνει για ψώνια και πηγαίνει επίσκεψη σε μια φίλη της. Στην συνέχεια, παίρνοντας την αρκούδα – γιαγιά, προσποιείται ότι τάιζε τον αρκούδο – παππού και μετά τον κοιμίζει. Παρατηρείται λοιπόν πως αμέσως το παιδί, όχι μόνο καταφέρνει να εξοικειωθεί με τις κούκλες και να τις αποκαλέσει ονομαστικά με οικογενειακούς ρόλους, αλλά και να τις αποδώσει ενέργειες που αντιστοιχούν σε κάθε ρόλο.

Στην συνέχεια, επακολούθησε το παιχνίδι του παιδιού με κάποιες δαχτυλόκουκλες – ζωάκια. Με αυτές πρότεινε να εκτυλιχθεί μια ιστορία για το πιο ζωάκι θα μείνει κοντά στην οικογένεια. Ρωτώντας την μητέρα του παιδιού αν είχαν ποτέ γατάκι, πήρα αρνητική απάντηση. Διαπίστωσα λοιπόν τότε ότι όλη η ιστορία που έπαιζε το παιδί δε βασιζόνταν σε ένα πραγματικό γεγονός που είχε βιώσει στο σπίτι του, αλλά για μια φανταστική ιστορία που στην ουσία αποτελεί ένα σενάριο. Παρουσιάζεται λοιπόν αρχικά ένα γατάκι που δεν το ήθελε η οικογένεια αρκούδων,

γιατί ήταν ζωηρό, νιαούριζε συνέχεια και ξυπνούσε τα παιδιά, γι' αυτό αποφάσισε να φύγει. Στην συνέχεια, η αρκούδα – μαμά παίρνει ένα καινούργιο γατάκι (το παιδί χρησιμοποιεί μια άλλη κούκλα από το δωμάτιο μου). Το καινούργιο αυτό γατάκι παρουσιάζεται από το παιδί ως ήσυχο και καλό που ακούει την μαμά και τον μπαμπά του, δεν φωνάζει στους αδερφούς του και κάθεται ήσυχο στο δωμάτιο του. Η διπλή αυτή όψη που δίνει το παιδί στο ίδιο είδος ζώου θυμίζει λιγάκι τον διπλό εαυτό που εμφανίζεται μέσα στο παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες. Το κεφάλαιο 4.1 (αναφέρεται στη σχέση του παιδιού με την κούκλα) μιλά για την περίπτωση, κατά την οποία το παιδί, παίζοντας με την κούκλα, βλέπει σ' αυτήν τον εαυτό του βελτιωμένο, δηλαδή έναν εαυτό εξιδανικευμένο που δεν είναι τίποτε άλλο από το υπερεγώ. Έτσι λοιπόν στο παιχνίδι του συγκεκριμένου παιδιού εμφανίζεται αρχικά στην πρώτη κούκλα – γατάκι ένας εαυτός με αδυναμίες και ελαττώματα (το γατάκι νιαουρίζει και ενοχλεί την οικογένεια – αρκούδων) και έπειτα στην δεύτερη κούκλα εμφανίζεται ένας εξιδανικευμένος εαυτός που θυμίζει πολύ το «υπερεγώ» του ανθρώπινου ψυχισμού (το καλό και ήσυχο γατάκι που ακούει τους πάντες και δεν ενοχλεί κανέναν). Στο τέλος λοιπόν αυτής της ιστορίας, ο εαυτός που γίνεται αποδεκτός από την οικογένεια είναι ο βελτιωμένος δηλαδή το υπερεγώ. Μέσα λοιπόν από μια τέτοια ιστορία που εκτυλίχθηκε στην πρώτη συνάντησή μου με το παιδί, μπόρεσαν να αποκαλυφθούν κάποια στοιχεία του ανθρώπινου ψυχισμού (Αυτό, Εγώ, Υπερεγώ), καθώς και αυτά που γίνονται περισσότερο αποδεκτά από τους άλλους (Υπερεγώ). Στην συνέχεια, με βάση τα χαρακτηριστικά αυτά διαμορφώνονται οι συναισθηματικές σχέσεις μεταξύ των προσώπων. Για παράδειγμα, το καλό και ήσυχο γατάκι γίνεται αμέσως αποδεκτό από την οικογένεια και το συμπαθούν όλοι, ενώ το άτακτο και ανήσυχο προκαλεί αρνητικά συναισθήματα στους άλλους, γι' αυτό και διώχνεται. Πέραν όμως αυτής της τοποθέτησης, θα μπορούσα να παραθέσω και κάποια άλλη υπόθεση. Τα δύο γατάκια μπορεί να μην αντιπροσωπεύουν το ίδιο πρόσωπο, δηλαδή το εγώ με τα κακά και τα καλά στοιχεία αλλά δύο διαφορετικά πρόσωπα. Το γεγονός ότι το πρώτο γατάκι (το άτακτο) διώχνεται από την οικογένεια – αρκούδων και παίρνεται ένα άλλο (το ήσυχο) μπορεί να εκφράζει την αλλαγή που έχει επέλθει στην ζωή του παιδιού με τον ερχομό της μικρότερης αδερφής του. Μπορεί πιθανόν το παλιό γατάκι να αντιπροσωπεύει το ίδιο το παιδί που έμενε στην οικογένεια και το καινούριο το νέο αδερφάκι του. Θα μπορούσε να υπάρξει η αίσθηση στο παιδί ότι ο ερχομός ενός νέου παιδιού (της αδερφής του) εκτοπίζει (διώχνει) το ίδιο από την θέση που είχε στην οικογένεια και τώρα το ενδιαφέρον όλων επικεντρώνεται στο καινούριο παιδί. Έτσι, στην συνέχεια εκφράζει αυτές τις σκέψεις και τα συναισθήματα του στο παιχνίδι με τις κούκλες – γατάκια. Δηλαδή το παλιό γατάκι (παιδί) διώχνεται από την οικογένεια – αρκούδων και έρχεται να πάρει τη θέση του το νέο (το καινούριο αδερφάκι). Όλα αυτά βέβαια είναι υποθέσεις που μπορούν ωστόσο να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και να βρίσκονται στο ασυνείδητο του παιδιού. Ο διαχωρισμός αυτός όμως σε καλό και κακό μπορεί να μην συμβολίζει τίποτε από τα παραπάνω, αλλά να γίνεται λόγω της εσωτερικής

ανάγκης του παιδιού να ξεκαθαρίσει τις δύο αυτές έννοιες. Σύμφωνα με τον Βίννικοτ (όπως αναφέρεται στο 2^ο κεφάλαιο), το παιδί αντιλαμβάνεται ότι δεν είναι το μοναδικό πρόσωπο που αγαπά η μητέρα του και τότε η ιδανική σχέση τους διαταράσσεται. Σαν αποτέλεσμα αυτής της διατάραξης είναι να εναλλάσσονται οι ιδέες αγάπης σε αγαπητά πρόσωπα με ιδέες μίσους. Για να μπορέσει το παιδί να φύγει από αυτήν την ψυχοσύγκρουση, νιώθει έντονα την ανάγκη να ξεχωρίσει τα πράγματα σε καλό και κακό. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο διαχωρισμός αυτός σε καλό και κακό γατάκι μπορεί πιθανόν να γίνεται για να ικανοποιήσει αυτήν την ανάγκη του.

Έπειτα, το παιδί παίρνει μερικές άλλες κούκλες που υπήρχαν στο δωμάτιο και τις φέρνει στο παιχνίδι της παρουσιάζοντας αυτές ως φίλους της οικογένειας. Συγχρόνως, προτείνει να παίξουνε όλες ένα παιχνίδι, δηλαδή να κρύβονται μερικές και να τις ψάχνουν κάποιες άλλες. Το σενάριο αυτό που έστησε το παιδί με τις κούκλες θυμίζει πολύ μια κατάσταση που έχει βιώσει μέσα στην οικογένειά του. Στην συνέντευξη, το ίδιο το παιδί μου είχε δηλώσει ότι γνωρίζει τους φίλους του μπαμπά του και όταν έρχεται κάποιος από αυτούς, το ίδιο κρύβεται για να μην το βρει. Κατά τον ίδιο τρόπο, μεταφέρει μια εμπειρία που έχει ζήσει στην πραγματική του ζωή από τον οικογενειακό χώρο μέσα στο παιχνίδι του με το κουκλοθέατρο. Εκτός όμως αυτής της άποψης, θα μπορούσε να παραταθεί και κάποια άλλη υπόθεση. Δηλαδή, εκτός αυτού του συνειδητού τρόπου που έχει προβληθεί, με τον οποίο το παιδί χρησιμοποιεί στο παιχνίδι του με τις κούκλες ένα παιχνίδι που παίζει και στην πραγματική του ζωή, θα μπορούσε να το χρησιμοποιεί ασυνείδητα για διαφορετικό λόγο. Θα μπορούσα λοιπόν να ισχυριστώ ότι το παιδί παίρνει άλλες κούκλες που υπήρχαν στο δωμάτιό μου και τις βάζει να παίζουν κρυφτό ίσως γιατί μ' αυτόν τον τρόπο θέλει να ικανοποιήσει την ανάγκη να τραβήξει την προσοχή όλων. Πολλές φορές τα παιδιά κρύβονται, όχι μόνο για να μην τα βρουν οι υπόλοιποι, αλλά και για να τραβήξουν την προσοχή όλων και να προσελκύσουν το ενδιαφέρον τους για να τα ψάξουν και να τα βρουν. Το παιδί της περίπτωσης μου ζει σε ένα περιβάλλον το οποίο έχει αλλάξει τον τελευταίο καιρό με τον ερχομό του νέου παιδιού και είναι πολύ πιθανόν να νιώθει εκτοπισμένο και παραγκωνισμένο, καθώς όλοι ασχολούνται με την νέα ύπαρξη. Για να καταλάβουμε βέβαια καλύτερα αυτήν τη θέση αρκεί να θυμηθούμε τα όσα ειπώθηκαν στο θεωρητικό μέρος (2^ο κεφάλαιο) για την σχέση ενός παιδιού με τα αδέρφια του και τα συναισθήματα του παιδιού με τον ερχομό των αδερφών του. Παίρνοντας λοιπόν υπόψη ότι το παιδί της περίπτωσης μου βρίσκεται σε μια τέτοια κατάσταση, μπορεί να χρησιμοποιεί το κρυφτό στο παιχνίδι του με τις κούκλες για να δείξει ότι θέλει να φύγει, να κρυφτεί για να τραβήξει την προσοχή των υπόλοιπων προσώπων της οικογένειάς το. Η ασυνείδητη αυτή σκέψη περνά στο παιχνίδι του καθώς μερικές κούκλες κρύβονται και τις ψάχνουν κάποιες άλλες. Έτσι, λοιπόν ικανοποιείται η ανάγκη του παιδιού να το προσέχουν και μέσα από αυτήν την ικανοποίηση προσπαθεί να συμβιβαστεί για την εμφάνιση μιας νέας ύπαρξης (του μωρού) στη ζωή του.

Στο τέλος, προτείνω στο παιδί να ετοιμαστούν οι κούκλες για να πάνε σε ένα πάρτυ. Το ίδιο συμφωνεί και σ' αυτήν την ιστορία επιλέγει να μην υποδυθεί κάποια κούκλα, αλλά να παίξει το ρόλο της μαμάς της αρκούδας – κόρης που προετοιμάζει το παιδί της (το ντύνει, το χτενίζει) για να πάει στο πάρτυ. Αυτός ο τρόπος παιχνιδιού θυμίζει πολύ τα όσα είχε πει η μητέρα στην συνέντευξη για το παιδί της, ότι δηλαδή στο παιχνίδι του με τις κούκλες, άλλοτε μπαίνει στο ρόλο κάποιας κούκλας και άλλοτε κάνει τη μαμά τους. Ωστόσο με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, υιοθετεί οικογενειακούς ρόλους παίζοντας κουκλοθέατρο.

Όλοι οι παραπάνω σχολιασμοί στηρίζονται αποκλειστικά σε λόγια και πράξεις που έχουν γίνει από το ίδιο το παιδί την ώρα του παιχνιδιού του με τις κούκλες και έχουν μαγνητοφωνηθεί και παρατηρηθεί από εμένα. Αν και η πρώτη συνάντηση του παιδιού μαζί μου και με τις κούκλες μου οργανώθηκε με σκοπό να τις παρουσιάσω σ' αυτό, ώστε να εξοικειωθεί μαζί τους, ωστόσο πέτυχα κάτι ακόμα περισσότερο. Το παιδί δεν άργησε να τις πλησιάσει και ξεκίνησε αμέσως να παίζει μαζί τους, χρησιμοποιώντας δράση που αντιστοιχεί σε κάθε οικογενειακό ρόλο, μεταφέροντας δικές του οικογενειακές καταστάσεις και παρουσιάζοντας συναισθηματικές σχέσεις μεταξύ των κούκλων. Χαρακτηριστικό είναι ότι για την έκφραση των συναισθημάτων και των σκέψεών του, το παιδί δε χρησιμοποιεί την οικογένεια αρκούδων, αλλά τις υπόλοιπες κούκλες που υπήρχαν στο δωμάτιό μου και τις δαχτυλόκουκλες ζωάκια. Με την οικογένεια αρκούδων εξέφρασε γνωστούς οικογενειακούς ρόλους που γνωρίζει το παιδί από τη δική του ζωή π.χ. η αρκούδα – μαμά να ταΐζει το αρκουδάκι – παιδί. Αυτοί οι ρόλοι και αυτή η δράση που έχει δοθεί στον καθένα είναι λίγο πολύ αναμενόμενο να εμφανιστούν. Εκείνο όμως που κινεί περισσότερο το ενδιαφέρον μου είναι η έκφραση ασυνείδητων σκέψεων και συναισθημάτων που γίνεται με διαφορετικές κούκλες. Το γεγονός αυτό δικαιολογώ, βασισμένη στις θεωρίες του Φρόυντ και της Κλάιν για τη διαδικασία της μετάθεσης. Σύμφωνα μ' αυτές, όπως διατυπώθηκαν στο θεωρητικό μέρος, το παιδί μετατοπίζει μέρος των συνειδητών και ασυνείδητων σκέψεων και συναισθημάτων του για τα οικογενειακά του πρόσωπα. Μ' αυτόν τον τρόπο, εκτονώνεται και ηρεμεί. Κατά τον ίδιο τρόπο, στο παιχνίδι του με τις κούκλες το παιδί της περίπτωσης μου επιλέγει συνειδητά / ασυνείδητα να μετατοπίσει τις σκέψεις και τα συναισθήματα που έχει για τα πρόσωπα της οικογένειάς του σε αντικείμενα που απέχουν πολύ από αυτήν, δηλαδή όχι σε μια οικογένεια από κούκλες, αλλά σε άλλες «άσχετες» που αυθόρμητα χρησιμοποίησε.

Στην συνέχεια, θεώρησα σκόπιμο να παίξουμε άλλη μια φορά εγώ και το παιδί με τις κούκλες, γιατί μια δεύτερη παρατήρηση θα μπορούσε να μου δώσει ακόμη περισσότερο υλικό για ανάλυση. Προτού όμως ξανασυναντηθώ με το παιδί, αποφάσισα να του δώσω τις κούκλες για να τις κρατήσει ένα διάστημα στο σπίτι του και να παίξει μαζί τους. Καθώς τις έδινα, του είπα ότι θα τις αφήσω σ' αυτό για να μου πει πως θα ήταν όλο αυτό το διάστημα που δε θα βρίσκονταν μαζί μου, τι θα έκανε η κάθε μια, πως θα έπαιζαν μαζί του και τι ονόματα θα τους έδινε. Μ'

αυτόν τον τρόπο, το προϋδέαζα για τα όσα έπρεπε να μου πει στην επόμενη συνάντησή μας, όταν θα παίζαμε με τις κούκλες.

Μετά από τέσσερις ημέρες, ξανασυναντήθηκα με το παιδί πάλι στο σπίτι μου και του ζήτησα να μου περιγράψει τι έκανε η κάθε μια κούκλα, όλο αυτό το διάστημα που ήταν κοντά του. Το ίδιο υποστήριξε ότι ήταν ήσυχες όλες τις ημέρες και δεν μάλωναν μεταξύ τους και μου εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο έπαιζε μαζί τους, (συνήθως μόνο του και μια φορά με μια φίλη της μαμάς του). Κατόπιν, παίρνοντας μια – μια τις κούκλες στο χέρι του, περιγράφει τι έκανε. Έτσι η αρκούδα – μπαμπάς ήταν όλο αυτό το διάστημα με την οικογένειά του, δεν μάλωνε με κανένα άλλο μέλος της οικογένειας και τα φρόντιζε όλα. Η σχέση του λοιπόν με την υπόλοιπη οικογένεια ήταν αρκετά καλή, ήρεμη, ευχάριστη και το πρόσωπο αυτό παρουσίαζε μια υπεύθυνη θέση απέναντι σε όλους. Η αρκούδα – μαμά φρόντιζε πολύ τα παιδιά της, τα έδινε γάλα και πήγαινε να δει τι κάνει η γιαγιάς και ο παππούς στο σπίτι τους. Μετά επέστρεφε, έδινε στο μικρότερο παιδί της (μωρό) γάλα, χαμομήλι και κρέμα και τέλος, πήγαινε να δει αν ήταν καλά ο άντρας της με την μεγαλύτερη κόρη της. Στην συνέχεια, παίρνοντας την αρκούδα – κόρη, ανέφερε ότι ήταν ένα ήσυχο παιδί που το τάιζε η μαμά του γάλα, έπαιζε με τον πατέρα του στο κομπιούτερ και έβλεπε τηλεόραση. Επίσης, περνούσε πολύ καλά και με το αδερφάκι της. Η αρκούδα – παππούς έπινε τον καφέ που του έκανε η γιαγιά και πήγαινε βόλτα σε κάποιον φίλο του. Επίσης, έβλεπε τα εγγονάκια του και τους έδινε χαρτιά για να ζωγραφίζουν. Η γιαγιά από την άλλη μαγειρεύει στον παππού, πήγαινε να δει για λίγο τα εγγονάκια της και μετά κατέβαινε πάλι κάτω στο σπίτι της να δει τι κάνει ο παππούς. Τέλος, η αρκούδα – μωρό ήταν και αυτό καλό παιδί, αλλά γκρίνιαζε και έκλαιγε καμιά φορά και το φρόντιζε όλη η οικογένεια.

Όλα τα παραπάνω ειπώθηκαν από το παιδί, ενώ βρίσκονταν πίσω από μια αυτοσχέδια σκηνή κουκλοθεάτρου και παρουσίαζε τις κούκλες μια – μια. Οργάνωσα αυτόν τον τρόπο παιχνιδιού, γιατί στην προηγούμενη συνάντησή μας μου εξέφρασε την επιθυμία να παίζαμε πίσω από μια σκηνή κουκλοθεάτρου. Έτσι λοιπόν, οργάνωσα μια αυτοσχέδια σκηνή και το παιδί ενθουσιάστηκε πολύ από τον νέο αυτόν τρόπο παιχνιδιού.

Στην συνέχεια, το παιδί αποφασίζει να πάνε η αρκούδα – μπαμπάς, η αρκούδα – κόρη και δύο φίλοι τους για φαγητό στα Goodys και για βόλτα στη παραλία. Εκεί, ο μπαμπάς αγοράζει ένα μπαλόνι στην κόρη του και γυρίζουν όλοι μαζί σπίτι για να το δείξουν στην αρκούδα – μαμά.

Στο τέλος, ζητώντας από το παιδί να μου πει ποια είναι η αγαπημένη του κούκλα, μου έδειξε την αρκούδα – μαμά.

Στη δεύτερη αυτή συνάντηση, διαπίστωσα πως το παιδί παρουσιάζει την δράση της κάθε κούκλας ξεχωριστά. Επίσης, διαπίστωσα ότι όλα αυτά τα σενάρια που παίζονται με τις κούκλες από το παιδί προέρχονται από τη δική του οικογενειακή ζωή και η δράση που αποδίδει σε κάθε ρόλο είναι στην πραγματικότητα η δράση που αναλαμβάνει το κάθε πρόσωπο της δικής του

οικογένειας. Αυτό βέβαια μπόρεσα να το διαπιστώσω εξαιτίας της καλής γνωριμίας μου με την οικογένεια του παιδιού και φυσικά εξαιτίας των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν από την συνέντευξη. Έτσι για παράδειγμα, την στιγμή που το παιδί υποδύεται ότι η αρκούδα – μαμά δίνει στο μικρότερο παιδί της γάλα, χαμομήλι και κρέμα, αμέσως καταλαβαίνω ότι η εικόνα αυτή που το παιδί περνά στο παιχνίδι του είναι μια κατάσταση που την έχει βιώσει από το οικογενειακό του χώρο. Την ίδια αντίδραση παρατήρησα προσωπικά η ίδια κατά την επίσκεψη μου στο σπίτι του. Επίσης, κάποιο άλλο σημείο που αποδεικνύει ότι το παιδί μιλά για τα δικά του πράγματα μέσα από το παιχνίδι του με τις κούκλες είναι ακριβώς όταν αναφέρει ότι η αρκούδα – κόρη κάθεται με τον πατέρα της στο δωμάτιο της και παίζουν με το κομπιούτερ. Το γεγονός αυτό συμβαίνει πραγματικά στη ζωή του παιδιού, όπως αναφέρθηκε στη συνέντευξη και διέκρινα η ίδια κατά την επίσκεψή μου στο σπίτι του. Επιπλέον, όταν το παιδί μιλά για την αρκούδα – γιαγιά, αναφέρει ότι, αφού φρόντιζε τον παππού, πήγαινε να δει τα εγγονάκια της και μετά κατέβαινε κάτω στο σπίτι της για να ξαναδεί τον παππού. Το επίρρημα «κάτω» που χρησιμοποιεί δηλώνει ότι η αρκούδα – γιαγιά με τον αρκούδο – παππού δεν έμεναν στο ίδιο σπίτι με την υπόλοιπη οικογένεια, αλλά από κάτω, όπως συνέβαινε και στην πραγματική ζωή του παιδιού. Στην πραγματικότητα, από την συνέντευξη διαπιστώθηκε ότι ο παππούς και η γιαγιά του έμεναν έναν όροφο κάτω από τον δικό του. Μαζί με όλα αυτά βέβαια πρέπει να προστεθεί η παρατήρηση που έγινε στην πρώτη συνάντησή μου με το παιδί, σύμφωνα με την οποία το παιδί μετέφερε ένα παιχνίδι που έπαιζε στην πραγματικότητα με κάποιο φίλο του μπαμπά του, μέσα στο κουκλοθέατρο. Δηλαδή, έβαζε τις κούκλες να παίζουν το ίδιο παιχνίδι.

Το γεγονός ότι το παιδί έπαιρνε κάθε αρκούδα και παρουσιάζοντας τη δράση της, στην ουσία μιλούσε για τη δράση των προσώπων της οικογένειάς του, με προβλημάτισε ιδιαίτερα. Δηλαδή, η αρκούδα- μαμά παρουσιάστηκε να κάνει ότι ακριβώς κάνει η πραγματική του μητέρα. Στην ουσία, αυτός ο τρόπος παιχνιδιού είναι αναμενόμενος και δεν μου αποκαλύπτει κάποιες βαθύτερες σκέψεις και συναισθήματα που έχει το παιδί για την οικογένειά του. Επιπλέον, με οδηγεί στις σκέψεις ότι το παιδί αντιλαμβάνεται πως μέσα από το παιχνίδι οφείλει να μου πει πράγματα για την οικογένειά του. Δηλαδή, είναι πολύ πιθανόν να κατάλαβε ότι του δίνω αυτές τις κούκλες για να πει αυτά που πρέπει να πει, δηλαδή τον ρόλο και την δράση της κάθε κούκλας, σύμφωνα με τη δική του οικογένεια. Έτσι, αρχίζει να παίζει μ' αυτόν τον τρόπο. Σ' αυτό το σημείο λοιπόν, δεν του δίνεται η ευκαιρία να εκφραστεί ελεύθερα, να εκτονωθεί μέσα από το παιχνίδι και να κάνει παράτολμα πράγματα. Το γεγονός ότι πιθανόν το παιδί κατάλαβε τι πρέπει να κάνει η κάθε κούκλα μπορεί να οφείλετε σε πολλούς λόγους. Μπορεί λοιπόν να έχει υποψιαστεί κάτι από την ώρα της συνέντευξης, την στιγμή που συζητούσα με την μητέρα της για τις σχέσεις της κόρης της με τα υπόλοιπα πρόσωπα και παρευρίσκονταν και η ίδια. Εμπόδιο στην ελεύθερη έκφραση του παιδιού μέσα από το παιχνίδι του με τις κούκλες μπορεί να στάθηκε το γεγονός ότι τα πρόσωπα της οικογένειας –

αρκούδων που έφτιαξα είχαν αντίστοιχους ρόλους με τα πρόσωπα της δικής του οικογένειας. Οπότε, θεώρησε πως έπρεπε να μεταφέρει σε κάθε κούκλα τη δράση του αντίστοιχου προσώπου της οικογένειάς του π.χ. στην αρκούδα – μπαμπά τη δράση του δικού της μπαμπά. Ένας άλλος λόγος βέβαια που μπορεί να επηρέασε το παιδί στον τρόπο που θα παίξει μπορεί να ήταν η μητέρα του. Η μητέρα του γνώριζε πως άφησα τις κούκλες στο σπίτι του παιδιού για να παίξει μαζί τους και στην επόμενη συνάντησή μας θα μου έλεγε τι έκανε η κάθε μια. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν να έχει επηρεαστεί το παιχνίδι του παιδιού, προϋδεάζοντας το για αυτά που «πρέπει» να πει. Τον ίδιο ρόλο βέβαια δεν αποκλείεται να έχει παίξει και η φίλη της μητέρας, με την οποία έπαιξε το παιδί κουκλοθέατρο.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι το παιδί παρουσιάζει την δράση κάθε κούκλας να συνδέεται με κάποια άλλη κούκλα της οικογένειας. Δηλαδή, τα όσα κάνει κάθε αρκούδα στο παιχνίδι δεν αφορούν μόνο τον εαυτό της, αλλά και τις άλλες αρκούδες. Για παράδειγμα, η μαμά δεν πηγαίνει μόνο για ψώνια, αλλά ταΐζει και προσέχει τα παιδιά της και φροντίζει τον άντρα της και τον παππού με την γιαγιά. Το ίδιο συμβαίνει και με τα υπόλοιπα πρόσωπα. Γενικά, στο παιχνίδι του παιδιού και στις δύο συναντήσεις μας παρατηρήθηκε ότι δεν υπήρχε απλά μόνο μια επικοινωνία των μελών της οικογένειας από κούκλες, αλλά και μια έντονη φροντίδα. Ο καθένας μπορεί να κάνει πράγματα μόνο για τον εαυτό του, αλλά συγχρόνως μεριμνά και τους υπόλοιπους. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι το παιδί προβάλλει όλα τα άτομα της οικογένειας αρκούδων ως πολύ κοντινά, συναναστρέφονται καθημερινά ο ένας με τον άλλον, περνούν ευχάριστα και ήρεμα όλοι μαζί και γενικότερα οι σχέσεις τους είναι πολύ καλές. Η φροντίδα, η προσοχή και η περιποίηση που παρέχεται από την μια κούκλα στην άλλη τονίζει την αξία και την σημαντικότητα που έχει κάθε μέλος της οικογένειας για τα άλλα. Παρουσιάζοντας αυτήν την ιδανική εικόνα, αυτό το ήρεμο και ευχάριστο κλίμα και αυτές τις στενές σχέσεις ανάμεσα στις κούκλες, στην ουσία προβάλλει αυτό που πρέπει να υπάρχει σε μια οικογένεια, αυτό που είναι επιτρεπτό να υπάρχει. Στην συνέντευξη, η μητέρα του παιδιού είπε πως το παιδί της θέλει να υπάρχει ένα ήρεμο κλίμα μέσα στο σπίτι και να μη μαλώνουν τα μέλη της οικογένειας μεταξύ τους και αυτό τηρείται. Δηλαδή, η μια εικόνα της οικογένειας που προβάλλεται είναι μια ήρεμη εικόνα κι αυτήν πρέπει να δείχνεται πάντοτε προς τα έξω, σύμφωνα με τον τρόπο που το παρουσιάζει η μητέρα. Στη συνέχεια, η εικόνα αυτή που πρέπει να υπάρχει προβάλλεται και από το παιδί στο παιχνίδι του με τις κούκλες. Στην πραγματικότητα, είναι πολύ πιθανό αυτό το ήρεμο κλίμα να μην υπάρχει πάντα στην οικογένεια, η αντίληψη όμως ότι πάντοτε τα πράγματα πρέπει να είναι και να δείχνονται ήρεμα και θετικά, επηρεάζουν το παιδί της περίπτωσης μου. Έτσι κι αυτό με την σειρά του, μεταφέρει αυτό το «πρέπει», αυτήν την ιδανική εικόνα μέσα στην οικογένεια- αρκούδων.

Σύμφωνα με όλα όσα παρατηρήθηκαν και μαγνητοφωνήθηκαν⁽⁷³⁾, διαπιστώνεται ότι το παιδί δε δυσκολεύτηκε καθόλου να προσεγγίσει τις κούκλες και να παίξει μαζί τους. Ο ενθουσιασμός του για να τις ζωντανέψει και ν' ασχοληθεί μαζί τους του έδωσαν τη δυνατότητα να περάσει σ' αυτές δικές του εμπειρίες και σκέψεις για την οικογένειά του. Μάλιστα, ορισμένα σενάρια που χρησιμοποιούσε στο παιχνίδι του αποδείχτηκαν ότι ήταν εμπνευσμένα από την πραγματική του ζωή, αφού συνέπιπταν με εικόνες που παρατηρήθηκαν και με πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν με την συνέντευξη για τον οικογενειακό του χώρο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το παιδί ταυτίστηκε με μια κούκλα, με την μεγάλη κόρη της οικογένειας κι αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι της απέδιδε χαρακτηριστικά της δικής του δράσης. Όπως πληροφορήθηκα από την συνέντευξη, το παιδί περνούσε την μέρα του, βλέποντας τηλεόραση, πηγαίνοντας βόλτες με τον πατέρα του και παίζοντας στο κομπιούτερ μαζί του. Στην συνέχεια, την ίδια ακριβώς δράση απέδωσε αργότερα στην αρκούδα – κόρη.

Επιπλέον, ταυτιζόμενη μ' αυτό το πρόσωπο, έδωσε και κάποια στοιχεία της δικής του σχέσης με κάθε οικογενειακό πρόσωπο. Αρχικά, φαίνεται να δίνει την μεγαλύτερη δράση στην αρκούδα – μητέρα, κάτι που μπορεί να οφείλεται στην πιο στενή συναισθηματική σχέση που έχει μαζί της. Στην συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε, αποκαλύφθηκε ότι το παιδί περνούσε τις περισσότερες ώρες της ημέρας με την μητέρα του. Οπότε, η μητέρα αποτελεί ένα πρόσωπο με το οποίο μοιράζεται πολλά, αναπτύσσει ένα εντονότερο δεσμό μαζί του. Αυτήν η άποψη ενισχύεται ακόμη περισσότερο την στιγμή που ζητώ από το παιδί να μου πει ποια είναι η αγαπημένη του αρκούδα κι αυτό επιλέγει την μαμά. Με τον πατέρα της προβάλλει εξίσου μια θετική και ήρεμη σχέση, η οποία όμως δεν στηρίζεται τόσο στην φροντίδα και στην περιποίηση, όσο στο παιχνίδι και στις βόλτες. Μέσα δηλαδή από το παιχνίδι της με τις κούκλες, δείχνει ότι ο πατέρας είναι ένα πρόσωπο με το οποίο περνά ευχάριστα την ώρα του, παίζουν μαζί και πηγαίνουν βόλτες. Το μικρότερο παιδί της οικογένειας αρκούδων, το μωρό, εμφανίζεται με μια παθητική στάση απέναντι σε όλους. Στην ουσία, αυτό που κάνει είναι να τρωει και να κλαίει μερικές φορές. Η σχέση που πιστεύει το παιδί ότι έχουν όλα τα μέλη της οικογένειας- αρκούδων με το αρκουδάκι – μωρό στηρίζεται αποκλειστικά στην φροντίδα που του παρέχουν. Από εκεί και πέρα, δεν υπάρχει μια διαφορετικού είδους επικοινωνία. Ωστόσο, χαρακτηρίζοντάς το ήσυχο και καλό παιδί, στην ουσία εκφράζει τα συναισθήματα και τη σκέψη που έχουν όλα τα μέλη της οικογένειας- αρκούδων γι' αυτό. Το παιδί δεν παρουσιάζει την αρκούδα – μωρό ως βάρος για την οικογένεια – αρκούδων, αλλά μια όμορφη ύπαρξη που χρειάζεται την φροντίδα όλων. Χαρακτηριστικό είναι ότι η ίδια εικόνα για το πραγματικό αδερφάκι του παιδιού δόθηκε από την μητέρα και το παιδί στην συνέντευξη. Όπως

73. Όλο το περιεχόμενο του παιχνιδιού του παιδιού με τις κούκλες βρίσκεται μαγνητοφωνημένο σε κασέτες.

ειπώθηκε, η μητέρα δεν έβλεπε κανένα ίχνος ζήλιας στο μεγαλύτερο παιδί της για το μικρότερο και το μεγαλύτερο παιδί δήλωσε ότι αγαπούσε πολύ την αδερφή της και την φρόντιζε μαζί με την μητέρα του. Αποδεικνύεται λοιπόν πως η εικόνα που παρουσιάστηκε από την οικογένεια για την σχέση του παιδιού της περίπτωσης μου με την μικρότερη αδερφή του εμφανίζεται να την έχει η αρκούδα – κόρη για το αρκουδάκι –μωρό στο παιχνίδι του παιδιού.

Προχωρώντας περισσότερο, το παιδί δεν παρουσίασε την συναισθηματική σχέση του με κάθε πρόσωπο της οικογένειας του, μόνο ταυτιζόμενο με κάποια κούκλα, αλλά κάποια στιγμή έδωσε στον εαυτό του έναν ξεχωριστό ρόλο. Το στοιχείο αυτό αποκαλύφθηκε, όταν θέλησε να γίνει η μαμά μιας κούκλας (της αρκούδας – κόρης) που θα την προετοίμαζε να πάει σε ένα πάρτυ. Σ' αυτό το παιχνίδι, δεν εμφανίζεται ο εαυτός του μέσα από μια κούκλα, αλλά τον χρησιμοποιεί διαφορετικά. Το γεγονός ότι υποδύθηκε τον ρόλο της μητέρας μιας κούκλας, δηλαδή στην ουσία αντικατέστησε την αρκούδα – μαμά, ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την άποψη μου για την στενή σχέση που διατηρεί το παιδί με την μητέρα του που φτάνει στα όρια της ταύτισης. Δηλαδή, να ταυτίζεται με την μητέρα του και να παίρνει τον ρόλο της. Επιπλέον, στην συνέντευξη υπήρχαν σημεία στα οποία το παιδί έδειχνε να ταυτίζεται με την μητέρα του, όταν περιποιούνταν το μικρότερο αδερφάκι του σαν να ήταν η μαμά του ή φρόντιζε και κοιμίζει τον μπαμπά του. Ο ρόλος λοιπόν αυτός που εμφάνιζε κάποιες φορές στην καθημερινή του ζωή, τώρα περνά μέσα στο παιχνίδι του με τις κούκλες. Αυτό το φαινόμενο όμως μπορεί να εξηγείται και με διαφορετικό τρόπο. Το παιδί, παίζοντας με τις κούκλες, υποδύθηκε τον ρόλο της μητέρας κάποιας κούκλας, ίσως, όχι γιατί του αρέσει να ταυτίζεται με την μητέρα του στο παιχνίδι του, αλλά ίσως γιατί προσπαθεί, μπαίνοντας στον ρόλο της και παίζοντας, να καταλάβει τη θέση της, την στάση της και την συμπεριφορά της γενικότερα μέσα στην οικογένεια. Έτσι, την μιμείται στο παιχνίδι του. Ο Βίννικοτ και ο Πιαζέ (σύμφωνα με το θεωρητικό μέρος), μιλώντας για το συμβολικό παιχνίδι, υποστήριξαν ότι δίνει τη δυνατότητα στο παιδί να αφομοιώσει νέα αντικείμενα και εμπειρίες στα ήδη υπάρχοντα σχήματα της σκέψης του. Του δίνει τη δυνατότητα να καταλάβει την εξωτερική πραγματικότητα και να την συνδέσει με την εσωτερική. Έτσι λοιπόν, είναι πολύ πιθανό το παιδί της περίπτωσης μου, προσπαθώντας να καταλάβει την θέση και την συμπεριφορά της μητέρας του μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, υιοθετεί αυτόν τον ρόλο της και τον χρησιμοποιεί στο δικό του παιχνίδι.

Μετά την μαγνητοφώνηση και ανάλυση του λόγου του παιδιού την ώρα του παιχνιδιού του, διαπιστώνεται ότι το παιδί μπόρεσε να εξοικειωθεί αρκετά με τις κούκλες. Βέβαια, ίσως το παιδί να μπορούσε περισσότερο να εκδηλωθεί συναισθηματικά, εάν συναντιόμασταν περισσότερες φορές και παίζαμε για περισσότερο χρονικό διάστημα. Έτσι, θα του δίνονταν μεγαλύτερη ευκαιρία να τις νιώσει τόσο κοντά του, ώστε να επιχειρεί να εκφράζει περισσότερες φορές και εντελώς αυθόρμητα οποιοδήποτε συναίσθημά του, χωρίς να νιώθει ενοχές. Άλλωστε, σε μια μελέτης περίπτωσης, ο ερευνητής οφείλει να παρατηρεί την

περίπτωση του για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να μπορέσει να εξάγει όσο γίνεται πιο επιστημονικά τεκμηριωμένα συμπεράσματα. Στην δική μου περίπτωση δυστυχώς η μελέτη του παιδιού που ανέλαβα έπρεπε να διακοπεί εδώ, λόγω της ξαφνικής αποχώρησης του από τον τόπο διαμονής μου. Ωστόσο, η κοινωνικότητα του και η έντονη εκδηλωτικότητα του ευνόησε πολύ στην αυτοέκφραση του μέσα από το κουκλοθέατρο. Και οφείλω να ομολογήσω ότι οι ώρες αυτές παιχνιδιού που μοιράστηκα με το παιδί δεν μπόρεσαν να προσφέρουν μόνο σε μένα αρκετό υλικό για ανάλυση, αλλά αποτέλεσαν στιγμές διασκέδασης για το παιδί.

5.3 Συμπεράσματα της έρευνας

Μετά λοιπόν την καταγραφή, ανάλυση και σχολιασμό του περιεχομένου του παιχνιδιού του παιδιού με τις κούκλες που πραγματοποιήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αφιερώνω πλέον το τελευταίο αυτό υποκεφάλαιο στη διεξαγωγή των συνολικών συμπερασμάτων της έρευνας, συγκρίνοντάς τα με όσα έχουν αναφερθεί στο θεωρητικό μέρος. Στην ουσία ακολουθεί μια σύγκριση βιβλιογραφικού και ερευνητικού περιεχομένου για να αποδειχθεί πως αποκαλύπτεται στην πράξη, όσα αναφέρθηκαν στην θεωρία.

Επιστρέφοντας λοιπόν στο κεφάλαιο το οποίο μιλούσε για την οικογένεια, υποστηρίχθηκε από τον Λαινγκ, ότι, η οικογένεια αποτελεί ένα εσωτερικευμένο σύστημα, στο οποίο κάθε πρόσωπο εσωτερικεύει την σχέση του με κάποιο άλλο, με τον δικό του τρόπο. Για παράδειγμα, τα μέλη μιας οικογένειας μπορεί να εσωτερικεύονται ως μακρινά ή κοντινά, σαν να αγαπιούνται ή να τσακώνονται κ.λ.π. Έτσι λοιπόν, παρατηρήθηκε στην μελέτη της περίπτωσης μου ότι το παιδί εσωτερικεύει την σχέση του με τα μέλη της οικογένειάς του με έναν δικό του τρόπο, όπως εσωτερικεύει και η μητέρα την σχέση του παιδιού της με τα άλλα πρόσωπα. Βέβαια, αξιοσημείωτο είναι ότι και τα δύο αυτά πρόσωπα φάνηκαν κυρίως να αποκαλύπτουν τα μέλη της οικογένειάς τους σαν να είναι πολύ κοντινά και ν' αγαπιούνται. Είναι πολύ πιθανόν, αυτή η εικόνα να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Δηλαδή, η σχέση των προσώπων της οικογένειας που προβλήθηκε προς τα έξω να μην εσωτερικεύεται έτσι ακριβώς από το κάθε μέλος της οικογένειας, αλλά η ιδανική αυτή εικόνα να χρησιμοποιείται ως μοντέλο που εκφράζεται προς τα έξω. Η μητέρα λοιπόν προβάλλει αυτό το οικογενειακό μοντέλο στην συνέντευξη και το περνά στο παιδί της. Το παιδί, άσχετα με το πώς εσωτερικεύει την σχέση του με το κάθε μέλος της οικογένειάς του, εκφράζει την εικόνα που του δείχνουν (οι γονείς) ότι πρέπει να έχει αυτήν η οικογένεια δηλαδή, να είναι όλοι αγαπημένοι μεταξύ τους. Το ίδιο μοντέλο περνά στην συνέχεια το παιδί στο παιχνίδι του με το κουκλοθέατρο και συγκεκριμένα στην οικογένεια – αρκούδων. Δηλαδή, το παιδί παρουσίαζε όλες τις αρκούδες ως πολύ κοντινές και αγαπημένες μεταξύ τους. Κατά κάποιον τρόπο λοιπόν, μετέφερε τα «πρέπει» που υπάρχουν μέσα στην οικογένειά του σε αντικείμενα πέρα από αυτό, σε μια οικογένεια από κούκλες. Εφόσον δεν επιτρέπεται να εκφραστεί η επιθετικότητα στην πραγματική του οικογένεια, μεταφέρει στο παιχνίδι του αυτά που επιτρέπονται να γίνουν, με αποτέλεσμα να μην εκφράζεται ελεύθερα.

Επίσης, παρατηρήθηκε ότι το παιδί παρουσίαζε, μέσω της κούκλας, τη δράση και τον ρόλο του κάθε προσώπου της οικογένειάς του. Για παράδειγμα, η αρκούδα – μαμά πήγαινε για ψώνια, πήγαινε βόλτα σε φίλη της και τάιζε τα παιδιά της, όπως συνέβαινε με την πραγματική του μητέρα. Το γεγονός ότι οι συνήθειες στη δράση κάθε μέλους της πραγματικής του οικογένειας επαναλαμβάνονται και στο παιχνίδι του με τις κούκλες, μας θυμίζει πολύ την άποψη του Durkheim (στο 1^ο κεφάλαιο) για ένα βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του παιδιού που είναι ο

σεβασμός προς την επανάληψη συνηθειών που παρατηρεί στους ανθρώπους που το περιβάλλουν και η εμφάνιση αυτής της επανάληψης στον μικρόκοσμό του. Έτσι λοιπόν, το συγκεκριμένο παιδί, ζώντας καθημερινά την οικογένειά του, γνωρίζει τους ρόλους και τις συνήθειες του κάθε μέλους της και τις μεταφέρει στο παιχνίδι του με το κουκλοθέατρο.

Ένα άλλο σημείο που παρατηρήθηκε και κατά τη γνώμη μου εκφράζει συναισθηματικές σχέσεις και στάσεις της οικογένειας αρκούδων απέναντι σε πρόσωπα, είναι η εμφάνιση ενός «υπερεγώ» που προβάλλεται μέσα από την βελτιωμένη γάτα. Όπως αποδείχτηκε η οικογένεια - αρκούδων, αποδέχτηκε και συμπάθησε τον βελτιωμένο εαυτό του ζώου και όχι εκείνον που είχε ελαττώματα. Σ' αυτό το σημείο, οφείλουμε να θυμηθούμε τον Φρόυντ, ο οποίος μιλώντας για την δομή του ανθρώπινου ψυχισμού αναφέρθηκε στο «Υπερεγώ» που διαμορφώνεται στο παιδί από τους «σημαντικούς άλλους» (δηλαδή τους γονείς). Έτσι λοιπόν και στην οικογένεια - αρκούδων, οι γονείς αποδέχονται στην κούκλα - γάτα τις αντιλήψεις και τις ηθικές αξίες που αυτοί διαμορφώνουν, αυτό που «πρέπει» να είναι. Μ' αυτό τον τρόπο, το παιδί μεταθέτει στο παιχνίδι του με τις κούκλες τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα των γονιών του, οι οποίοι διαμορφώνουν το δικό του υπερεγώ. Κατόπιν το υπερεγώ αυτό το προβάλλει στη γάτα και καταλήγει, στην άποψη ότι, για να μείνει κάποιο άτομο κοντά στους γονείς (η γάτα να μείνει κοντά στους αρκούδους - γονείς) πρέπει να αποδέχεται και να προβάλλει ένα βελτιωμένο εαυτό. Μια εκδοχή είναι οι δυο γάτες να συμβολίζουν τον διπλό εαυτό, το Εγώ με τα ελαττώματα και το Υπερεγώ. Καθώς φαίνεται να υπερισχύει το Υπερεγώ, στην ουσία αποκαλύπτεται το γεγονός ότι τα «πρέπει» των γονιών έχουν περάσει τόσο έντονα στο παιδί, ώστε τα εκφράζει μέσα στο παιχνίδι του με τις κούκλες. Μια άλλη εκδοχή βέβαια είναι οι δύο γάτες να συμβολίζουν το καλό και το κακό στοιχείο. Σύμφωνα με τον Βίνικοτ και την Κλάιν (όπως αναφέρθηκε στο 2^ο κεφάλαιο), το παιδί νιώθει την ανάγκη να διαχωρίζει το καλό από το κακό. Για να μην μπερδεύει αυτές τις δύο ταυτότητες μεταξύ τους, χωρίζει τα πράγματα γύρω του σ' αυτές τις δύο ακραίες θέσεις, στο καλό και το κακό. Έτσι λοιπόν, στο παιχνίδι του με τις κούκλες παρουσιάζει έναν καλό εαυτό (το καλό γατάκι) και ένα κακό (το άτακτο γατάκι).

Αναλύοντας στην συνέχεια περισσότερο το παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες, στάθηκε δυνατόν να αποκαλυφθεί εντονότερα η συναισθηματική σχέση του παιδιού με την μητέρα του, ειδικότερα όταν ταυτίστηκε μαζί της. Στο θεωρητικό μέρος αναφέρθηκε ότι, τα παιδιά ταυτίζονται με τους γονείς τους, αποδεχόμενα τις στάσεις, τις διαθέσεις και τους τρόπους συμπεριφοράς τους. Έτσι λοιπόν και το παιδί της περίπτωσης μου υιοθετεί τον ρόλο και τον τρόπο συμπεριφοράς της μητέρας, όταν ετοιμάζει τον καφέ του πατέρα του ή φροντίζει το μωρό της οικογένειας. Στη συνέχεια, αυτήν η ταύτιση μεταφέρεται και στο παιχνίδι του, όταν υποδύεται την μαμά και φροντίζει την κούκλα - παιδί της. Εκτός όμως της ταύτισης, η υιοθέτηση του ρόλου της μητέρας του στο παιχνίδι του με τις κούκλες, μπορεί να οφείλεται στην προσπάθεια του παιδιού να καταλάβει

καλύτερα την θέση της. Σύμφωνα με τον Βίννικοτ και τον Πιαζέ (όπως αναφέρθηκε στο θεωρητικό μέρος), το παιδί χρησιμοποιεί πολλές φορές το συμβολικό παιχνίδι για να αφομοιώσει τα πράγματα γύρω του. Για να τα καταλάβει, οικειοποιείται πολλές φορές την συμπεριφορά και τη στάση τους. Την ίδια θέση βέβαια υποστηρίζει και ο Mead (αναφορά γίνεται στο πρώτο κεφάλαιο), σύμφωνα με τον οποίο το παιδί, για να καταλάβει τα πράγματα γύρω του, μιμείται τους ρόλους των άλλων, πρώτα των «σημαντικών άλλων» (γονείς) και μετά των «γενικευμένων». Έτσι λοιπόν, το παιδί της συγκεκριμένης περίπτωσης μπορεί να μιμείται τον ρόλο της μητέρας του, για να μπορέσει να καταλάβει την θέση της.

Κατόπιν, περνώντας στις θεωρίες του Βίννικοτ και της Άννας Φρόυντ, για την σχέση ενός παιδιού με τα αδέρφια του, θα 'λεγα ότι, στην συγκεκριμένη περίπτωση, το παιδί δεν αποκάλυψε συναισθήματα που χαρακτήριζαν αυτήν τη σχέση. Ενώ δηλαδή η ζήλια είναι ένα συναίσθημα που εκδηλώνεται πάντα μεταξύ αδερφών, το παιδί της περιπτώσής μου δεν έχει εκφράσει τέτοιο συναίσθημα, στο παιχνίδι του με τις κούκλες. Το μόνο που παρατήρησα ήταν ότι, η αρκούδα - κόρη, με την οποία ταυτίστηκε και της έδωσε το δικό της ρόλο, δε φάνηκε να ασχολείται καθόλου με το μωρό της οικογένειας. Τα θετικά συναισθήματα, τα οποία εξέφρασε το παιδί για το αρκούδάκι - μωρό μέσω της οικογένειας - αρκούδων ήταν την στιγμή που μίλησε γι' αυτό, λέγοντας ότι, είναι ένα καλό και ήσυχο παιδί που το αγαπάνε όλες οι αρκούδες. Και πάλι δηλαδή, η στάση που πρέπει να τηρούν όλοι απέναντι στο μωρό, μέσα στην οικογένεια, κυριεύει τη δράση του παιδιού και την εκφράζει στο παιχνίδι του με τις κούκλες. Στην συνέντευξη, η μητέρα αποκάλυψε ότι έχουν περάσει στο παιδί τους το μήνυμα ότι είναι η μικρή μαμά που πρέπει να αγαπά και να φροντίζει το μωρό. Με άλλα λόγια, της έχουν επιρρίψει ευθύνες. Όλα αυτά τα «πρέπει», με τα οποία την έχουν κατακλύσει, δεν της επιτρέπουν να εκφράσει μια διαφορετική εικόνα. Δεν της επιτρέπουν να εκδηλώσει οποιοδήποτε συναίσθημα ζήλιας και ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει τις σχέσεις αδερφών. Αυτήν η στάση της μεταφέρεται στην συνέχεια στο παιχνίδι της με τις κούκλες.

Όσον αφορά τώρα, την σχέση του παιδιού με τον πατέρα του, αντικατοπτρίζεται σ' αυτήν η άποψη του Βίννικοτ για την σχέση κόρης - πατέρα, ότι δηλαδή όλα τα κοριτσάκια ονειρεύονται πως είναι στη θέση της μητέρας τους. Το παιδί της περιπτώσής μου παίρνει συχνά τον ρόλο της μητέρας του και διατηρεί μια πολύ τρυφερή σχέση με τον πατέρα του, όπως αποκαλύφθηκε στην συνέντευξη από την μητέρα, το παιδί και τον πατέρα. Το γεγονός ότι του ετοιμάζει τον καφέ του, τον χαϊδεύει και κοιμούνται μαζί αγκαλιασμένοι, είναι σημεία που αποδεικνύουν αυτήν την τρυφερή σχέση. Ωστόσο, το μόνο που προβλήθηκε στο παιχνίδι του για την σχέση της αρκούδας - παιδιού με τον πατέρα του, είναι ότι, διατηρεί μια πολύ στενή σχέση μαζί του και ότι ο πατέρας αποτελεί μια πολύ καλή παρέα για βόλτες και για παιχνίδια. Αυτού του είδους η σχέση βέβαια αποκαλύφθηκε όντως από τους γονείς και το παιδί την ώρα της συνέντευξης.

Τέλος, για τον αρκούδο - παππού και την αρκούδα γιαγιά, το παιδί δεν είχε να πει πολλά πράγματα. Στην πραγματική της ζωή, ο παππούς και η γιαγιά είναι δύο αγαπημένα πρόσωπα, αλλά σύμφωνα με την μητέρα δεν αποδεικνύεται φυσικά να έχει τον ίδιο συναισθηματικό δεσμό μαζί τους, όπως και με την υπόλοιπη οικογένειά της. Στην ουσία προβάλλονται ως δύο πρόσωπα κοντινά στην οικογένεια και λίγο απόμακρα, αφού μένουν σε διαφορετικό σπίτι και φροντίζει περισσότερο ο ένας τον άλλον. Με την υπόλοιπη οικογένεια έρχονται σ' επαφή για να δούνε τα εγγονάκια τους. Με τον ίδιο τρόπο, εμφανίζεται ο ρόλος της γιαγιάς, του παππού και η σχέση τους μαζί του μέσα στο παιχνίδι του με τις κούκλες. Προβάλλονται λοιπόν ο αρκούδος - παππούς και η αρκούδα - γιαγιά ως κοντινοί με την οικογένεια, χωρίς ν' ανήκουν σ' αυτήν αλλά την επισκέπτονται συχνά.

Τέλος, μιλώντας ειδικότερα μόνο για το παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες, υπήρχαν αρκετά σημεία τα οποία επιβεβαίωσαν τα όσα αναφέρθηκαν στο θεωρητικό μέρος για την σχέση του παιδιού με την κούκλα και για τον τρόπο με τον οποίο την χειρίζεται. Από πολύ νωρίς αποδείχτηκε ότι η κούκλα βρίσκεται πολύ κοντά στην παιδική ψυχή και είναι ένα αντικείμενο που εύκολα πλησιάζει το παιδί. Το παιδί της περίπτωσης μου, πλησίασε αμέσως την οικογένεια - αρκούδων και εξοικειώθηκε μαζί της. Το παιχνίδι του δεν περιορίστηκε μόνο στην μίμηση κάποιων οικογενειακών ρόλων του δικού του περιβάλλοντος, αλλά έφτασε σε σημείο να ταυτιστεί με κάποια από αυτές, δίνοντάς της χαρακτηριστικά της δική του ζωής, ενώ άλλοτε πάλι έδινε έναν ξεχωριστό ρόλο στον εαυτό του (της μαμάς) και η κούκλα λειτουργούσε ως παρτενέρ του (το παιδί της). Χαρακτηριστικό είναι επίσης, ότι, σε όλη τη διάρκεια του παιχνιδιού του, επικρατούσε ένα ήρεμο κλίμα. Η μία κούκλα εκδήλωνε συναισθήματα αγάπης για την άλλη και η συνεχής φροντίδα ήταν μια απόδειξη αυτού του συναισθήματος. Φαίνεται λοιπόν, πως τα «πρέπει» των γονιών έχουν περάσει βαθιά στο παιδί, το οποίο δεν επιχειρεί να τα ακολουθήσει μόνο στη ζωή του (όπως φανερώνεται από την συνέντευξη), αλλά τα εκφράζει και στο παιχνίδι του. Συνέπεια είναι η προβολή μιας ιδανικής οικογενειακής εικόνας, σύμφωνα με την οποία όλα τα μέλη της είναι αγαπημένα. Το μόνο σημείο που αποκάλυπτε κάποιο ίχνος επιθετικότητας ήταν στον λόγο του παιδιού την στιγμή που εμφανίστηκε ο διπλός εαυτός της γάτας. Τότε μόνο αφήνεται πραγματικά ελεύθερο και εκφράζεται χωρίς ενοχές και φόβους για το σωστό ή λάθος των πράξεών του. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι η ελεύθερη αυτή έκφραση εμφανίστηκε με τις άλλες κούκλες και όχι με την οικογένεια – αρκούδων. Αυτό αποδεικνύει πως το παιδί χρειαζόταν κάτι εντελώς ξένο και μακρινό για να εκφράσει τα βαθύτερα συναισθήματα και τις σκέψεις του και όχι κάτι σχετικό με τη δική του οικογένεια, όπως ήταν η οικογένεια – αρκούδων. Άλλωστε, όπως αποδείχθηκε και από την βιβλιογραφία, η μετάθεση των σκέψεων, των συναισθημάτων και των εσωτερικών εικόνων του παιδιού στο παιχνίδι του γίνεται σε μακρινά αντικείμενα. Κλείνοντας λοιπόν, αυτό το κεφάλαιο, θα 'θελα να προσθέσω ότι η συνεργασία μου αυτή με το παιδί, διεξήχθη όχι μόνο ομαλά, αλλά

και ευχάριστα και για τους δυο μας. Το παιδί δεν έπαυε να μου υπενθυμίζει ότι περνά πολύ ευχάριστα.

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Παρατηρείται ότι το παιδί στην σημερινή εποχή έχει αποκτήσει μια ξεχωριστή θέση μέσα στην κοινωνία. Πολλές επιστήμες χρησιμοποιούν την παιδική ηλικία ως αντικείμενο μελέτης τους, παρουσιάζοντάς την ως ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα. Αυτό βέβαια δεν ίσχυε πάντοτε. Αρχικά, η θέση του παιδιού υποτιμώνταν απ' όλους, ακόμη και από τους γονείς. Σιγά-σιγά, με το πέρασμα των αιώνων, γινόταν προσπάθειες από παιδαγωγούς για να εκφραστεί η προσωπικότητα που πίστευαν ότι διέθεταν τα παιδιά και για να αποκτήσει το ίδιο σημαντικότερη θέση στην κοινωνία. Έτσι, φτάνουμε στη σημερινή εποχή, κατά την οποία οι γονείς οφείλουν να γνωρίζουν το παιδί τους, την προσωπικότητά του, τις δυνατότητες ανάπτυξής του και ν' ασχοληθούν περισσότερο μαζί του, δίνοντάς του μια ζωή που του αξίζει. Από την άλλη, η εκπαίδευση οφείλει κι αυτή να δίνει βαρύτητα στην παιδική ηλικία, να την αντιμετωπίζει με παιδαγωγικούς μεθόδους και να ενημερώνει την κοινωνία για την θέση που αξίζει να έχει το παιδί σ' αυτήν. Επίσης, οφείλει να μιλήσει για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του παιδιού, για τους τρόπους διαμόρφωσης αυτής της προσωπικότητας και για την ευθύνη που φέρουν όλοι κατά την διαμόρφωσή της.

Στο σημείο αυτό, αναφερόμενη στους τρόπους διαμόρφωσης της παιδικής ταυτότητας, παρουσίασα την τοποθέτηση του Peter Berger και του Thomas Luckmann, για την εσωτερικευση της πραγματικότητας (των κοινωνικών προτύπων και ρόλων), του George H. Mead για το παιχνίδι της προσποίησης και την μίμηση ρόλων και του S. Freud για την ψυχαναλυτική θεώρηση της εξέλιξης της δομής του ψυχισμού. Σύμφωνα λοιπόν με την πρώτη τοποθέτηση, η διαμόρφωση της παιδικής ταυτότητας επιτυγχάνεται μέσα από την εσωτερικευση μιας πραγματικότητας που ορίζουν στο παιδί, αρχικά οι «σημαντικοί άλλοι» (οι γονείς) και αργότερα οι «γενικευμένοι άλλοι», δηλαδή η κοινωνία. Το παιδί, μέσα από το πρώτο περιβάλλον κοινωνικοποίησής του, την οικογένεια, δέχεται ποικίλα ερεθίσματα, μαθαίνει να συμπεριφέρεται με κάποιον τρόπο και διαμορφώνει κάποια στοιχεία της προσωπικότητάς του. Σύμφωνα με την δεύτερη τοποθέτηση (του Mead), το παιδί αποκτά ταυτότητα μέσα από το παιχνίδι. Η ταυτότητα αυτή προέρχεται από την προσποίηση και την μίμηση ρόλων. Δηλαδή, το παιδί μπορεί να παίζει τον δικό του ρόλο στο παιχνίδι του, αλλά μπορεί ν' αναλαμβάνει και τον ρόλο κάποιου άλλου προσώπου. Στην περίπτωση αυτή, του δίνεται η δυνατότητα να είναι ταυτόχρονα ο εαυτός του και κάποιος άλλος και επιτρέπει την στάση του άλλου να επεμβαίνει και να ελέγχει τις αντιδράσεις του εαυτού του. Το παιδί, υποδυόμενο ρόλους άλλων (σημαντικών ή γενικευμένων άλλων), εσωτερικεύει τους κοινωνικούς κανόνες και την ηθική. Συγχρόνως, διακρίνει τις σχέσεις και την ταυτότητα των άλλων, τον τρόπο με τον οποίο

επεμβαίνει ο άλλος στον εαυτό του και την σχέση που έχει ο εαυτός του με τον άλλον. Σύμφωνα με την τελευταία τοποθέτηση (του Freud), η ταυτότητα του παιδιού διαμορφώνεται με βάση την εξέλιξη της δομής του ψυχισμού του (Αυτό, Εγώ, Υπερεγώ). Το «Αυτό» είναι η πηγή των σεξουαλικών και επιθετικών ορμών, ενώ το «Υπερεγώ» περιέχει τα κανονιστικά και ηθικά κίνητρα και τις απαγορεύσεις που διαμορφώνουν στο παιδί οι γονείς. Τέλος, το «Εγώ» είναι το εκτελεστικό όργανο που άλλοτε ικανοποιεί τις ορμές (Αυτό) και άλλοτε λειτουργεί σύμφωνα με τις αρχές και τις απαγορεύσεις (Υπερεγώ). Από την μία λοιπόν, υπάρχουν στο παιδί οι ορμές και οι επιθυμίες του και από την άλλη οι απαγορεύσεις και τα «πρέπει» των γονιών του. Το Εγώ του προσπαθεί να εξισορροπήσει τις δύο αυτές πλευρές, διαφορετικά προκαλούνται εσωτερικές συγκρούσεις.

Πέραν των τρόπων με τους οποίους διαμορφώνεται η παιδική ταυτότητα, έχουν παραταθεί κάποια χαρακτηριστικά της γνωρίσματα. Σ' αυτά, στηρίζεται ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνει το παιδί τις σχέσεις του με τα πρόσωπα της οικογένειάς του. Ένα από αυτά, σύμφωνα με τον Φρόυντ, είναι το στάδιο της ζωοφοβίας του παιδιού. δηλαδή ενώ το παιδί νιώθει πολύ κοντά με τα ζώα αρχίζει ξαφνικά να φοβάται ένα συγκεκριμένο είδος ζώου. Επίσης, σύμφωνα με ψυχαναλυτικές έρευνες, το παιδί συνηθίζει να μετατοπίζει μέρος των συναισθημάτων του σε κάποιο ζώο. Οπότε, στην περίπτωση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος, το αγόρι μετατοπίζει τα συναισθήματα εχθρότητας που έχει για τον πατέρα σε ένα ζώο (πατρικό υποκατάστατο). Βέβαια, αντί για αληθινό ζώο, μπορεί να χρησιμοποιεί μια κούκλα-ζώο ή οποιοδήποτε αντικείμενο. Το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα του παιδιού μπορεί να δικαιολογήσει την στάση του να μετατοπίζει συγκρουόμενα συναισθήματα που έχει για την οικογένειά του σε κούκλες-ζώα ή αντικείμενα την ώρα του παιχνιδιού του.

Ένα πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμα της παιδικής ηλικίας, σύμφωνα με τον Durkheim, είναι ο σεβασμός προς την επανάληψη που δεν εμφανίζεται μόνο στις ατομικές συνήθειές του, αλλά και προς εκείνες που παρατηρεί σ' εκείνους που το περιβάλλουν, ειδικά στους γονείς του. Αυτήν την τυπολατρία την εκδηλώνει, όχι μόνο στον εαυτό του, αλλά και σε ολόκληρο τον μικρό του κόσμο. Όταν λοιπόν βλέπει για παράδειγμα την μητέρα του να ταΐζει το μικρότερο αδερφάκι του με το μπιμπερό, ταΐζει με τον ίδιο τρόπο και τις κούκλες του. Η τυπολατρία αυτή φτάνει σε τέτοιο σημείο, ώστε η παραμικρή αλλαγή που εμφανίζεται στη ζωή του παιδιού, στο οικογενειακό του περιβάλλον, μπορεί να το ταράξει ψυχικά. Τέλος, το παιδί παρουσιάζεται ως μια οντότητα που δεν μπορεί να μετριάσει τις επιθυμίες του και δεν έχει την αίσθηση ότι υπάρχουν φυσιολογικά όρια στις ανάγκες του. Το χαρακτηριστικό αυτό μπορεί να εξηγήσει την ανάγκη του παιδιού ν' αποτελεί το κέντρο όλων.

Απ' ότι παρατηρείται λοιπόν, η διαμόρφωση της παιδικής ταυτότητας στηρίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στην παρουσία της οικογένειας, του πρώτου

κοινωνικού περιβάλλοντος, στο οποίο εισέρχεται το παιδί. Η οικογένεια ως εσωτερικευμένο σύστημα, σύμφωνα με τον Λαινγκ, αποτελείται από στοιχεία (π.χ. τους γονείς) και η λειτουργία τους εσωτερικεύεται από κάποιο άλλο στοιχείο που ανήκει στην οικογένεια(π.χ. το παιδί), με έναν ορισμένο τρόπο. Στην ουσία, οι λειτουργίες και οι σχέσεις μεταξύ των στοιχείων είναι αυτή που εσωτερικεύεται και όχι τα στοιχεία απομονωμένα. Έτσι για παράδειγμα, μέσα στο σύστημα της οικογένειας, το παιδί εσωτερικεύει τους γονείς του σαν να αγαπιούνται ή σαν να τσακώνονται.

Η Κλάιν από την άλλη, μιλά για τις σχέσεις στην οικογένεια, βασιζόμενη στις διαδικασίες της ενδοβολής και της προβολής. Συγκεκριμένα, το παιδί ενδοβάλλει κάποιο πρόσωπο της οικογένειάς του, δηλαδή δημιουργεί μια εσωτερική εικόνα για την ταυτότητα αυτού του προσώπου και για την σχέση του μαζί του και την απορροφά το «Εγώ» του. Όποια κι αν είναι αυτή η εσωτερική εικόνα που έχει διαμορφώσει (αρνητική ή θετική), κινητοποιεί στην συνέχεια τον μηχανισμό προβολής, με τον οποίο προβάλλει αυτές τις εικόνες και τα συναισθήματα που έχει πάνω σ' αυτό το πρόσωπο. Μ' αυτόν τον τρόπο λοιπόν, σύμφωνα με την Μελανί Κλάιν, διαμορφώνει ένα άτομο τις σχέσεις του με τα υπόλοιπα άτομα της οικογένειας.

Μετά την τοποθέτηση της οικογένειας σε ένα εσωτερικευμένο σύστημα, περνά στην μελέτη των επιμέρους σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα στο παιδί και τα μέλη της οικογένειάς του. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η σχέση γονιών-παιδιού παρουσιάζεται αμφίδρομη. Δηλαδή, από την μία το παιδί χρησιμοποιεί τα μέλη της οικογένειάς του για να ικανοποιήσει δικές του ανάγκες και από την άλλη οι γονείς χρησιμοποιούν το παιδί τους για να εκπληρώσουν δικές τους επιθυμίες. Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα ειπώθηκαν για τις σχέσεις του παιδιού με τα πρόσωπα της οικογένειάς του, διαπιστώθηκε ότι το παιδί διατηρεί μια πολύ έντονη σχέση με την μητέρα του. Αρχικά, την χρειάζεται για να μπορέσει να επιβιώσει και αργότερα αναπτύσσει έναν περισσότερο συναισθηματικό δεσμό μαζί της, αναζητώντας διαρκώς την αγάπη της. Όταν όμως αντιλαμβάνεται ότι η μητέρα του δεν του ανήκει αποκλειστικά, αλλά φροντίζει και αγαπάει και άλλα άτομα μέσα στην οικογένεια, τότε αρχίζει να διαταράσσεται αυτήν η σχέση και οι ιδέες αγάπης που είχε προς αυτήν να εναλλάσσονται με ιδέες μίσους και ζήλιας. Ένας αντίζηλος του παιδιού είναι ο πατέρας, γιατί διεκδικεί την μητέρα. Ειδικότερα, το αγόρι από την μία έχει αναπτύξει μια στενή σχέση με την μητέρα του και έχει συγκρουόμενα συναισθήματα για τον πατέρα του. Από την μία αγαπάει και θαυμάζει τον πατέρα του και από την άλλη τον μισεί, γιατί προβάλλεται ως δικαιωματικός ιδιοκτήτης της μητέρας του. Τα κοριτσάκια διατηρούν έναν πολύ ζωτικό δεσμό με τον πατέρα και συχνά σκέφτονται πως βρίσκονται στη θέση της μητέρας τους. Επίσης, η ταύτιση με τους γονείς είναι ένα συχνό φαινόμενο που εμφανίζεται στο παιδί. Αυτήν μπορεί να συντελείται προς έναν γονιό (συνήθως την μητέρα), επειδή έχει περιορίσει τις θετικές ενισχύσεις

προς το παιδί της και αυτό, νιώθοντας το άγχος απώλειας του αγαπημένου του προσώπου, ταυτίζεται μαζί του και εσωτερικεύει την συμπεριφορά του. Από την άλλη, μπορεί να συντελείται προς τον επιτιθέμενο (πατέρα), μόνο στα αγόρια. Μετά το ξεπέρασμα του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος, εσωτερικεύονται συχνά τα χαρακτηριστικά του ανταγωνιστή (πατέρα).

Επίσης, η σχέση του παιδιού με τα αδέρφια του εμφανίζεται πολύ ενδιαφέρουσα καθώς τα βλέπει ως ανταγωνιστές, αφού κι αυτά διεκδικούν την μητέρα. Πολλές φορές αποδείχθηκε ότι τα βλέπει σαν εχθρούς του, τα ζηλεύει και επιθυμεί να φύγουν για να μείνει το μοναδικό παιδί της οικογένειας και να έχει αποκλειστικά την φροντίδα όλων. Βέβαια η επιθυμία αυτή θεωρείται φυσιολογική από τους ψυχολόγους.

Τέλος, η περίπτωση παρουσίας των παππούδων και των γιαγιάδων στο οικογενειακό περιβάλλον δεν επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό το παιδί, ωστόσο μπορούν ως ένα σημείο, φανερώνοντας την προτίμησή τους για το ένα ή το άλλο παιδί της οικογένειας.

Στην συνέχεια, παίρνοντας υπόψη τις αμφίδρομες σχέσεις που υπάρχουν στην οικογένεια, διαπιστώνεται πως και οι γονείς χρησιμοποιούν τα παιδιά τους ασυνείδητα για να εκπληρώσουν ασυνείδητες επιθυμίες τους. Έτσι, μπορεί να παράγουν αισθήματα προς το παιδί με τα οποία στην ουσία δεν εννοούν το ίδιο το παιδί, αλλά κάποιο άλλο πρόσωπο (γονιό, σύζυγο, κ.λ.π.) ή τον εαυτό τους. Στην μία ή στην άλλη περίπτωση, σκοπεύοντας να εκπληρώσει αυτές τις επιθυμίες του, εκδηλώνει κάποια συμπεριφορά που μπορεί να προκαλέσει μελαγχολίες και καταθλίψεις στο παιδί.

Το οικογενειακό λοιπόν περιβάλλον περιέχει ένα σύνολο αμφίδρομων σχέσεων μεταξύ των μελών του. Κάθε μέλος εσωτερικεύει ή ενδοβάλει την ταυτότητα κάποιου άλλου ή την σχέση του μαζί του με τον δικό του τρόπο. Στην συνέχεια, σύμφωνα μ' αυτόν τρέφει ανάλογα συναισθήματα και εκδηλώνει ανάλογη συμπεριφορά προς αυτό. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, πολλές φορές το άτομο δημιουργεί ασυνείδητα κάποιες φαντασιώσεις (φανταστικά σενάρια) γι' αυτά τα μέλη, για να εκπληρώσει ασυνείδητες επιθυμίες του. Το παιδί συνηθίζει να δημιουργεί φαντασιώσεις, οι οποίες φτιάχνονται από υλικό που βρίσκεται στη διάθεσή του, τα ακούσματα, τις εικόνες και ό,τι έχει σχέση με την ιστορία των γονιών του ή άλλων μελών της οικογένειάς του. Το παιδί, σύμφωνα με τον Φρόυντ, ζώντας στο οικογενειακό περιβάλλον και νιώθοντας πως έχει ανεκπλήρωτες επιθυμίες μέσα σ' αυτό, νιώθει μια ένταση. Για να αποφορτιστεί μέρος αυτής της έντασης, μεταβιβάζει τις αναπαραστάσεις του στην φαντασίωση. Αυτήν η διαδικασία γίνεται με την μετάθεση. Η μετατόπιση αυτή βέβαια μπορεί να συνεχιστεί και η φαντασίωση (φανταστικό σενάριο) να μετατοπιστεί στο παιχνίδι του με διάφορα αντικείμενα.

Περνώντας λοιπόν στην συνέχεια σ' αυτήν την αγαπημένη δραστηριότητα του παιδιού, το παιχνίδι και ειδικότερα το συμβολικό, απέδειξα,

μέσω της βιβλιογραφίας, ότι χρησιμοποιείται πολλές φορές από το παιδί για να μεταθέσει τις εσωτερικές εικόνες που έχει για τα μέλη της οικογένειάς του και για να εκφράσει/ προβάλλει τα συναισθήματα που έχει προς αυτά. Πριν όμως απ' όλα αυτά, αποδείχθηκε ότι το συμβολικό παιχνίδι συνδέεται άμεσα με την προσχολική ηλικία. Στην ηλικία αυτή, αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό η συμβολική σκέψη του παιδιού, γι' αυτό και συνηθίζει στο παιχνίδι του να χρησιμοποιεί διάφορα αντικείμενα συμβολικά. Για παράδειγμα, δε χρειάζεται κάτι να μοιάζει με κουτάλι για να το χρησιμοποιήσει σαν κουτάλι. Στην ουσία, το συμβολικό παιχνίδι είναι για το παιδί ο κόσμος της προσποίησης, του «σαν να». Μέσα σ' αυτόν τον κόσμο, συνηθίζει πολλές φορές να χρησιμοποιεί διάφορους κοινωνικούς ρόλους και ιδιαίτερα τους οικογενειακούς. Μπορεί για παράδειγμα να παίζει τους ρόλους της μαμάς και του παιδιού ή της μαμάς και του μπαμπά κ.λ.π. Χρησιμοποιώντας αυτούς τους ρόλους βέβαια, καταφέρνει να ταυτίζεται με τους πραγματικούς γονείς του, αφού μεταφέρει στο παιχνίδι του συμπεριφορές και στάσεις της δικής του οικογένειας.

Το συμβολικό παιχνίδι όμως δε χρησιμοποιείται από το παιδί μόνο με αυτόν τον τρόπο, αλλά και για να εκφραστεί ο εσωτερικός του κόσμος. Αρχικά, προβλήθηκε ότι το παιχνίδι με αντικείμενα βοηθά το παιδί να ξεπεράσει τους φόβους και τα άγχη του και να εκπληρώσει τις επιθυμίες του. Καθώς νιώθει φόβο για κάποια πράξη που πρέπει να κάνει, βάζει την κούκλα να κάνει την ίδια πράξη κι έτσι με έναν ευχάριστο τρόπο (παίζοντας) έρχεται πιο κοντά στο θέμα που το προβληματίζει και το φοβίζεται, με αποτέλεσμα να το ξεπερνά σταδιακά. Επίσης, ενθουμούμενοι το χαρακτηριστικό γνώρισμα του παιδιού να μετατοπίζει τα συναισθήματά του σε ζώα ή αντικείμενα, αποκτά τώρα τη δυνατότητα να εκφράσει τα συναισθήματα που έχει για τα μέλη της οικογένειάς του μέσα στο παιχνίδι του με αντικείμενα. Τα συναισθήματα που μετατοπίζονται δεν είναι απαραίτητο να είναι συνειδητά. Πολλές φορές εκφράζει τις ασυνείδητες σκέψεις, φαντασιώσεις και επιθυμίες του στο συμβολικό παιχνίδι. Αυτή η διαδικασία βέβαια είναι η ίδια με αυτήν που εφαρμόζεται στα όνειρα. Όπως δηλαδή στα όνειρα μετατοπίζονται ασυνείδητες σκέψεις, έτσι συμβαίνει και στο παιχνίδι. Στο ασυνείδητο του παιδιού υπάρχουν διάφορες ιδέες, σκέψεις, εικόνες και συναισθήματα για την οικογένειά του. Αυτά συμπυκνώνονται, δηλαδή συγχωνεύονται (κάποιο μέρος τους παραλείπεται) και αναπαριστάνονται στο παιχνίδι του παιδιού με αντικείμενα. Η αναπαράσταση αυτή γίνεται με την μετάθεση, κατά την οποία εκδηλώνεται μια ψυχική δύναμη που απογυμνώνει τις ασυνείδητες ιδέες από την ψυχική ένταση που προκαλούσαν και η ενέργεια αυτή επένδυσης μεταφέρεται σε άλλα κατώτερα στοιχεία, τα οποία δεν είχαν αρχικά ισχύ για το παιδί, όπως τα παιχνίδια αντικείμενα. Βέβαια, τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται για να εκφραστούν οι ασυνείδητες σκέψεις στα παιχνίδια-αντικείμενα μπορεί να παίρνονται με την κυριολεκτική τους σημασία ή μόνο συμβολικά. Στην δεύτερη αυτή περίπτωση, το παιδί περνά τις ασυνείδητες

σκέψεις του στο παιχνίδι, όχι ξεκάθαρες, αλλά μεταμφιεσμένες. Ζώντας λοιπόν καθημερινά την σχέση του με τα πρόσωπα της οικογένειάς του, τα εσωτερικεύει ή ενδοβάλλει με έναν ορισμένο τρόπο. Στη συνέχεια, ανάλογα με τις απογοητεύσεις που παίρνει από το καθένα, δημιουργεί διάφορες φαντασιώσεις (φανταστικά σενάρια) και τις μεταθέτει στο συμβολικό του παιχνίδι.

Ένα είδος συμβολικού παιχνιδιού που αποτελεί κύριο μέσο έκφρασης του εσωτερικού κόσμου του παιδιού και έχει παραταθεί στην συνέχεια είναι το κουκλοθέατρο. Το κουκλοθέατρο αποδείχτηκε ότι είναι πολύ αγαπητό στο παιδί, γιατί έχει την κούκλα- αντικείμενο. Το παιδί αναπτύσσει έναν έντονο δεσμό μαζί της που φτάνει στο σημείο να το συνοδεύει όχι μόνο στο παιχνίδι του αλλά και σε άλλες δραστηριότητες της ημέρας του (φαγητό, βόλτα, ύπνο). Η κούκλα για το παιδί είναι ένας μαγικός κόσμος, γιατί του δίνει τη δυνατότητα να ασκήσει ελεύθερα την φαντασία του, την ώρα που την ζωντανεύει. Η κούκλα με τα χαρακτηριστικά της ανταποκρίνεται στις βαθύτερες ψυχολογικές ανάγκες, καθώς του δίνει τη δυνατότητα διέγερσης της φαντασίας του, τη δυνατότητα να ξεφύγει από την πραγματικότητα και να ικανοποιήσει τις προσδοκίες του σ' έναν δικό του κόσμο. Κυρίως όμως του επιτρέπει να εκφράζει τον ψυχικό του κόσμο και να παρουσιάζει κάθε αντιφατικό του συναίσθημα. Άλλες φορές, ταυτίζεται με την κούκλα και γίνεται το ίδιο με αυτήν και άλλοτε κρατά τον εαυτό του, ενώ η κούκλα παίρνει έναν ξεχωριστό ρόλο (είναι ο παρτενέρ της). Καθώς ταυτίζεται μ' αυτήν, του δίνεται η δυνατότητα να εκφράσει μέσω αυτής τις δικές του σκέψεις, επιθυμίες και συναισθήματα. Έτσι, όταν νιώθει απογοητευμένο από την συμπεριφορά ενός προσώπου της οικογένειάς του, μπορεί να εκφράσει αυτό το συναίσθημα, παίζοντας κουκλοθέατρο, είτε με κυριολεκτικό τρόπο είτε εντελώς συμβολικά. Επίσης, τα αντιφατικά συναισθήματα (αγάπη, μίσος) που μπορεί να νιώθει ένα αγόρι απέναντι στον πατέρα του μπορούν να εκφραστούν στο παιχνίδι του προβάλλοντας η μία κούκλα στην άλλη άλλοτε μια τρυφερή συμπεριφορά και άλλοτε μια επιθετική. Έτσι λοιπόν, διατηρώντας το παιδί μια στενή σχέση με την κούκλα – αντικείμενο, καταφέρνει να μεταθέσει σ' αυτήν τις σκέψεις και τα συναισθήματα που έχει για την οικογένειά του.

Για τους παραπάνω λόγους, η επιστήμη της ψυχανάλυσης θεώρησε ωφέλιμο το παιχνίδι με το κουκλοθέατρο στις ψυχαναλύσεις παιδιών. Πολλοί υπήρξαν οι ψυχαναλυτές που παρείχαν παιχνίδια – αντικείμενα στους μικρούς ασθενείς τους και παρακολουθώντας το παιχνίδι τους, κατάφερναν να φτάσουν στην διάγνωση της ασθένειας του παιδιού και στην θεραπεία του. Πάντοτε, στις επισκέψεις κάθε παιδιού δεν υπήρχε περίπτωση να μην ασχοληθεί το καθένα με τα παιχνίδια αυτά. Στην αρχή βέβαια, μερικά τα πλησίαζαν διστακτικά, στην πορεία όμως, καθώς εξοικειώνονταν περισσότερο με το χώρο και με τον ψυχαναλυτή, εκφράζονταν όλο και πιο έντονα μέσα από το παιχνίδι τους. Ο ψυχαναλυτής, γνωρίζοντας το ιστορικό του παιδιού

από την οικογένειά του, παρατηρούσε προσεχτικά τις κινήσεις του παιδιού την ώρα του παιχνιδιού του, τα αντικείμενα με τα οποία ασχολούνταν καθώς και τα όσα έλεγε παίζοντας και περνούσε στην ερμηνεία τους. Μ' αυτόν τον τρόπο γίνονταν η διάγνωση και στην συνέχεια μπαίνοντας και ο ίδιος στο παιχνίδι του και δίνοντας τις ερμηνείες του σταδιακά, πετύχαινε τη θεραπεία του. Μέσα από ποικίλα δείγματα ψυχανάλυσης παιδιών, αποδεικνύεται πως το κουκλοθέατρο βοηθά όχι μόνο το φυσιολογικό παιδί αλλά και το ψυχολογικά άρρωστο να εκφράσει τον εσωτερικό του κόσμο, τις επιθυμίες, τις απογοητεύσεις και τα συναισθήματα του για τις σχέσεις του με την οικογένεια. Φυσικά αυτός ο τρόπος έκφρασης ευνοεί την ψυχική του εκτόνωση και την θεραπεία του.

Στην συνέχεια, θέλοντας να διαπιστώσω στην πράξη πως το παιδί χρησιμοποιεί το κουκλοθέατρο για να μεταβιβάσει σ' αυτό συμπεριφορές των μελών της οικογένειάς του και πως καταφέρνει να μεταθέσει στις κούκλες σκέψεις και συναισθήματα για τις σχέσεις του μ' αυτά, επέλεξα ένα παιδί προσχολικής ηλικίας και παρατήρησα το παιχνίδι του με τις κούκλες. Η έρευνα αυτή που ανήκει στις μελέτες περίπτωσης διεξάχθηκε σε τρία στάδια. Στο πρώτο επιχείρησα με την συμμετοχική παρατήρηση να γνωρίσω καλύτερα την οικογένεια του παιδιού για να φτιάξω μια οικογένεια από κούκλες που θα είχαν ρόλους ανάλογους με την δική του. Στο δεύτερο επιχείρησα, με την συνέντευξη να μάθω την γνώμη που είχε η μητέρα για την σχέση του παιδιού της με το κουκλοθέατρο και για τις σχέσεις του με όλα τα μέλη της οικογένειας. Πάνω σ' αυτά τα θέματα βέβαια κατάφερα να πάρω και τις απόψεις του πατέρα και του ίδιου του παιδιού. Έτσι λοιπόν σχημάτισα μια εικόνα για τα διάφορα σενάρια που στήνονται μέσα στην οικογένεια (τα οικογενειακά σενάρια, σύμφωνα με τον Λαινγκ) και τις εσωτερικές εικόνες που διαμορφώνει κάθε μέλος για το άλλο και για την σχέση μαζί του. Η μητέρα υποστηρίζει ότι το παιδί της είναι πολύ κοντά με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και τους αγαπάει όλους. Το παιδί με τη σειρά του ενισχύει αυτήν την άποψη όσον αφορά την σχέση του με την μαμά, τον μπαμπά και το αδερφάκι του. Βέβαια δεν παραλείπει να εκφράσει και κάποια παράπονα που έχει για την μητέρα του. Ο πατέρας, προβάλλοντας τη δική του εικόνα για την σχέση του με το παιδί του, την περιγράφει στενή όπως έκαναν και τα προηγούμενα πρόσωπα. Το τελευταίο στάδιο διεξήχθη, με το παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες του. Παρατηρώντας προσεχτικά τις κινήσεις και τον λόγο του παιδιού, διαπίστωσα ότι μετέφερε στις κούκλες ρόλους και δράση των προσώπων της δικής του οικογένειας. Για παράδειγμα, όταν έπαιζε με την κούκλα – μαμά, της απέδιδε τη δράση της δικής του μητέρας. Όλοι λοιπόν προσπαθούν να προβάλλουν προς τα έξω μια ιδανική εικόνα, ένα πρότυπο οικογενειακής κατάστασης. Επίσης, χαρακτηριστικό ήταν ότι δεν παρατηρήθηκαν έντονες επιθετικές κινήσεις και επικρατούσε ένα ήρεμο κλίμα. Την ιδανική αυτή εικόνα της δικής του οικογένειας που προβλήθηκε στην συνέντευξη, προσπάθησε να την

μεταφέρει το παιδί στο παιχνίδι του με την οικογένεια – αρκούδων. Στην πραγματική του οικογένεια δεν επιτρέπονταν η βιαιότητα, οι σκανδαλιές και οι φωνές. Έπρεπε όλοι να είναι αγαπημένοι. Αυτήν η ιδανική εικόνα για την οικογένειά τους που πιστεύουν οι γονείς του παιδιού ότι πρέπει να προβάλλεται προς τα έξω, έχει περάσει και στο ίδιο το παιδί κι αυτό με την σειρά του την προβάλλει στο παιχνίδι του με μια αντίστοιχη οικογένεια. Όλες οι αρκούδες είναι αγαπημένες και κοντά η μία στην άλλη.

Η μοναδική περίπτωση επιθετικότητας που παρατηρήθηκε ήταν την στιγμή που έπαιζε με τις άλλες κούκλες. Χρειάστηκε λοιπόν να ξεφύγει από το οικογενειακό πλαίσιο, για να εκτονωθεί και να εκφράσει συναισθήματα.

Επιπλέον, το παιδί ταυτίστηκε με κάποια από τις κούκλες και της έδωσε χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δικής του ζωής. Στην συνέχεια, παρουσίασε την σχέση αυτής της κούκλας με τις υπόλοιπες, όπως προβάλλεται η δική της σχέση με τα μέλη της οικογένειάς της. Συγκρούσεις, παράπονα και επιθετικότητες δεν εμφανίζονται στις σχέσεις τους και αυτό αποκαλύπτει τον βαθμό, στον οποίο έχουν περάσει «τα πρέπει» των γονιών στο παιδί. Πέραν όμως της ταύτισης, το παιδί χρησιμοποίησε την κούκλα ως παρτενέρ της και το ίδιο μπήκε στο ρόλο κάποιου άλλου (της μητέρας), είτε γιατί ήθελε να καταλάβει καλύτερα τη θέση της, είτε γιατί ταυτίστηκε μαζί της.

Με άλλα λόγια, η σχέση του παιδιού με το κουκλοθέατρο φαίνεται να είναι έντονη, αφού το παιδί οικειοποιήθηκε αμέσως τις κούκλες και έπαιξε μαζί τους. Δυστυχώς όμως, δεν μπόρεσε να απαλλαχτεί αρκετές φορές από «τα πρέπει» και τους κανονισμούς των γονιών του και να μπορέσει να εκφράσει μέσα στο παιχνίδι του με τις κούκλες κάθε σκέψη και συναίσθημα που έχει για τα μέλη της οικογένειάς του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνα 1 Οι κούκλες που χρησιμοποιήθηκαν από το παιδί στο παιχνίδι του

Εικόνα 2 Η γνωριμία του παιδιού με τις κούκλες

Εικόνα 3: Το παιχνίδι του παιδιού με τις κούκλες.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Χριστίνα: Πόσο χρονών είναι το παιδί;

Μητέρα: 5 χρονών.

Χ: Αγαπάει τα ζώα; Όταν έρχεται σ' επαφή με αυτά τα φοβάται ή όχι;

Μ: Λίγο, τα φοβάται.

Χ: Ποιο ζώο, φοβάται περισσότερο;

Μ: Τα σκυλάκια και τα γατάκια, στην αρχή όμως. Όταν τα πλησιάσει, αργότερα τα συνηθίζει.

Χ: Με τι παιχνίδια παίζει κυρίως; Ποια είναι τα αγαπημένα του;

Μ: Οι κούκλες που έχουν μακριά μαλλάκια γιατί τις χτενίζει.

Χ: Υπάρχει κάποιο ιδιαίτερο παιχνίδι, το οποίο έχει κοντά της στον ύπνο, στο φαγητό ή στην βόλτα;

Μ: Κάθε βράδυ κοιμάται με κάποιο αρκουδάκι, διαφορετικό κάθε φορά, αλλά είναι πάντα αρκουδάκι.

Χ: Συνομιλεί με τα παιχνίδια της. Πως παίζει με αυτά. Τι ιστορίες επινοεί;

Μ: Συνέχεια συνομιλεί με τις κούκλες της. Αλλάζει και ονόματα, αλλάζει και φωνές η ίδια. Δηλαδή κάνει ότι είναι η ίδια η κούκλα ή ότι είναι η μαμά και μαλώνει τις κούκλες. Και αλλάζει πολλές φωνές. Κάνει ότι είναι η μαμά ή το παιδί ταυτόχρονα.

Χ: Παίζει πάντα αυτούς τους ρόλους;

Μ: Ναι, την μαμά και τα παιδιά. Τα πηγαίνει σινεμά, τα πηγαίνει βόλτα, τα ταΐζει.

Χ: Της λετε παραμύθια;

Μ: Ναι, της λέμε.

Χ: Ποιος της λει περισσότερο;

Μ: Και οι δύο της λέμε, ένα βράδυ εγώ, ένα βράδυ ο μπαμπάς της, ανάλογα αν έχω δουλειά. Κάθε βράδυ της λέμε.

Χ: Μόνο τα βράδια;

Μ: Όχι, μερικές φορές και τα μεσημέρια, όταν ετοιμάζεται για ύπνο.

Χ: Έχεις διακρίνει κάποια παραμύθια που της αρέσουν περισσότερο;

Μ: Όχι. Θέλει οτιδήποτε να της διαβάσουμε.

Χ: Θυμάσαι κάποια παραμύθια που της έχετε διηγηθεί;

Μ: Όχι, αυτήν τη στιγμή δεν θυμάμαι.

Χ: Όταν πηγαίνετε βόλτα, συνήθως με ποιο άτομο βγαίνει πιο συχνά έξω, ή με ποιο της αρέσει περισσότερο να βγαίνει;

Μ: Βγαίνει και με τους δύο. Κυρίως όταν πηγαίνουμε στο πάρκο και με άλλα παιδάκια.

Χ: Ποια μέλη υπάρχουν στην οικογένειά σου;

Μ: Εγώ, ο άντρας και τα παιδιά.

Χ: Υπάρχει γιαγιά στο σπίτι;

M: Υπάρχει γιαγιά αλλά δεν μένει εδώ αλλά κάτω (στον κάτω όροφο).

X: Έρχεται συχνά;

M: Ναι, έρχεται ή πηγαίνει η μικρή συχνά κάτω.

X: Πώς είναι η σχέση της μικρή με την γιαγιάς; Την επιθυμεί;

M: Ναι την αγαπάει πολύ τη γιαγιά. Έχει πολύ καλή σχέση με την γιαγιά κυρίως, όχι τόσο με τον παππού. Ήταν από μικρή συνέχεια μαζί με την γιαγιά της.

X: Πώς περνά την ημέρα της στο σπίτι;

M: Όταν είναι στο σπίτι, βασικά βλέπει τηλεόραση, Μίκυ-Μάους, ή παίζει. Παίζει, παίζει πολύ με τα παιχνίδια της, τώρα τελευταία παίζει με τα παιχνίδια της.

X: Στην τηλεόραση, τι της αρέσει να βλέπει;

M: Βλέπει όλα τα παιδικά, την Ντίσνεϋλαντ ή ιστορίες για παιδάκια, αλλά τα βλέπει και όλα γενικά.

X: Ποιος βρίσκεται περισσότερη ώρα μαζί της στο σπίτι;

M: Εγώ. Γράφουμε λίγο.

X: Μίλησε μου λίγο για το πώς περνάτε;

M: Μου ζητάει εκείνη να γράψουμε αυτά που μαθαίνει στο σχολείο. Φέτος μαθαίνουν τα γράμματα. Γράφουμε τα ονόματα από τα κοριτσάκια που είναι στο σχολείο, από τα αγοράκια και έτσι μαθαίνουμε και τα γράμματα. Και ζωγραφίζουμε κυρίως.

X: Σου ζητάει να ζωγραφίσεις;

M: Ναι. Ζωγραφίζουμε συνέχεια. Και όλες τις εργασίες της τις επαναλαμβάνουμε εδώ πέρα.

X: Όταν την πηγαίνετε για ύπνο ή φαγητό ή κάπου αλλού έξω γίνεται κουραστική ή όχι;

M: Βασικά έχει υπερένταση όταν πρόκειται να πάμε σε πάρτι ή να βγούμε έξω. Λίγο μέχρι να την ντύσω υπάρχει μια διαδικασία. Ενθουσιάζεται πολύ και έχει γνώμη στο τι θα φορέσει. Διαλέγει μόνη της τα ρούχα.

X: Όταν διαλέξει κάτι για τον εαυτό της και δεν της κάνεις το χατίρι, πως αντιδρά;

M: Γκρινιάζει λίγο, αλλά ξέρει πολύ καλά ότι η μαμά έχει πάντα δίκιο και τελικά φοράμε αυτό που θέλει η μαμά.

X: Αυτό συμβαίνει και για άλλα θέματα μέσα στο σπίτι; Είναι εγωίστρια;

M: Όχι δεν είναι εγωίστρια. Δεν έχουμε τέτοια προβλήματα. Φωνάζει λίγο, γκρινιάζει, φωνάζει λίγο η μαμά, μπορεί να κλάψει λίγο αλλά αν επιμείνει η μαμά λίγο τελειώσει μετά.

X: Όταν την πηγαίνεις για ύπνο ή την ταίζεις σε κουράζει;

(εμφανίζεται η μικρή και κάθεται δίπλα μας)

M: Ναι, τώρα τελευταία. Ίσως γιατί έχει άλλα ενδιαφέροντα πιθανόν. Παλιά έτρωγε μαζί μας συχνά. Ήταν εύκολη. Τώρα, όχι.

Μικρή: (μπαίνει στη συζήτηση). Θέλω να φτιάξεις και κάποτε μακαρόνια.

Χ: Πώς αντιδράς συνήθως όταν σε δυσκολεύει συνήθως σε διάφορες στιγμές;
Μ: Τώρα δεν την πιέζω γιατί πιστεύω πως είναι αρκετό το φαγητό που τρωει στον παιδικό σταθμό. Δεν υπάρχει λόγος να την πιέζω. Πρωινό τρωει πάντα εδώ γιατί δεν τρωει στον σταθμό. Βέβαια τρωει πολλά γλυκά που παλιά μπορούσαμε να το αποφύγουμε. Τώρα τα ζητάει μόνη της. Πιστεύω πως είναι ευαίσθητο παιδί.

Χ: Δηλαδή στεναχωριέται;

Μ: Ναι, στεναχωριέται αν την μαλώσω πολύ και μαλώσουμε μεταξύ μας και ξέρει πού καλά ότι έχω νευριάσει και φταιει αυτή που έχω νευριάσει, αυτήν στεναχωριέται. Μπορεί να βάλει τα κλάματα επειδή έχουμε μαλώσει.

Χ: Με τον μπαμπά της πως συμπεριφέρεται;

Μ: Και με τον μπαμπά της το ίδιο. Δε θέλει βασικά να μαλώνουμε στο σπίτι, θέλει να υπάρχει ένα καλό κλίμα. Και αγαπάει την αδελφή της (νεογέννητο) πολύ.

Μικρή: Κάτι ξεχάσαμε να πούμε.

Χ: Τι θέλεις να μας πεις;

Μικρή: Όταν βγαίνουμε έξω και μου κρατούν το χέρι και εγώ δεν θέλω τότε εγώ τραβάω το χέρι μου.

Μ: Αυτό το λέμε γιατί όταν βγαίνουμε έξω στο δρόμο πρέπει να μου κρατάει το χέρι γιατί καμιά φορά της τραβάει την προσοχή καμία βιτρίνα και φεύγει και βγαίνει στο δρόμο. Οπότε δεν αφήνουμε ποτέ το χεράκι της μαμάς και του μπαμπά όταν βγαίνουμε έξω, έτσι;(κοιτάει τη μικρή).

Μικρή: Ναι.

Μ: Και η μαμά έχει πάντα δίκιο.

Μικρή: Ναι. Και όταν θέλω να αγοράσουμε ένα κολιέ και εσύ δε θέλεις, τι θα κάνεις; (ρωτά τη μαμά της).

Μ: Δεν βάζουμε κολιέδες, καλύτερα είναι να αγοράζουμε βιβλία, δεν είπαμε;

Μικρή: Ναι.

Χ: Κι εσύ τελικά τι αγοράζεις (απευθύνομαι στην μικρή).

Μικρή: Τα βιβλία.

Μ: Ευτυχώς τώρα τελευταία μας αρέσουν πολύ τα βιβλία.

Μικρή: Να πω και κάτι άλλο; Όταν είμαι στην τουαλέτα και έκανα “κακά” και σε φωνάζω εκατό φορές και δεν μπορείς να’ ρθεις. Τι θα κάνεις;

Μ: Έρχομαι, βέβαια. Δεν έρχομαι;

Μικρή: Έρχεσαι.

Μ: Τώρα θέλει να μάθει μια ξένη γλώσσα. Ποια γλώσσα θέλεις να μάθεις;(προς το παιδί)

Μικρή: Την αγγλική.

Χ: Η μαμά σου τη μαθαίνει;

Μικρή: Γερμανικά.

Χ: Όταν βλέπεις τη μαμά σου να διαβάζει γερμανικά κάθεσαι ήσυχη εσύ;

Μικρή: Ναι.

X: Εσύ τι λες μητέρα;

M: Ναι κάθεται. Παίρνει ένα τετράδιο και γράφει τα δικά της.

X: Έχεις παρακολουθήσει ποτέ να δεις αν κάνει ίδιες κινήσεις ή αν εκδηλώνει ίδια συμπεριφορά με σένα στο παιχνίδι της;

M: Θέλει να ανακατεύεται στο μαγείρεμα. Τώρα την βλέπω και με τις κούκλες της ότι παριστάνει την κυρία πολλές φορές και την μαμά. Τώρα τελευταία κάνουμε πιο πολύ τον ρόλο της μαμάς, αλλά σε άλλες περιπτώσεις όχι. Μόνο στην κουζίνα και στο μαγείρεμα ανακατεύεται. Θέλει να κάνει και τον καφέ του μπαμπά της.

X: Έχεις παρατηρήσει κάποια αλλαγή στην συμπεριφορά της όταν ήσουν έγκυος και τώρα που έχει γεννηθεί το παιδί;

M: Είναι πολύ καλύτερα τα πράγματα απ' ό,τι περίμενα. Βασικά δε δείχνει να ζηλεύει καθόλου. Και όχι μόνο αυτό αλλά δείχνει να ενδιαφέρεται. Συμπεριφέρεται στο μωρό όπως συμπεριφέρομαι εγώ.

X: Το φροντίζει;

M: Βέβαια το φροντίζει. Της έχουμε περάσει το μήνυμα ότι είναι βοηθός και ότι είναι η μικρή μαμά.

X: Δηλαδή της μιλούσατε πριν τη γέννα;

M: Ναι, της μιλούσαμε σε όλη τη διάρκεια της εγκυμοσύνης. Και την είχαμε προετοιμάσει. Προς το παρόν δε δείχνει να ζηλεύει. Την κουνάει, τη φροντίζει. Βέβαια μερικές φορές κάνει υπερβολές γιατί όταν η μπέμπα γκρινιάζει αυτή τρέχει να την πάρει αγκαλιά πριν προλάβω να πάω εγώ και αυτό είναι λίγο επικίνδυνο.

X: Κάποιες αλλαγές στην συμπεριφορά της μετά τη γέννηση του μωρού, έχεις παρατηρήσει;

M: Όχι, όχι.

X: Στο παιχνίδι της, τι κάνει;

M: Κάνει ό,τι κάνω εγώ, παίρνει το μωρό, το αλλάζει, το ταΐζει. Ότι κάνω εγώ στην μπέμπα κάνει εκείνη στα δικά της. Δηλαδή υπάρχει ένα μωρό και εκείνη είναι η μαμά και κάνει ό,τι κάνουμε στη μπέμπα.

X: Τι θέλεις να μας πεις για τον μπαμπά σου; Παίζεις μαζί του;

Μικρή: Ναι. Παίζουμε κρυφτό και μερικές φορές που έρχεται ο Νεκτάριος (φίλος του μπαμπά) κρύβομαι για να μη με βρει.

X: Όταν πας βόλτα με τον μπαμπά, πως περνάς;

Μικρή: Πολύ καλά. Και όταν πηγαίνουμε στο πάρκο ανεβαίνω στην κούνια και αυτός με κουνάει.

X: Όταν βγαίνει με τον μπαμπά της που πηγαίνουν συνήθως;

M: Στο πάρκο. Εμείς πηγαίνουμε και στη αγορά μαζί και μετά την αγορά που πηγαίνουμε; (ρωτά την κόρη της).

Μικρή: Πηγαίνουμε για καφέ.

M: Εσύ τι πίνεις; (προς την κόρη).

Μικρή: Πορτοκαλάδα. Τώρα θέλω να πούμε ένα άλλο σημαντικό θέμα τον μπαμπά.

Χ: Τι θέλεις να μας πεις για τον μπαμπά σου;

Μικρή: Το μεσημέρι που πήγε να κοιμηθεί ο μπαμπάς, εγώ τον κοίμισα.

Χ: Πώς τον κοιμίζεις;

Μικρή: Τον κουνάω, τον χαϊδεύω.

Χ: Όπως το κάνει αυτό; (αναφέρομαι στην μητέρα).

Μ: Ναι. Είναι πού τρυφερό παιδί.

Μικρή: Και όταν κοιμάμαι μου διαβάζει παραμύθια και αγκαλιαζόμαστε και κοιμόμαστε.

Εδώ πάω να κλείσω την συζήτηση, η μικρή όμως μου αναφέρει πως πρέπει να μιλήσουμε για την μπέμπα.

Χ: Τι έχεις να μου πεις για τη μπέμπα;

Μικρή: Όταν κλαiei η μπέμπα, την κουνάω και την παίρνω αγκαλιά. Η μπέμπα μερικές φορές κλαiei και φωνάζω την μαμά, μερικές φορές δεν κλαiei, σταματάει. Όταν κάνουμε μπάνιο την μπέμπα εγώ βοηθάω την μαμά. Φέρνω το σαπούνι.

Χ: Συμμετέχει και αυτήν;

Μ: Ναι δεν μπορώ μόνη μου. Φέρνει το μπουρνούζι της μπέμπας, το σαπούνι.

Μικρή: Τώρα θα μιλήσουμε για μένα. Εγώ πηγαίνω στο δωμάτιο μου, παίζω με τις κούκλες μου, τις πηγαίνω στο γιατρό. Εγώ πηγαίνω και κάπου αλλού, στο δωμάτιο της μαμάς. Εκεί παίζω κομπιούτερ. Στα μαθήματα μου δε γράφω αυτά που γράφει η μαμά αλλά άλλα. (μου δείχνει ελληνικά γράμματα). Ζωγραφίζω κιόλας.

Χ: Τι ζωγραφίζεις;

Μικρή: Να σου δείξω (φεύγει για το επόμενο χρονικό διάστημα και πηγαίνει να φέρει τις ζωγραφίες της).

Μ: Συνήθως ζωγραφίζει την οικογένεια, την μαμά, τον μπαμπά, την μπέμπα και τον εαυτό της στο σχολείο, στο πάρκο και σε διάφορα μέρη. Το σπίτι και την οικογένεια ή το σχολείο και ότι την πηγαίνουμε εκεί.

Χ: Μου είπες ότι υπάρχει και παππούς. Πώς είναι μαζί του η μικρή;

Μ: Δεν του έχει τόσο μεγάλη αδυναμία όπως της γιαγιάς.

Χ: Ιστορίες ακούει από αυτούς;

Μ: Από τη γιαγιά, ναι. Ασχολείται περισσότερο μαζί της.

Χ: Στο σχολείο ποιος την πηγαίνει συνήθως;

Μ: Την πηγαίνει ο μπαμπάς. Και την φέρνει ο μπαμπάς.

Χ: Τι άλλα πράγματα θέλεις να μας πεις για το παιδί σου;

Μ: Βασικά είναι πολύ ανοιχτή και κάνει φίλους αμέσως δικούς μας φίλους. Αυτό ξεκίνησε γιατί την παίρναμε μαζί μας σχεδόν παντού.

Χ: Όταν δηλαδή βγαίνατε έξω την παίρνατε;

M: Ναι την παίρνουμε αν είναι ώρα εφικτή που μπορεί το παιδί να είναι έξω μέχρι τις 12 με 1 το βράδυ. Ειδικά το καλοκαίρι είναι συνέχεια μαζί μας. Και οι φίλοι μας είναι και φίλοι της οπότε το βλέπει έτσι και ακολουθεί. Είναι πολύ εύκολη στο να τη κάνεις παρέα. Δε φοβάται καθόλου. Είναι φοβερά κοινωνική.

Κάποια στιγμή έχει έρθει ο πατέρας ο οποίος υποστηρίζει ότι η κόρη του είναι το καλύτερο παιδί. Επιβεβαιώνει όσα έχουν ειπωθεί προηγουμένως από την μαμά και την κόρη για το παιχνίδι του με την μικρή, για τον καφέ που του φέρνει και για το γεγονός ότι τον κοιμίζει και τον χαϊδεύει όταν πηγαίνει για ύπνο.

Σημείωση: Ο πατέρας δεν συμμετείχε στη συζήτηση μας γιατί ήταν απασχολημένος εκείνη τη στιγμή με κάποια δουλειά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Μακρυνιώτη Δήμητρα, Παιδική Ηλικία, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 1997.
2. Σολομών Ι. – Κουζέλης Γ., Τοπικά Α'. Πειθαρχία και Γνώση, Εκδόσεις Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα, 1994.
3. Καψάλης Αχιλ. Γ., Παιδαγωγική Ψυχολογία, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε. , Θεσσαλονίκη, 1995.
4. Firestone Schulamith, Η διαλεκτική του Σεξ: ο φάκελος της φεμινιστικής επανάστασης, Εκδόσεις Ράππας, Αθήνα, 1985.
5. Muhlbaueer K.R., Κοινωνικοποίηση – Θεωρία και έρευνα, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε. , Θεσσαλονίκη, 1995.
6. Ρίτση Π., Εισαγωγή στον Πιαζέ, Εκδόσεις Υποδομή Ε.Π.Ε, Αθήνα, 1970.
7. Laing, Η πολιτική της οικογένειας, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1975.
8. Βιδάλη Άννα, Παιδί και Αφήγηση. Η ψυχική και κοινωνική διάσταση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
9. Μελανί Κλάιν, Η ψυχανάλυση των παιδιών, Εκδόσεις Πύλη, Αθήνα, 1990.
10. Άννα Φρόυντ, Παιδαγωγική Ψυχανάλυση, Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991.
11. Ντ. Βίνικοτ, Το παιδί. η οικογένεια και ο εξωτερικός του κόσμος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1976.
12. Rambert Madeleine, Η συναισθηματική και ηθική ζωή του παιδιού, Εκδόσεις Δίπτυχο, Αθήνα.
13. Μπονώτη Φαννύ, Παιδικό Παιχνίδι, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 1995.
14. Πανταζής Σπύρος, Χ., Η παιδαγωγική και το παιχνίδι – αντικείμενο στον χώρο του νηπιαγωγείου, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1997.
15. Sigmund Freud, Η ερμηνεία των ονείρων, Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993.
16. Αναστασόπουλος Χρήστος, Για μια νέα θεώρηση πάνω στο κουκλοθέατρο, Εκδόσεις Ηράκλειτος, Αθήνα.
17. Κόφφας Αλέξανδρος, Κ., Δραστηριότητες αισθητικής αγωγής στο νηπιαγωγείο (θεωρία και πράξη), Αθήνα, 1989.
18. Δαράκη Πέπη, Κουκλοθέατρο, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1989.
19. Γιαννάρης Γιώργος, Θεατρική Αγωγή και Παιχνίδι, Εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 1995.
20. Κοντογιάννη Άλκηστης, Κουκλοθέατρο Σκιών, Εκδόσεις Άλκηστης, Αθήνα, 1992.
21. Μαγουλιώτης Απόστολος, Κουκλοθέατρο Ι. Πως στήνεται ένα έργο (τρόποι, είδη, πατρόν), Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.
22. Γκλυν Τόμας – Άνζελ Σίλκ, Η ψυχολογία του Παιδικού Σχεδίου, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1997.

23. Louis Cohen, Lawrence Manion, Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Ερευνας, Εκδόσεις Έκφραση, 1997.
24. Φίλιας Βασίλης, Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών ερευνών. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1996.

